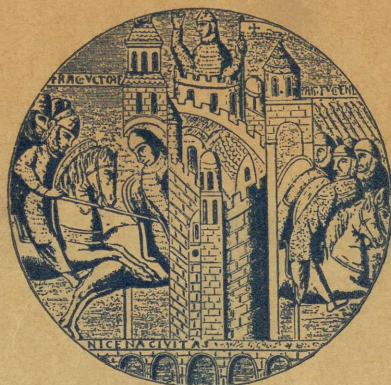

J. ADAMSON

KESKAEG

ÜLD- JA KODUMAA AJALUGU

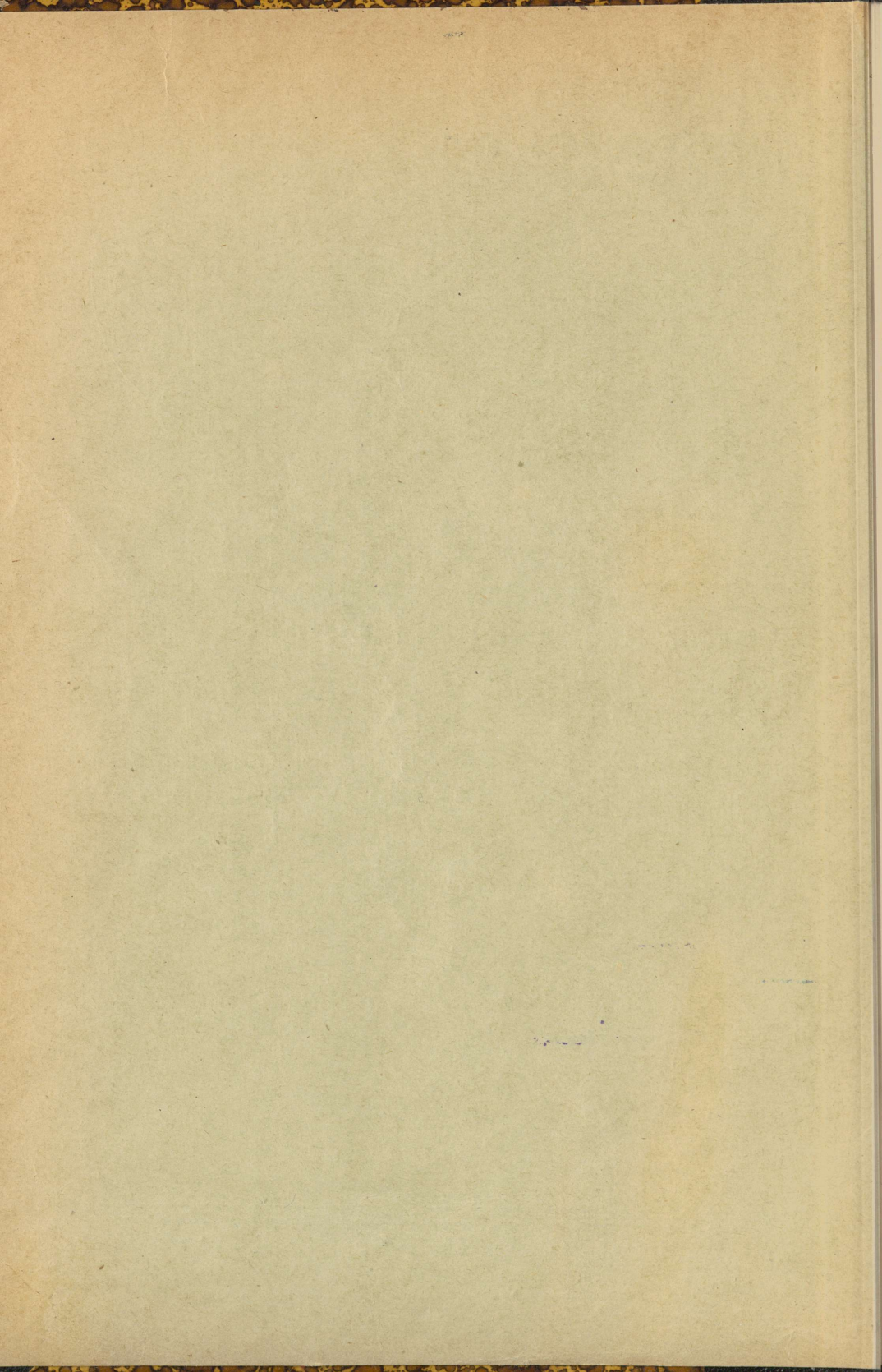
**PROGÜMNAASIUMI II KLASSI
KURSUS (VI ÕPPEASTA)**

III TRÜKK

K./Ü. „LOODUS“, TARTU

J. A D A M S O N

KESKAEG

ÜLD- JA KODUMAA AJALUGU

PROGÜMNAASIUMI II KLASSI
KURSUS (VI ÕPPEAASTA)

III TRÜKK

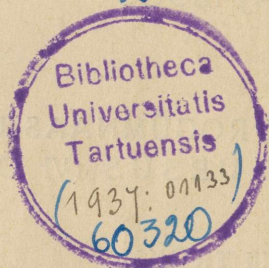
25142

K.Ü. „LOODUS“, TARTU 1937

2

A-11049

51172

K.Ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. Pürkop.

K. Mattieseni trükikoda o.-ü., Tartu 1937.

A. Üldajalugu.

I. Rahvaid ja riike esimestel sajanditel peale Lääne-Rooma riigi hävingut.

1. Germaanlased jagavad Lääne-Rooma riigi.

Indoeurooplased ja nende rändamine. Aastatuhandeid enne Kristuse sündi elasid praeguse Euraasia¹ steppides metsikud ja sõjakad indoeurooplased ehk aarialased. Häid karjamaid otsides liikusid nad siin oma veiste ja hobustega ühest kohast teise. Aegamööda, kui rahvaarv kasvas, tekkisid tülid üksikute suguharude vahel. Aeg-ajalt lahkus siis osa indoeurooplasi oma senisest asukohast ning läks endale uut kodumaad otsima. Mõned suguharud rändasid Aasiasse, teised liikusid Euroopas lõuna, lääne või põhja poole. Indoeurooplased olid väga sõjakad ja julged ning seetõttu vallutasid nad kerge vaevaga teiste rahvaste maid. Ka oskasid nad tarvitada hobust lahinguratsuna, — teistele rahvastele oli aga selline väle koduloom enamasti tundmatu. Uutes elukohtades segunesid võitjad maa seniste elanikkudega, abiellusid nendega, õppisid neilt tööd ja kunsti ning sulasid nendega kokku uuteks rahvasteks. Nii tekkisid Iraani kiltmaal pärslased, Indias hindud, Balkani poolsaarel hellenid, Apenniini poolsaarel itaalikud, Lääne-Euroopas keldid, Kesk-Euroopas germaanlased ning Ida-Euroopas, Vislast ida pool asetsevail metsaaladel slaavlased ja baltlased. Seal, kus indoeurooplased asusid vanale kultuurmaale, muutusid nad ise enamasti kultuurrahvaiks, nagu seda olid näit. kreeklased ja roomlased. Mujal indoeuroopa rahvad püsisid aga üsna kaua metsikuina.

Germaanlased saabusid Kesk-Euroopasse hiljemini kui

---

¹ Indoeurooplaste algkodu küsimuses esineb palju erinevaid seisukohti. Ükski neist pole täiesti kindel.

muud indoeuroopa rahvad ning seetõttu pidid nad sõdima varemini sinna jõudnud rahvastega. Muidu ei andnud neile keegi maad asumiseks. Nad jäid elama Kesk-Euroopasse ning Skandinaaviasse. Esimestel sajanditel peale Kristuse sünni oli nende läänepiiriks, vastu Rooma riiki, Reini jõgi ja lõunapiiriks Doonau.

Germaanlaste igapäevne elu. Sel ajal, kui suurt Rooma keisririiki läbisid hästisillutatud maanteed, mida mööda oli mugav sõita ühest linnast teise, puudusid germaanlastel maanteed veel täiesti. Ühest külast teise liiguti sillutamata radasid ning metsateid pidi; sildu ei olnud üldse, mistõttu tuli jõgedest kas üle ujuda või otsida madalamaid kohti läbiminekuks. Metsi ja soid oli veel üsna palju. Nende vahel leidus siiski ka põlluks tehtud lagendikke. Põldudel töötasid naised, orjad ja raugad. Harva juhtis mõni vaesem leskmees oma sahka, mida vedasid paar puristavat härga. Üldiselt aga ei pidanud vabad mehed põllutööd ja karjakaasvatust kohaseks tööks ning veetsid aega meelsamini kalastades või küttides. Veise-, sea- ja lambakarjade hoidmine oli enamasti laste hooleks, nagu praegugi meie juures.

Päriselt kuulus igale germaanlaste talule ainult aia- ja õuemaa, põllumaa oli aga külakonna päralt. Igal kevadel, kui algas põllutöö, anti igale talule harimiseks tükk põldu. Metsi ja karjamaid aga ära ei jaotatud (küll aga heinamaad), vaid terve külakond kasustas neid ühiselt.

Põldude lähedal asetsesid germaanlaste külad. Nende elamud olid lihtsad, saviga pätsitud puuhütid, kõrkjaist või õlgedest katusega. Mõne hoone viilu ilustasid puust nikerdatud hobusepeakujud. Majas oli harilikult üks eturuum, lahtise koldega keskel ja naridega magamiseks sein ääres. Sein külge kinnitatud loomasarvede küljes rippusid rõivad, mis olid tehtud kas linasest riidest või nahkadest. Karused loomanahad katsid ka magamisnarisid.

Sõja ja jahi vaheaegadel tulid germaani mehed sageli kokku koos aega viitma. Nad asetasid karunahad ümber kolde, heitsid neile külili, jõid õlut või mõdu ja mängisid täringutega. Vahel sattusid nad täringumängul nii hoogu, et mängisid maha kogu oma vara, naise, lapsed ja oma vabadusegi, hakates võitja orjaks.

Hunnid tulevad Euroopasse. Paar sajandit enne ja pärast Kristuse sünni elas Hiina riik üle õnnelikke aegu Han'i

dünastia¹ valitsuse all. Teadlased kirjutasid seal sisukaid raamatuid elutarkuse üle või uurisid Hiina ajalugu, kodanikud elasid üksmeeles ning pidasid lugu häist kombeist. Et rahvas elas üksmeeles ja rahuarmastuses, siis ei olnud valituselgi vaja anda kodanikele karme seadusi. Hiinlaste rahvarv kasvas nii kiiresti, et riik aeg-ajalt pidi laiendama oma piire lääne poole, — muidu oleks hiina põllumeestel tulnud puudus maast. Hiina piiril elavad mongoli tõugu kolijad rahvad ei tahtnud rahulikult koos elada hiinlastega ning hakata põldu harima, seepärast liikusid nad hiinlaste eest enam lääne poole. Kuulsaimad neist mongoli rändrahvaist olid h u n n i d. Juba Aasias võitsid nad muid rändrahvaid, olgu mongoli, olgu aaria tõust. Hunnid olid lahinguis küll väga sõjakad, kuid pärast võitu ei käinud nad allaheidetutega julmalt ümber, vaid sõbralikult. Seetõttu sulasid alistatud rahvad kergesti hunnide hulka ning viimaste arv kasvas väga suureks. Hunnid olid väga osavad ratsanikud. Rooma riigis jutustati, et nad veedavad päeva ja öö hobuste seljas, söövad sadulas, vahetavad seal kaupu ja vahel isegi magavad.

Umbes a. 375 p. Kr. tungisid hunnid läbi nn. rahvaste värava² Euroopasse. Nende tulek andis tõuke suureks r a h v a s t e r ä n n u k s, sest germaani rahvad, kes ei tahtnud neile alistuda, otsisid põgeneses endile uusi asukohti.

Lääne-Rooma riik hakkab. Tekivad barbarite riigid. Hunnide Euroopasse saabumisel elasid Mustast merest ja Doonau alamjooksust põhja pool germaani tõugu gootid. Dnestri jõgi jagas gootid ida- ja läänegootideks. Idagootid alistusid hunnidele, läänegootid aga palusid luba elama asumiseks Rooma riigi piiresse, lõuna poole Doonaud. Rooma keiser, kes kartis alustada sõda gootidega, andiski selleks loa ja gootid asusid elama praegusse Bulgaariasse. IV s. lõpul tõstsid aga läänegootid mässu, lahkusid Bulgaariast ning tungisid V s. alguses Itaaliasse. Nad rüüstasid siin maad ja läksid edasi Lõuna-Galliasse ja Hispaaniasse, kus asutasid 415. a. läänegootide riigi. Teisedki germaani rahvad tulid üle Rooma riigi piiride, nähes suure keisririigi jõuetust, ning valisid endile uued asukohad. Vandaalid asutasid oma riigi Põhja-Aafrikasse, burgundid Rhône'i ja Saône'i jõgikonda, neist põhja poole, Reini keskjooksule alemannid; frangid vallutasid maid põhjapoolses Gallias ning ang-

¹ Dünastia — valitsejasugu.

² Rahvaste värav — Uurali mäestiku ja Kaspia mere vahemaa.

1. joonis. Germaanlaste ratsanik rahvasterännu ajast.

lid ja saksid löid palju väikesi riike Inglismaal, mis samuti kui Gallia kuulus varemini Rooma riigile.

Galliat püüdsid endile saada ka hunnid, kes olid vahepeal loonud Kesk-Euroopasse (keskpunktiks Ungari) suure riigi. Määratu väega tungis a. 451 nende kuningas Attila Galliassa. Kuid roomlaste ja germaanlaste ühendatud väed astusid siin hunnidele vastu. Katalaunia väljul tekkis äge lahing (a. 451), kus hunnid löödi taganema. Paar aastat hiljemini suri hunnide kuulus kuningas Attila. Tema riik hakkas lagunema ja hunnid sulasid teiste rahvaste hulka.

Pärast Lääne-Rooma riigi langemist (a. 476) vallutasid Itaalia idagootid. Kuid nemand omakorda pidid alistuma Ida-Rooma keisrile Justinianus Suurele, kes tegi Itaalia Ida-Rooma riigi provintsi (a. 553). Varsti pidi aga Ida-Rooma riik osa maad Itaalias ära andma germaani tõugu langobardidele (568).

Kristliku kiriku ja paavsti võimu tõus. Rahvasterännu segaseil ajal paistis, nagu ei oleks maailmas enam midagi kindlat. Suur Rooma maailmariik, kelle kodanikud olid uhked oma kuulsale sõjaväele ning lootsid kindla käega

keisrivalitsusele, langes harimatute rahvaste saagiks. Aga ka teiste rahvaste võim polnud tihti püsiv. Vägev hunnide rahvas otsekui sulas ära pärast Katalaunia lahingut. Üksikud inimesed, kes olid olnud uhked oma jõukusele, leidsid end ühel päeval paljaksriisutuna vaenlasist. See, kes täna oli veel vaba ja õnnelik, võis homme olla juba vaenlase ori või koguni surnud. Selliseil raskeil aegadel otsisid inimesed enam kui varemini lohutust ristiusu kirikult, kes töötas oma liikmetele taevast igavest elu ja õndsust.

Samuti siin maa peal juba pakkus kirik oma liikmeile kaitset. Hädaajal korraldasid preestrid puudustkannatajate aitamist. Vaenlaste väejuhtide ees astusid nad mõistliku ja leplikku sõnaga välja rahulikkude kodanikkude kaitseks. Eriti Rooma linnale tegid sealsed piiskopid ehk paavstid palju head.

Rooma piiskopest hakati IV ja V sajandil palju enam lugu pidama kui teistest piiskoppidest Lääne-Rooma riigis. Selleks oli ka mitmesuguseid põhjusi: Rooma piiskopid olid usutülide puhul leidnud ikka selliseid lahendusi, mis näisid kirikutegelaste enamiku meelest olevat head, samuti olid nad kiriku huve edukalt kaitsenud riigivõimu vastu. Rooma piiskopkond oli, võrreldes teiste piiskopkondadega, väga suur: sinna kuulusid enamik Itaaliast, Sitsiilia, Sardiinia ja Korsika. Ja ühe vana vagajutu järgi olid apostlid Peetrus ja Paulus ise asutanud Rooma piiskopkonna. Peetrus olnud esimene Rooma piiskop. Seepärast nimetasid Rooma piiskopid endid uhkusega Peetruse järeletulijateks. Nagu Kristus oli evangeeliumi järgi andnud Peet-

2. joonis. Paavst Gregorius Suur dikteerib, juhitud tuvikese kujul esinevast Pühast Vaimust. Tema kirjutaja piilub eesriidesse krihvliga tehtud augu kaudu paavsti.

rusele suurema võimu kui teistele jüngritele, nii nõudsid Rooma piiskopidki endile esikohta piiskoppide seas. Kõik teised kirikujuhid pidid kuulama nende sõna.

Rooma piiskoppide seas oli palju vagu ja tublisid mehi. Kui hunnid kord Attila ajal mõtlesid tungida Itaaliasse, läinud piiskop Leo I ühes preestritega, kes laulsid kirikulaule, neile vastu ning olevat mõjutanud kuningat oma kõnega niivõrra, et Attila ei tunginud Rooma peale. Teine tähtis paavst, Gregorius Suur (elas a. 600 ümber), korraldas jumalateenistusi, mis olid toredamad seniseist, ning võttis kirikus tarvitusele kunstipärase kirikulaulu. Hoolitsetes ristiusu levimise eest üritas ta misjonitööd kauges Britannias. Sinna saatis ta 40 munka misjonärideks, et nad pööraksid paganaid ristiusku. Langobardide kuningate ees astus ta välja kiriku ja preestrite kaitseks, nii et need loobusidki ristiusulisi taga kiusamast. Rooma linna rahvale korraldas ta puuduse ajal maksuta vilja jagamist.

Selliste meeste, nagu Leo I ja Gregorius Suur, tõttu kasvavas lugupidamine Rooma piiskopist endistes Lääne-Rooma riigi maades. Ida-Rooma riigis aga hakati kirikujuhiks pidama Konstantinoopoli patriarhi. Seal ei tahtud tunnustada paavsti kirikupeana. Ka erinesid lääne ja ida kirikutegelaste arvamused ristiusu sisulistest küsimustes. Nii arvasid bütsantslased, et Püha Vaim läheb välja ainult Jumal-Isast, katoliiklaste arvates lähtus ta aga nii Jumalast kui ka Jumala Pojast. Lõpuks jaguneski kogu kristlik kirik kaheks: rooma-katoliku kirikuks läänes ja kreeka-katoliku kirikuks idas (1054). Sellest aastast loetaksegi kirikulõhe algust. Rooma piiskoppi, rooma-katoliku kiriku pead, hakati nimetama paavstiks.

1. Missuguste rahvaste peresse arvatakse germaanlasi? Kes kuulusid sinna veel? 2. Missugused jõed lahutasid Rooma riiki germaanlaste maadest esimestel sajanditel p.Kr.? 3. Mille poolest erines tööjaotus germaani külas meieaegsest? 4. Kuidas kasustasid germaanlased küla ühismaid? 5. Millega veetsid germaani mehed oma vaba aega? 6. Missuguste rahvaste peresse kuulusid hunnid? 7. Mispärast lahkusid hunnid oma esialgselt kodumaalt? 8. Millal ja kust saabusid hunnid Euroopasse? 9. Mispärast sulasid allaheidetud rahvad kergesti hunnide hulka? Mis te arvate: oli see kahjuks või kasuks hunnide vägevusele? 10. Missugune oli hunnide tulekul 1) idagootide ja 2) läänegootide saatus? 11. Missugused germaanlaste riigid tekkisid rahvasterändamise ajal Rooma riigi piires? 12. Kelle vahel ja millal peeti Katalaunia lahing? Mülles seisab ta tähtsus? 13. Missugune oli hunnide riigi saatus pärast Attila surma? 14. Mispärast tõusis kristliku kiriku tähtsus rahvasterändamise ajal? 15. Mispärast hakati

Rooma piiskoppe pidama autoriteetsemaks teistest piiskoppidest? 16. Kuidas hakati hüüdma katoliku kiriku pead? 17. Mispärast tekkis lõhe roomaja kreeka-katoliku kiriku vahel? millal? 18. Joonistage umbkaudne Euroopa kaartvisand ning märkige seal noolega: a) hunnide tungimine idagootide alale, b) läänegootide rändamised! 19. Märkige Euroopa—Põhja-Aafrika kaartvisandile germaanlaste riigid, mis tekkisid Rooma riigi piires rahvasterännu ajal!

2. Frangi riik (486—843).

Chlodovech loob Frangi riigi. Tema ja ta poegade vallutused. Pärast Rooma riigi langemist hakkasid Reini jõe alamjooksul elavad frangid laiendama oma maid lääne ja lõuna poole. Roomlastele kuulunud Põhja-Galliast vallutasid nad ühe osa teise järel. Kuningas Chlodovech (481—511), kõige võimsam mitmest frankide valitsejast, ei leppinud aga ainult välisvaenlaste löömisega, vaid ta kõrvaldas teised frankide vürstid ning ühendas kõik frangid oma valitsuse alla. Selle osa Galliast, mis oli veel Rooma maavalitseja Syagriuse võimu all, vallutas ta samuti. Kuid neistki võitudest ei olnud talle veel küllalt. Varsti läks ta sõtta alemannide vastu. Kui ühes tähtsas lahingus võit näis kalduvat vaenlaste poole, töötas Chlodovech hakata kristlaste Jumala austajaks, kui see annab talle võidu. Ning Chlodovech võitiski seekord ja vallutas kogu alemannide maa. Varsti laskis ta end ühes 3000 tähtsama mehega Reimsis ristida. „Kummarda oma selg, metsik sigamblane! Palveta selle poole, mida oled hävitanud, hävita seda, mille poole oled palvetanud!“ sõnus piiskop teda ristides. Pärast ristimist läks Chlodovech varsti uuesti sõtta, lootes ristiusu Jumala abile. Seekord pöördus ta läänegootide vastu ning võitis neilt Gallia kuni Garonne'i jõeni. Chlodovech'i järeltulijad jätkasid riigi suurendamist sõja ja kavaluse teel. Saksi rahva abiga vallutasid nad Tüüringi Frangi riigile. Jõledalt mõrvati nende poolt Burgundi riigi kuningasugu ning Burgundia ise ühendati Frangi riigiga.

Frangi riigi valitsemine. Enne rahvasterännu aega ei omanud lääne-germaanlased üldse kuningaid. Ainult sõja ajaks valisid nad endile hertsogi. Ülem valitsusvõim riigis oli rahvakoosoleku ehk ding'i päralt. Noor- või täiskuu ajal kogunesid kõik vabad mehed rahvakoosolekule, kus otsustati sõja küsimusi, anti meestele relvakandmise õigus jne. Oma poolehoidu mingile ettepanekule avaldasid koosolijad relvade täristamisega. Rahvasterännu ajal, kui olud olid

segased ning rahvas vajas püsivat keskvalitsust, jäid sõja korraks valitud hertsogid ka rahuajal valitsema. Nii tekkisid kuningad.

Germaanlased, nagu paljud muudki rahvad, hindasid väga toorest väevõimu. Seepärast allusid nad väga kuulekalt kuningaile, kes olid olnud võidukad sõdades. Ka Frangi kuningas Chlodovech sai osalt just seepärast võimsaks. Kuid muudki põhjused aitasid kaasa kuningavõimu tõusule Frangi riigis. Et riik oli kasvanud suureks, siis oli raske koguda maa rahvast rahvakoosolekule. Ikka harvemini tulid dingid kokku ning enam ja enam hakkas kuningas riigis asju ajama omapead. Kuninga võimu suurendas ka tunduvalt asjaolu, et ta Galliat vallutades omandas seal kõik peremeheta jäänud mõisad, mis olid varemini kuulunud kas Rooma riigile või roomlasist suurnikele. Nii muutus kuningas suurte maa-alade ja paljude talupoegade omanikuks.

Riiki ei valitsenud Frangi kuningad ühest kindlast punktist, vaid vaheldumisi ühest või teisest linnast või riigimõisast. Raha oli käibel maal vähe ning seepärast maksti kuningale makse põllusaadustes. Neid ühte kohta kokku vedada oleks aga suures riigis olnud tülikas. Endised roomlaste ehitatud linnad Gallias ja muudes germaanlaste poolt vallutatud provintsid jätsid väga lagunud ja korratu mulje. Läbisegi asetsesid siin rooma amfiteatrid ja saunad ning kristlikud kirikud, lagunevate või sõjas purustatud kreeka sammaste ja rooma võlvide vahel kerkisid viletsad germaani talumajad.

Riiki aitasid kuningal valitseda ametnikud. Kogu maa oli jagatud krahvkondadeks, millede üle valitsesid krahvid. Iga krahv korraldas oma krahvkonnas maksude võtmist, kogus ja juhtis sõjaväge ning mõistis kohut. Piirimaakonnis valitsevaid krahve hüüti markkrahvideks. Peale üle riigi laiali asuvate krahvide oli kuningal õue juures rida nõuandjaid ja ametnikke. Kõige tähtsamaks neist muutusid majordomused. Alguses olid nad ainult kuninga majapidamise juhatajad, hiljemini kogusid nad kogu riigi valitsemise enda kätte, nii et kuningad jäid ainult nimepidi kuningaiks.

Misjonitöö germaanlaste juures. Paganatena austasid germaanlased loodusjõude ja -nähtusi. Aga nad mõtlesid sealjuures loodusjõude omavat jumala või hiiglase kuju. Jumalad esindasid inimesele ja elule sõbralikke, hiiglased aga vaenlikke loodusjõude. Nii olid germaanlastel näiteks

hävitava tule ja külmetava jää hiiglased, aga põlde kastva ja õhku puhastava äikese jumal Thor ning viljakandva maa ja abielu jumalanna Freya.

Jumalateenistusi pidasid germaanlased vabas looduses kohisevate hiiepuude all või vaateavarail üksildastel mäetippudel. Õige ilusalt pühitseti talist pööripäeva. Siis süüdati mägedel suured kaugelepaistvad tuled, et nii olla abiks päikesele tema võitluses pimeduse vastu. Jumalaile toodi mitmesuguseid ohvreid, vahel isegi inimesi. Tulevikku ennustati pühade hobuste hirnumisest, lindude lennust ja unenägudest. Ka püüti jumalate tahet teada saada loosiheitmisest. Preester segas hästi eriliste kirjamärkidega, ruunidega, tähistatud kepikesed ning palvet lugedes võttis huupi nende seast mõned. Viimaste põhjal püüdis ta mõista jumalate tahet.

Rooma provintssidesse asunud germaanlased võtsid juba IV ja V sajandil vastu ristiusu, kuid mujal asuvad jäid kaua paganaiks.

VII sajandil tegid Kesk-Euroopas misjonitööd Iiri-maalt tulnud mungad. Kuid sealsed germaanlased ei tahtnud veel sugugi pöörduda ristiusku. Mõned, kes kuulsid misjonärelt, et nende paganaist esivanemad olevat pörgus, ütlesid, et nad sel juhul ei tahagi minna taevasse. Mitmel korral langesid uue usu kuulutajad rahva viha ohvriks.

Enam edu kui iirlastel oli VIII sajandil anglosaksi misjonäridel. Kõige tähtsam neist oli Bonifatius, kelle vägev Frangi riik oli kuulutanud oma kaitsealuseks. Ta õpetas ristiusku Hessenis, Tüüringis ja Friisimaal. Tüüringis raius ta maha oma käega piksejumalale Donar'ile ehk Thor'ile pühitsetud tamme. Kõik pealtvaatajad ootasid, et Donar lööb võõra pühaduse teotaja välguga pihuks ja põrmuks. Kuid jumala karistus jäi tulemata ning suuri hulgi lasksid paganad endid nüüd ristida. Paganate maad, mida Bonifatius jutlustades läbi käis, jagas ta piiskopkondadeks ning pani sinna ametisse piiskoppe ja alamaid vaimulikke. Neilt kõigilt võttis ta töötuse kuulata paavsti sõna. Paavst omalt poolt nimetas ta kõigi sakslaste peapiiskopiks, asukohaga Mainzis.

Bonifatius ja tema õpilased asutasid kirikuid ja kloostreid. Kloostrid olid ühiselamud vagadele meestele ja naistele, kes tahtsid elada vallaliselt ja vaeselt ning pühendada kogu elu palumisele, piibliuurimisele ja usukuulutamisele. Bonifatius ja tema õpilaste tegevuse tõttu pöörati

enamik praegusel Saksamaal asuvaid germaanlasi ristiusku. Ainult saksid ja osa friise jäid veel paganaiks.

Muidugi ei tähendanud enda ristida laskmine veel täit arusaamist ristiusu sisust. Isegi frangid, kes juba V sajandi lõpul ristiti, ei mõistnud ristiusu tuuma. Taevast kujutlesid nad otsekuu Frangi riiki, kus Jumal istub troonil, ümbritsetud pühakuist, nagu kuningas suurnikest. Taevakuningas sarnanes väga inimestega. Ta oli küll õiglane, aga ka kergestivihastuv ja kättemaksuhimuline. Isegi paljud frangi piiskopid ja muud vaimulikud ei saanud ristiusust aru. Mitmed neist hoolitsesid vähe heade jutluste pidamise eest ning veetsid aega meelsamini jahilkäimise ja joomisega. Alles Bonifatiuse mõjul hakati Frangi riigi vaimulikelt nõudma paremaid eluviise: neil keelati ära jahilkäimine ja relvakandmine. Ka allutati Frangi riigi kirik paavsti ülemvõimule.

Kirikuriigi tekkimine (umb. 754). Bonifatiuse kirikukorralduse püüdeid aitas teostada Frangi riigi majordomus Pippin Lühike. Tema aitas ka kaasa paavstriigi loomisele.

Nagu nägime, kuulus osa Itaaliat langobardidele, osa aga Ida-Rooma riigile. Viimasele allus nimepidi ka Rooma linn. Langobardid ihkasid väga endale vana suurlinna ning püüdsid teda korduvalt vallutada.

VIII s. keskpaiku piirasid langobardid jälle kord Roomat. Paavst pöördus abipalvega Ida-Rooma riigi keisri poole. Kui aga selgus, et Konstantinoopolist pole loota tõhusaid abivägesid, palus paavst abi frankide kuulsalt Pippin Lühikeselt. Pippin tõttaski oma sõjaväega Itaaliasse ning võitis langobarde. Maad, mis ta langobardidelt vallutas, kinkis ta paavstile valitsemiseks. Nii tekkiski 754. a. kirikuriik.

Karolingid pääsevad Frangi troonile. Chlodovech'i järeletulijate ajal olid Frangi riigis tekkinud troonitülid. Korduvalt jagasid kuningliku Merovingide¹ soo liikmed riigi omavahel, sõdisid teineteisega ning kiusasid üksteist taga väga kavalalt ja alatult. Rahvas kaotas täiesti lugupidamise selliste kuningate vastu. Kord riigis paranes alles siis, kui Karolingide soost majordomused valitsemise endi kätte võtsid. Nimeiliselt jäid küll kuningad alles, kuid tegelikult valitsesid majordomused. Eriti kuulus viimaseist on Karl Martell, kes seitse

¹ Merovingideks nimetati valitsejasugu ühe Chlodovechi esiisa nime järgi.

3. joonis. Karolingide aegseid rahasid.

päeva kestnud Poitiers' lahingus lõi taganema araablased (a. 732). Tema poeg, majordomus Pippin Lühike, otsustas kõrvaldada kuningate nimelise valitsuse. Paavsti ja frangi aadli nõusolekul krooniti ta Frangi kuningaks (751), viimne Meroving aga saadeti kloostrisse.

Karl Suur (768—814) vallutab maid ning saab keisriks. Pippin Lühikese järel asus Frangi troonile tema poeg Karl. Karl ei olnud rahul päritud maadega, vaid tahtis Frangi riigist teha suurriiki. Seepärast pidas ta kogu oma valitsusaja sõdasid.

Esijoones võitles ta oma hõimuvendade germaanlastega. Itaalias vallutas ta langobardide riigi ning kroonis end nende kuningaks. Võrdlemisi vähese vaevaga sai Karl Suur ka Baieri valitsejaks. Palju rohkem võitlusi nõudis temalt sakside alistamine. Nendega sõdis ta üle 30 aasta. Saksid ei omanud ühist riiki, vaid elasid suguharudes ilma ühise valitsuseta. Seetõttu oli neil raske võidelda Karl Suurega:

puudus ühine korraldaja, kes oleks juhtinud kõiki sakse võitluses frankidega. Karl vallutas varsti sakside maa ning saatis sinna oma krahvid maad valitsema ja misjonärid rahvast ristima. Kuid niipea kui Frangi sõjaväed olid maalt lahkunud, tõstsid saksid mässu. Nad põletasid kirikud ning kihutasid ametnikud ja preestrid minema. Karl karistas mässulisi väga valjusti, laskis neid tuhandete kaupa tappa, saatis paljud tähtsamate sakside perekonnad Frangi sisemaalelaiali. Siin oli neil võimatu mässulisi toetada. Ka andis ta palju karme määrusi, milledes surma ähvardusega nõuti riigile alistumist ja enda ristida laskmist. Kõigest sellest hoolimata tõstsid saksid veel mitu korda mässu, enne kui nende vastupanujõud täiesti rauges.

Riigi piiride kindlustamiseks sõdis Karl ka mittegermaanlasist naabritega. Ida pool võitis ta avaare ning asutas Drava ja Doonau jõe vahele Ida-piirimargi. Slaavlasti Elbe paremal kaldal sundis ta endale makse maksma. Lõunas vallutas ta araablaste kätte sattunud Pürenee poolsaare kirdenurga kuni Ebro jõeni ning asutas sinna Hispaania piirimargi. Nii ulatus Karl Suure riik lõpuks Elbest Biskaia lahe ja Ebro jõeni ning Põhjamerele lõuna poole Tiberi jõge. Lääne-Rooma riigi langemisest saadik polnud nähtud Lääne-Euroopas nii suurt riiki.

Karli käes oli suur hulk Lääne-Rooma riigi maid ning seepärast näis täiesti loomulik, et ta hakkab oma suurt riiki nimetama keisririigiks. Paavsti toetusel saigi Karl endale keisri nime. Roomas oli tekkinud paavst Leo III-le vaenlasi, kellede eest ta põgenes kaitset otsides Karl Suure juurde. Karl viis paavsti Rooma tagasi ning karistas seal karmilt tema vastaseid. Tänuks selle eest kroonis paavst jõuluõhtul a. 800 Karl Suure keisriks. See toimus kuulsas Peetri kirikus. „Elu ja võitu Karlile Augustusele, Jumalast kroonitud suurele ja rahutoojale keisrile,“ hõiskas rahvas, kui paavst pani krooni pähe tugevale germaani mehele, kes vaevalt oskas lugeda ning kirjutamist ei saanud iial selgeks.

Karl Suure vägevus muutus varsti kuulsaks. Jeruusalemma patriarh saatis talle Jeesuse hauakiriku võtmed, andes seega haura otsekui Karli kaitse alla. Palestiinasse asutas Karl haigemaju palverändajate jaoks ning pidas seal kirikuid. 1001 öö muinasjuttudest tuntud Arabia kaliif Harun-al-Rašid saatis oma saadikud Karli sõprust otsima.

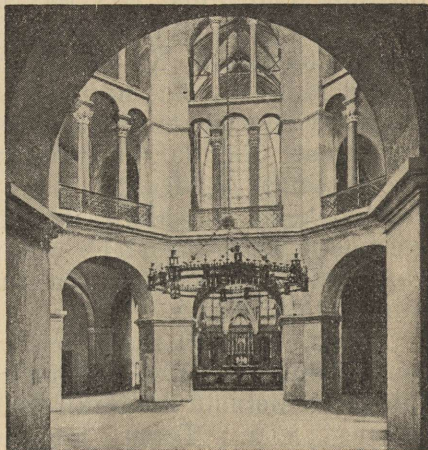
Vahel tõid nad väga väärtuslikke kinke kaasa, ms. ühe ele-
vandi, keda frangid väga imetlesid.

Riigi valitsemine ja seadusandlus Karl Suure ajal. Selline suur riik, nagu Karl Suure oma, vajas head valitsemiskorraldust, et püsida koos. Kogu maal pidid kehtima kindlad seadused. Selleks laskis Karl üles kirjutada üksikute riigi rahvaste tavaõigused, s. o. üleskirjutamata seadused, millele järgi vanad germaanlased olid mõistnud kohut. Osa neist oli juba varemini üles kirjutatud. Et aga tavaõigused ei öelnud küllaldaselt selgesti, mida mõne süüteo puhul kohtunikud peavad tegema, ja polnud küllaldaselt ajakohased, siis täiendas Karl Suur neid mitmesuguste määrustega ehk kapitulaaridega. Kapitulaaride koostamisel ei olnud rahval kaasarääkimise õigust. Keiser koostas need ühes oma ametnikkudega ning pani nad kehtima, kui tähtsamad aadlimehed olid nende poolt.

Riiki valitseti endist viisi krahvide läbi. Krahvide tegevust valvas Karl lähetuskrahvide kaudu, kes reisisid igal pool ringi, pärisid aru krahvide tegevuse üle ning võtsid rahvalt vastu kaebusi nende peale.

Majandusele korraldamine Karl Suure ajal. Oma alamate jõukust püüdis Karl kõigiti tõsta. Kaubanduse elustamiseks asutas ta uusi maanteid ja parandas vanu roomlaste teid. Viimaste eest oli pärast Rooma riigi langemist väga vähe hoolitsetud. Ta asus koguni kanalit ehitama Doonau ja Reini harujõe Maini vahele; kuid kanali seinad langesid ühtelugu sisse, nii et ta peagi oma üritusest loobus. Kõigile Karli püüetele vaatamata ei läinud kaubavahetus hoogu. Harimatud frangid ei vajanud võõramaa saadusi ega valmistanud ka ise suurt midagi väljaveoks.

Karli lemmikharrastuseks oli põllundus. Ta laskis metsamaid põlluks teha ning käskis mõisnikke seal uusi majapidamisi asutada. Keisrimõisades tegi ta korraldusi pare-

4. joonis. Karl Suure hauakirik Aachenis.

mate viljapuude ja juurviljasortide kasvatamise kohta ning võttis tarvitusele kolme põllu süsteemi. Kolme põllu süsteemi juures on iga aasta vaheldumisi kaks osa põldu vilja all, kolmas aga söödis.

Hariduselu. Karl Suur oli võrdlemisi haritud ja pidas väga lugu õpetatud meestest. Oma õue juurde kogus ta oma aja kuulsamaid õpetlasi. Ühes tema perekonnaga moodustasid nad teatavat liiki akadeemia, kõrge õppeasutise teaduste ja kunstide harrastamiseks. Tähtsamaks uurimisalaks oli siin usuteadus. Aga ka vanu ladina kirjanikke ja mõttetarku loeti hoolega ning kirjutati ära nende raamatute käsikirju. Ka akadeemia liikmed ise kirjutasid oma teosed ladina keeles ning armastasid endid nimetada vanade kuulsate meeste nimedega. Karl ise oli Taavet, õuekooli tähtsat õpetajat, anglosaks Alkuin'i hüüti Horatius'eks, üks kolmas akadeemia liige kandis Homeros'e nime jne. Ladina keele ja vaimuvara kõrval tundis Karl aga huvi ka germaani rahvaluule vastu. Näiteks ta laskis koguda vanu saksa rahvalaule. Kahjuks on see huvitav kogu hiljemini kaotsi läinud.

Suurt huvi ja hoolt osutas Karl kirikule ja koolile. Ta laskis ehitada uusi kirikuid ja kloostreid ning kutsus jumalateenistuste ilustamiseks Itaaliast lauljaid ja õrelimängijaid. Tema algatusel asutati ka toom- ja kloostrikooli. Kõigest sellest hoolimata jäi inimeste suur enamik sel ajal veel alghariduseta ning lihtne lugedaoskamine oli rahva seas väga salapärane kunst.

Frangi riigi jagamine (843). Karl Suure järel valitses tema poeg Ludwig Vaga. Juba tema eluajal tekkisid võitlused tema poegade vahel küsimuse pärast, kes pärast isa surma peab valitsema riiki. Keset sõdu suri Ludwig, tülid aga jätkusid. Lõppeks jõudsid vennad kokkuleppele ning Verdun'i lepingus a. 843 jagasid Frangi riigi endi vahel kolmeks. Riigi idaosa, Reini paremal kaldal asuvad maad sai Ludwig. Teda nimetati Ludwig Sakslaseks, sest tema maal elas germaani rahvastik. Charles Paljaspea sai maa lääne pool Rhône'i, Saône'i, Maasi ja Schelde jõge romaani rahvastikuga. Nende riigi vahepealsed alad ja Itaalia jäid Lothar'ile. Siin elas osalt romaani, osalt germaani rahvastik. See jaotus on ajalooliselt väga tähtis, — temaga pandi alus hilisemaile Saksa, Prantsuse ja Itaalia rahvusriigele. Mõnikümmend aastat hiljemini jagasid Ludwig Sakslane ja

Charles Paljaspea need Lothari maad, mis olid nende riikide vahel, Itaalia jäi aga puutumata.

1. Kes lõi ühise frankide riigi? Millal see toimus? 2. Missuguste rahvastega sõdis Chlodovech ja milliste tagajärgedega? 3. Milleks laskis Chlodovech end ristida? 4. Mainige põhjusi, mispärast muutus kuningavõim Frangi riigis väga suureks! 5. Mispärast oli Frangi kuningate residents liikuv? 6. Kuidas toimus Frangi riigi valitsemine? 7. Missugused ametnikud hakkasid Frangi riigis Merovingide ajal juhtivat osa etendama? Kuidas see juhtus? 8. Millal võtsid endise Rooma riigi piiresse asunud germaanlased vastu ristiusu? 9. Kas iiri või anglosaksi misjonäridel oli enam edu Kesk-Euroopa germaanlaste kristianiseerimisel? 10. Milles seisab Bonifatuse tähtsus? 11. Millal ja kuidas tekkis kirikuriik? 12. Millal sai Pippin Lühike Frangi riigi kuningaks? 13. Kuidas oli Pippin Lühikese isa nimi ning mispoolest oli ta tähtis? 14. Millal valitses Karl Suur? Missuguste rahvastega sõdis Karl Suur ja milliste tagajärgedega? 15. Märkige Euroopa kaartvisandil umbkaudu Karl Suure riigi piirid! 16. Mida te teate Karl Suure seadusandlusest? 17. Mida tegi Karl Suur kaubanduse ja põllunduse edendamiseks? 18. Mil viisil hoolitses Karl Suur hariduse ning teaduse ja kunsti eest? 19. Mis te arvate, mispärast kirjutasid Karl Suure akadeemia liikmed nimelt ladina keeles? 20. Millal ja mispärast jagati Frangi riik? Joonistage umbkaudne kaartvisand Frangi riigi jagamise kohta!

3. Bütsants ja araablaste riigid — varase keskaja kultuurimaad.

Ida-Rooma riik ei langenud rahvasteränau ohvriks. Sel ajal kui barbarid vallutasid Lääne-Rooma riigi ja hävitasid peaaegu kogu tema kultuuri, jäi püsima Ida-Rooma riik. Tema pealinn oli oma asendilt enam kaitstud kui Rooma. Balkani poolsaart oli laia Doonau alamjooksu ja mitmesuguste mägede tõttu barbaritel tülikam vallutada kui Itaaliat. Ka Itaalias on ju mägesid, aga need jooksevad piki poolsaart ning rööbiti nendega käivad orud, mida mööda on kerge edasi tungida. Balkani poolsaare mäed aga lõikavad tihti just põiki poolsaare eraldatud osadeks. Ka oli Ida-Rooma riik jõukam Lääne-Rooma riigist. Lääne-Rooma riigile allunud maad olid tähtsad eeskätt põllunduse poolest. Ida-Rooma riigis aga harrastati põllunduse kõrval edukalt käsitöid. Seetõttu oli siinne majanduselu mitmekesisem ja riik jõukam. Nii võis ta edukalt sõdida barbaritega.

Ida-Rooma eraldumisel Lääne-Roomast kuulusid talle maa-alad lõuna pool Doonaud, Vahemere idapoolsed saared, Rooma riigi Aasia provintsid ja Egiptus, seega ena-

masti maad, mida juba Aleksander Suur oli ühendanud üheks riigiks. Oma piiride kaitseks tuli Bütsantsil¹ tagasi lüüa hunnide rünnakud, V sajandi lõpust alates aga ka mitmesuguseid slaavi rahvaid, kes püüdsid asuda Balkani poolsaarele. Aasias sõdis Bütsants tihti Uus-Pärsia riigiga.

Justinianus Suur (527—565). Vaatamata suurele välisvaenlaste hulgale püüdis keiser Justinianus Suur koguni Bütsantsi piire laiendada. Ta tahtis üles ehitada endist ühist Rooma riiki kogu tema aus ja hiilguses. Sõdades võitiski ta vandaalidelt tagasi Põhja-Aafrika, idagootidelt Itaalia ning läänegootidelt Lõuna-Hispaania. Eriti raske oli Justinianusel Itaalia vallutamine, — sõjad selleks kestsid umbes kakskümmend aastat. Pärslaste ja slaavlaste vastu ei sõdinud Justinianus nii õnnelikult kui germaanlastega. Keiser pidi lubama pärslastele suuri sõjamakse ning slaavlastele andis ta maad asumiseks Balkani poolsaarel, Bütsantsi riigi piirides. Bütsantsi alale asunud slaavlaste võttis keiser ms. väeteenistusse, — nii ei saanud ta slaavlastele maad andes mitte ainult vaenlastest lahti, vaid tegi koguni oma sõjaväe tugevamaks.

Nagu esimene Konstantinoopolis valitsenud keiser², nii püüdsid ka hilisemad keisrid valitseda piiramatu võimuga. Justinianus oli nii seaduste andja kui ka nende elluviija ning kohtuasjus ülemkohtunik. Tema otsus oli lõplik. Kirikueluski omas keiser ülemvõimu: ta nimetas ametisse Konstantinoopoli patriarhi ning kinnitas kirikukogude otsused. Oma isikut ümbritses Justinianus, nagu teisedki Bütsantsi keisrid, suure aupaistega. Keisrit peeti pühaks, teda nimetati Jumala asemikuks. Kõnetades teda laskuti ikka põlvili. Keisri esinemised toimusid väga pidulikult, neil oli ta alati ümbritsetud suurest saatjaskonnast.

Justinianuse valitsuse alguses lõhestasid riigi elanikkonda verised erakonnatülid, millede põhjused olid suurelt osalt usulist laadi. Teineteist vaenustasid õigeusulised ja laikusulised, nn. sinised ja rohelised. Kord tekkis mõlema partei vahel tänavavõitlus. Justinianus laskis sel puhul hukata rea mõlema erakonna juhte. Nüüd ühinesid senised vastased mässuks keisri vastu. Mässuliste jõud näisid olevat nii suured, et Justinianus kavatses põgeneda Konstantino-

¹ Bütsantsiks nimetati ühelt poolt Ida-Rooma riigi pealinna Konstantinoopolit, teisalt riiki ennast.

² Konstantin Suur.

5. joonis. Keisrinna Theodora, Justinianuse abikaasa. Mosaiikpilt.

polist. Kuid tema auahne ja ilus naine Theodora manitses teda jääma, öeldes, et keisripurpur on ilusaim surirõivas. Valitsusvägedel õnnestus ajada mässajad tsirkusse, kus neist langes umbes 30 000 inimest. Sellest ajast peale polnud keisril enam vaja arvestada heidutatud erakondade soove, ta võis valitseda oma heaksarvamise järgi.

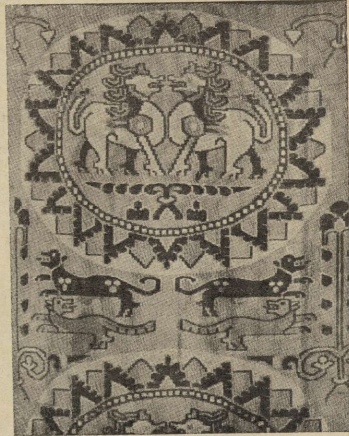
6. joonis. Kreeka tuli.

Kogu riigis püüdis keiser kehtima panna ühtlast usku, vaatamata, et see tuleb kahjuks vaimuelu mitmekesisusele. Seepärast võitles ta lahkusuliste ja paganatega. Neil ei lubatud olla ametnikeks ega õpetada lapsi. Ateenas akadeemia, kus veel kreeka mõtteteadust õpetati, suleti tema ajal. Seitse viimast filosoofi rändasid välja Pärsiasse, lootes seal leida mõtte- ja õpetamisvabadust. Õigeuskliku kiriku eest hoolitses keiser ms. uute kirikute ehitamisega. Kuulsaim neist on Püha Sofia kirik Konstantinoopolis. Nagu ühtlast usku, nii ihkas Justinianus ka ühtlaste seaduste kehtimist kogu riigis. Selleks laskis ta kõik eelkäänud keisrite ja enda antud seadused kokku koguda „Corpus iuris“e“ nimelisse seadustekogusse.

Pärast Justinianuse surma nõrgestasid tihti troonitülid riiki. Seda kasustasid välisvaenlased — slaavlased, pärs-lased ja araablased — sõja alustamiseks. Kõrduvalt tungisid pärslased ja araablased Konstantinoopoli alla, kuid linna vallutada nad ei suutnud. Linn oli hästi kindlustatud ning sõjatehnikaltki olid bütsantslased naabreist ees. Merisõjas tarvitasid nad ms. kuulsat kreeka tuld — väävlit, takkudest, laastudest ja õlist tehtud segu, mis ka vee peal ujudes põles.

Bütsantsi kultuur. Lääne-Rooma aineeline kultuur langes enamasti barbarite ohvriks. Segaseil ajal ununesid paremad põllundusviisid, soikusid tööstus ja kaubandus, sest võitjad rahvad ei vajanud sel määral tarbeasju nagu rooma kodanikud. Ida-Rooma aineeline kultuur aga jäi endiselt edasi elama.

Tööstus oli siin õitsevam kui mujal Euroopas. Arenenud oli eriti riidetööstus. Bütsantsi kangrud kudasid väga toredate piltidega vaipu ja eesriideid. Neid tarvitasid peale kõrgemate ametnikkude ja eraisikute ka paljud kirikud. Kirikud andsid palju töid samuti kullaseppadele, kes tegid väikesi mosaiikpilte, pühapiltide ette lambikesi, ehteristikesi jne. Nagu tööstus, nii oli ka kaubandus siin elav. Konstantinoopol oli otsekui kogu

7. joonis. Bütsantsi kudum VIII sajandist.

8. joonis. Elevantiluust kuju Bütsantsist.

maailma suur kaubaturg. Idamaalased ostsid siin eurooplaste kaupu ja ümberpöördukt. Head äri tehes muutusid Konstantinoopoli kodanikest paljud rikkaks ning võisid ehitada endile toremaid maju.

Vaimsetest küsimustest huvitasid bütsantslasi kõige rohkem usulised küsimused. Nende kohta ei võetud sõna ainult kirikuis ja palvekoosolekuil ning raamatuis, vaid isegi hipodroomil armastasid kodanikud omavahel usuasjade üle ägedalt vaielda. Ametliku kiriku pooldajad arvasid, et Kristus on nii inimene

kui ka jumal, lahkusulised väitsid, et ta on kas ainult jumal või ainult inimene. Mõned kristlased kummarda-

9. joonis. Püha Sofia kirik Konstantinoopolis. Kuppel asetseb neljal suurel kaarel, mida toetavad neli tohutut püülonit. Kirik on eriti tähelepanndav oma sisekaunistuse toreduselt: ta müüre katab mitmevärviline marmor ja tänapäev küll krohviga varjatud mosaiigid ilustavad kuplit, apsisit ja võlve.

sid väga innukalt pühapilte. Nad palusid neid härdamalt kui Jumalat ennast, ootasid neilt igasuguseid ime-tegusid, võtsid neid isegi lastele vadereiks. Teised kristlased nimetasid piltide kummardamist ebausuks. Mõni keiser oli „pildikumardaja“, teine „pildilõhkuja“; mõni laskis kõrvaldada pilte kirikust, teine neid sinna tagasi viia. Üle 100 aasta kestis pilditüli ja lõppes seega, et pühapildid jäid kirikusse.

Teadus ja kunst olid kiriku teenistuses. Teadlased, kes uurisid vanakreeka kirjanikke ja mõttetarku, püüdsid leida nende juurest selliseid mõtteid, mis olemas ka ristiusus. Kunstnikud töötasid kõigepealt kirikute ehitamise ja kaunistamise alal. Siin tekkis omapärane bütsantsi stiil. Bütsantsi stiili kirikud omavad tavaliselt ristikujulist põhiplaani. Nende keskmine osa on kaetud suure kupliga, ääreosad tihti väiksematega. Kirikuis leidub palju väikesist värvilistest kividest kokkupandud mosaiikpilte ning suuri seinamaale, mis maaliti otse niiskele seinakrohvile.

Araablase tähtsus ajaloo tõuseb. Vanas ajaloo tutvusime kord võimsate semi sugu rahvastega, nagu babülonlaste, assüurlaste ja foiniiklastega. Palju sajandeid valitsesid semiidid Lääne-Aasias. Siis alistusid nad indoeurooplastest pärslastele ja kreeklastele (Aleksander Suur). Semiitide vägevaima riigi Põhja-Aafrikas — Kartaago — hävitasid indoeurooplasist roomlased. Alles VII s. peale Kristust ilmub jälle üks semiidi rahvas ajaloo areenile ning hakkab siin mängima võitja osa. See rahvas oli araablased.

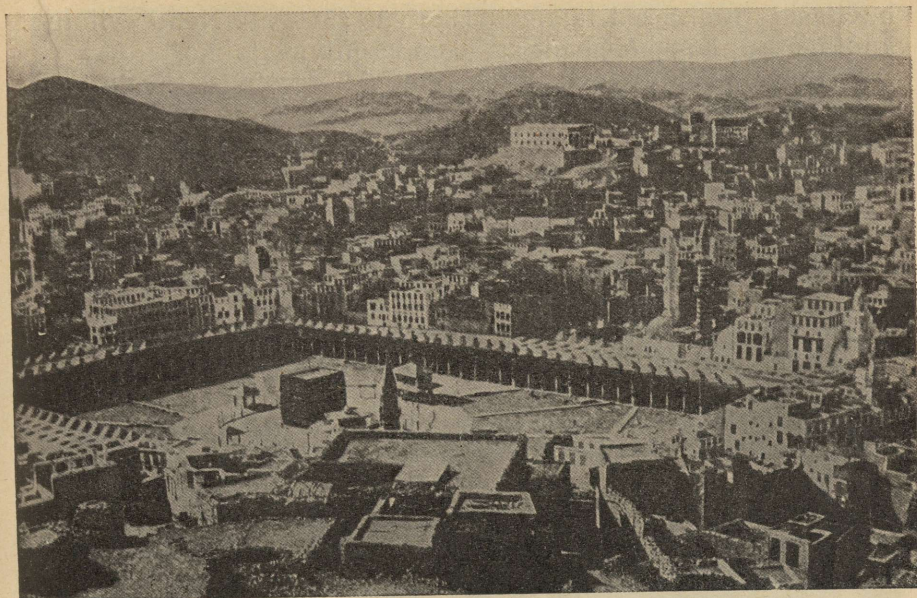
Kes oli Muhamed? Seni olid araablased rännanud mööda Araabia kõrbe, tahtmata teisi rahvaid võita. Nüüd aga läksid nad prohvet Muhamedi käsul kogu maailma vallutama ning nende arvates õigesse usku pöörama. Muhamed sündis umbes a. 570 p. Kr. vaeses perekonnas. Tema isa suri enne poja sündi, ema kuus aastat pärast seda. Orvuks jäänud poissi kasvas onu. Viimane oli kaunis vaene ning omas suurt perekonda: tal oli endal kümme last. Seepärast pidi Muhamed varakult teenima ise endale leiba. Esmalt karjatas ta Mekka linna kodanikkude kitsi, hiljemini leidis teenistust kaameliajajana ühe rikka kaupmehe lese juures. Kaameliajajana tegi ta kaasa reise, mis kestsid tihti mitu kuud. Neil reisudel kohtas ta juute ja kristlasi ning ajas juttu nendega mitmesuguseist asjust, ms. usust. Karavaniga lõpmatul

kõrvelagendikul rännates oli tal palju aega järele mõelda kuuldu üle.

Kaupmehe lesk, rikas käskijanna, armus mõtliku näoga noormehesse ning abiellus temaga. Muhamedist sai nüüd rikas kaupmees Mekka linnas, kuhu araablased kokku rändasid kummardama „taevast langenud“ musta kivi Kaaba templis. Kuid ta ei pühendanud kogu oma aega äriasjule. Sageli läks ta üksindusse, et juurelda usuliste küsimuste üle. Eriti piinasid teda ristiusuliste jutud hirmsast viimse-päeva kohtust. Talle tegi muret, kuidas pääseksid küll tema ja teised mitut jumalat kummardavad araablased viimse-päeval pörgupiinadest.

Muhamed hakkas nägema isegi n ä g e m u s i ning kuulma salapäraseid hääli. Ingel Gabriel näis talle ilmutavat ning käskis teda kuulutada rahvale meelearandust ning ainust jumalat Allah'it. Muhamed kõhkles esialgu ja kartis enda olevat hullumeelse. Aga kui nägemused kordusid, hakkas ta end pidama Allah'i tähtsamaks prohvetiks. Mooset ja Kristust pidas ta ainult enda eelkäijaks. Kui ta Mekkas hakkas kuulutama rahvale, et Allah on jumal ning Muhamed ta prohvet, siis naersid mekkalased endise kaameliajaja välja. Eriti vaenlikud olid Muhamedi vastu Mekka kaupmehed, kes kartsid, et uue usu vastuvõtmisega Mekka linn kui püha-paik ja kaubanduslinn kaotab oma senise tähtsuse. Vaenlike Mekka kaupmeeste tagakiusamise eest pidi ta koguni põgenema Mediinasse. See väljarändamine („hedžra“) toimus a. 622 ning temast arvasid muhameedlased oma aega. Mediinas võitis Muhamed varsti endale palju pooldajaid, misjärel alistus ka Mekka linn. Mekkalased pidid tunnistama Muhamedi prohvetiks. Varsti tegid seda kõik araablased.

Islam. Muhamedi õpetus on üles kirjutatud muhameedlaste pühas raamatus — koraanis. Muhamed ise nimetas oma õpetust islamiks, s. o. „tingimusteta andumiseks“. Tema peamine sisu on: On ainult üks jumal Allah ning Muhamed on tema prohvet. Pärast surma lähivad uskmatud pörgusse, kus on kohati kole külm, kohati kole kuum. Usklikud aga pääsevad paradiisi, mis sarnaneb ilusa aiaga. Mahedas tuules hõljuvad seal muusikahelid ja lillelõhn. Mõnusat varju andvate puude all söövad ja joovad õndsad seal igaveses rõõmus. Neid teenivad kaunid naisvaimud. Taevasse ihkajailt nõudis koraan mõnesuguseid häid tegusid: teatavaid palveid, usukombelisi pesemisi, paastumist, alkoholist ja sealiha loobumist, armuandide andmist

10. joonis. Mekka. Keskel Kaaba tempel.

ning võitlust uskmatutega. Sõjas uskmatute vastu surra oli kõige kindlamaks taevasse pääsemise võimaluseks. See õpetus ja ühtlasi usk, et jumal on ette määranud muutmattult iga inimese saatuse, vaimustas araablasi nii vahvalt võitlema, et esialgu ei leidunud neile väärilisi vastaseid.

Kaliifid ja araablaste vallutused. Muhamed oli oma viimaseil eluaastail nii ilmlik kui ka vaimulik Araabia valitseja. Tema järeltulijaid nii ilmlikus kui ka vaimulikus valitsemises nimetati kaliifideks. Nagu Bütsantsi keisreil, nii oli neilgi piiramatu valitsusvõim.

Kaliifide juhatusel tulid araablased välja oma kõrbedest ja vallutasid üsna ruttu Palestiina, Süüria, Mesopotaamia, Pärsia ning maad Pärsiast ida poole kuni Induse jõeni. Aafrikas langes nende kätte Egiptus ning varsti kogu Põhja-Aafrika rannik. Kõikjal taganes rist poolkuu eest (mis kaunistas prohveti püha lippu), kirikud muudeti mošeedeks ning sinna sisseastujad hakkasid mütsi mahavõtmise asemel paljastama oma jalgu. Aafrikast viis väejuht Tarik oma väed üle merekitsuse¹ Hispaaniasse. Mitu päeva kestvas lahingus

¹ Gibraltar — Tariki kalju.

hävitasid araablased läänegootide väe (711. a.). Nende viimne kuningas uppus põgenemisel Guadalquiviri jõkke.

Hispaaniast välja minnes püüdsid araablased vallutada isegi Frangi riiki. Kuid siin lõppes nende õnn. Põitiers' lahingus a. 732 lõi Frangi majordomus Karl Martell neid otsustavalt, nii et nad edasitungimisest loobusid.

Araablased, keda Hispaanias hüüti maurideks, asutasid siin iseseisva kalifaadi, mille pealinnaks oli Cordoba. Aasias oli kaliifide tähtsaimaks pealinnaks Bagdad, mis Karl Suure kaasaeglase Harūn-al-Rašidi päevil muutus eriti jõukaks ja toredaks linnaks.

Araablaste aineiline kultuur. Araablaste vallutatud mais algas varsti majanduslik ja vaimne õitseng, sellal kui Lääne-Euroopa oli veel harimatu. Rahvarikkad linnad ja kaunid külad osutasid elanikkude jõukusele. Seal, kus oli võimalik maaharimine, oli see väga tasuv. Leidus

küllaldaselt linnu, mis tarvitasid põllutöösaadusi.

Araablaste vallutatud alade kuiv kliima sundis neid ehitama eeskujulikke niisutamiseadiseid.

Põllumehed kasvatasid riisi, suhkruroogu, datlivalme, kohvipuid ning mitmesuguseid muid lõunamaa viljapuid. Ka ilutaimede eest

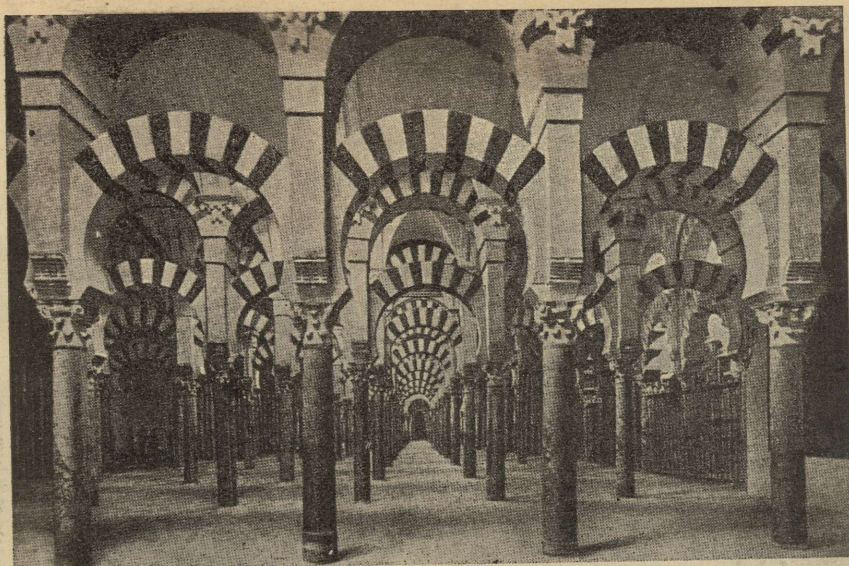

11. joonis. Araabia tikand XII sajandist.

hoolitseti: aedades õitses külluses roose, tulpe ja sireleid.

Araabia tööstus oli väga mitmekülgne. Klaasitööstus valmistas toredaid emailiga kaunistatud klaasasju. Riidetööstus tootis küll lihtsaid kangaid, küll väärtuslikke ja kaunimustrilisi siidi, sametit ja damasti. Vaipade poolest olid mitmed riigiosad kuulsad. Relvatööstuse poolest oli tähtsaim linn Damaskus. Siin tehtud mõõgad olid väga painduvad ja ühtlasi tugevad. Vahel etsiti mõõkade pinnale kauneid ornamente ning varustati nad elevantiluust või merivaigust pide-metega. Paberitööstus valmistas küll valget ja värvilist kirjutuspaberit, küll karedat ja siledat paberit ning isegi õrna siidpaberit. Õige paljudele inimestele andis tööd näiteks roosidest lõhnaõlide valmistamine.

Edenenud tööstusega käis koos elav kaubavahetus. Raharingvool oli kiire, maksuvahenditena tarvitati veksleid ja tšekke. Araablaste kaubasedemed ulatusid Atlandi ooke-

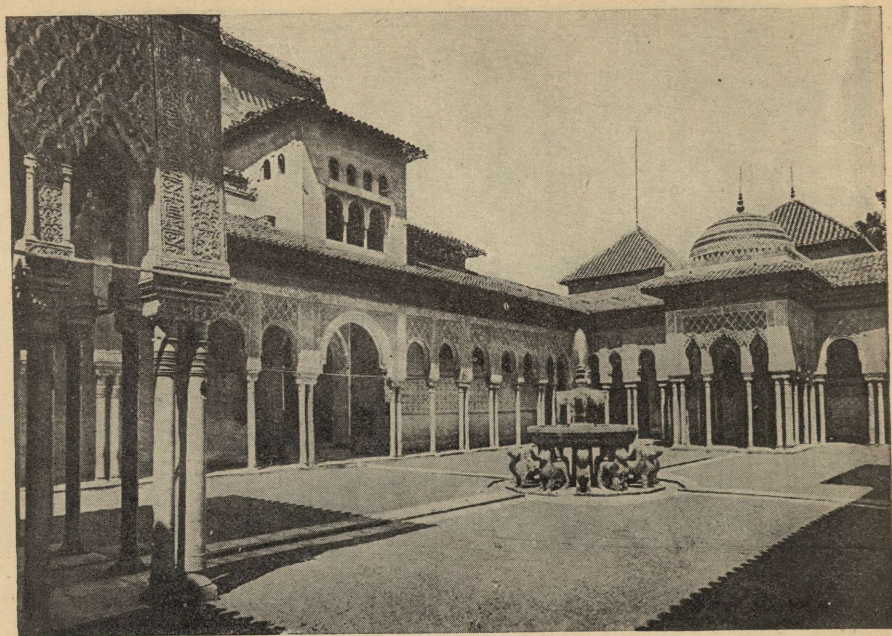
12. joonis. Omajaadide mošee Cordobas. VIII s.

anist Hiinani ja Läänemerest Sansibarini. Ka muinasaegsete eestlaste juurde on jõudnud araabia rahad ja kaubad.

Liiklemine oli riigis hästi korraldatud. Bagdadist kui keskpunktist kulgesid teed igas suunas provintssidesse. Kõrve- teede äärde asutas valitsus sügavaid kaeve. Tähtsamail teil liikles riiklik hobusepost. Kirjadega lendasid ühest kohast teise õpetatud kirjatuvivid.

Araablaste teadus. Rahva hea majanduslik olukord soodustas vaimset kultuuri. Koole leidis palju üle kogu maa. Rahvakooli õpilastelt nõuti, et nad oskaksid koraani lugeda ning tunneksid grammatikat ja ilukirja. Araablastel oli ka mitu kuulsat ülikooli (Bagdadis, Kairos, Cordobas ja mujal) ning suuri avalikke raamatukogusid tähtsaimas linnus.

Süüriat ja Pärsiat vallutades tutvusid araablased sinna ulatunud kreeka kultuuriga. Ka Hiinast ja Indiast õppisid nad mõndagi. Kreeka tähtsamate mõttetarkade tööd olid kõik tõlgitud araabia keelde. Suure eduga töötasid araabia õpetlased matemaatika alal. Nad arendasid välja algebra ning võtsid tarvitusele meilgi tarvitatava india numbri- süsteemi. Üheks armsamaks teadusharuks araablasile oli

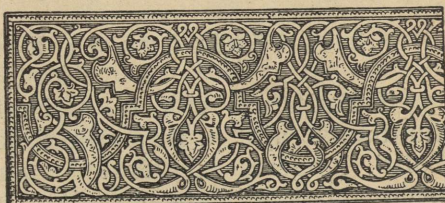

13. joonis. Alhambra. Lõvide õu. XIV s.

täheteadus. Nad ehtasid hulga tähetorne. Paljud praegu tarvitusel olevad astronoomilised oskussõnad on pärit araabia keelest. Keemias ja füüsikas jõudsid araablased palju kaugemale antiikteadlastest, sest nad tarvitasid vaatluse kõrval ka katset. Keemia muutus tavaliselt ebateaduseks alkeemiaks ning täheteadus astroloogiaks, — olgu siis, et püüti valmistada imettegevat tarkade kivi või ennustada taevatähtedest inimese saatust. Et araablased olid kõrverahvas, siis omasid nad loomupärast rännukirge. See aitas kaasa maateaduse edenemisele, samuti kui Muhamedi nõue, etiga usklik käiks kord elus Mekkas.

Kunst. Koraan keelas kujutada Allahit ja inimest pildis. Seetõttu ei arenenud Araabias maalikunst ega raidkunst. Seda suuremad olid aga araablaste ehituskunsti saavutised. Nende jumalakodasid ehk moskeesid kaunistavad väljastpoolt ülisaledad tornid, nn. minaretid, kust muezzinid hüüavad viis korda päevas usklikke palvele. Jumalakoja sees leiame palju sambaid, mis on peened otsekui kõrveränduri telgikepid. Nende ülemisi otsi seovad kaunid kaared:

kord kahekordse hobuseraua, kord ristikulehekujulised, kord muud moodi sakilised. Siseruumide seinu katsid keerulised ilustised — arabeskid. Arabeskides väänlevad üksteisest läbi otsekui ilma alguse ja lõputa kas puhtgeomeetrilised jooned või taimevarred ja -lehed. Arabeskiderohkuse tõttu jätavad paljud araablaste ehitised väga röömsa mulje. Araablaste ilmlikest ehitisist on kõige kuulsam Alhambra loss Granada lähedal. Lossi kaunid ehitised salgastuvad paljude õuede ümber. Eriti ilusad on neist mürtide ja lõvide õu. Viimase keskel kannavad 12 mustast marmorist lõvi puskkaevu.

14. joonis. Araabia arabesk. Peenelt stiliseeritud taimornament.

Kirjandus. Nagu kunstis, nii löid araablased kirjanduseski palju ilusat. Nii enne kui ka pärast Muhamedi luuletati Araabia kõrves laule rändurielust, selle raskustest ja röömudest, kaamelist kui truust ja kannatlikust reisukaaslastest, tulisest vihast ja armastusest. Kõige tuntum araabia kirjandustoode on muinasjuttudekogu „Tuhat ja üks ööd“. Nende muinasjuttude tähtsaimaks kujuks on kaliif Harūn-al-Rašid, kes kõnnib võõrais rõivais tundmatult mööda Bagdadi ning näeb idamaist elu kõigis tema häis ja halvus külgedes.

1. Mispärast ei langenud Ida-Rööma riik barbaarsete rahvaste ohvriks?
2. Missugused maad vallutas Justinianus Suur?
3. Mida tegi Justinianus selleks, et riigis valitseks kord ja rahu?
4. Missugused rahvad püüdsid pärast Justinianust vallutada Bütsantsi?
5. Misnimelist kuulsat võitlusvahendit kasustasid bütsantslased merisõjas?
6. Missugused käsitöölased olid Bütsantsis eriti arenenud?
7. Missugused vaimsed küsimused huvitasid kõige enam bütsantslasi?
8. Millest tekkis pilditüli?
9. Jutustage, kuidas näevad välja bütsantsi stiili kirikud!
10. Missuguseid semi suhu rahvaid te teate?
11. Millal elas Muhamed?
12. Mida te teate Muhamedi õpetusest?
13. Mis arvate, kuidas tõstis usk kindlasti ettemääratud saatusse araablaste sõjakust?
14. Joonistage umbkaudne kaartvisand neist maist, mis kuulusid araablastele nende laialdumise haripunktil!
15. Mispärast nimetatakse Atlandi ookeani ja Vahemere vahel olevat merekitsust Gibraltariks?
16. Nimetage tähtsamaid taimi, mida kasvasid araablased!
17. Nimetage araabia tööstussaadusi!
18. Missuguste maaden näit. ulatusid araablaste kaubasademed?
19. Missugused asjaolud soodustasid liiklemist kaliifiriigis?
20. Kas leidis araablaste juures ka rahvakoole ning mida seal õpetati?
21. Missuguseid teadusi harrastasid araablased?
22. Mis on mošee, minarett, arabesk?
23. Mispärast ei arenenud araablaste juures maalikunst

ega raidkunst? 24. Missugust nime kannab araabia tuntuim muinasjuttudekogu? 25. Mis te arvate, mispärast oli kaliifiriik hariduslikult ja majanduslikult ees selleaegsest Lääne-Euroopast? 26. Mis te arvate, mispärast keelas Muhamed kujutada Allahit ja inimest pildis?

II. Feodaalkorra ja paavsti suurvõimu ajastu.

1. Läänindus ja keskaegsed seisused.

Lääninduse ehk feodalismi tekkimine. Suure rahvaste-rändamise ajal ja hiljemini, kui rahvad vahetasid oma elukohti, langesid võidukate kuningate pärisomandiks need maad, millede omanikud olid sõja ajal kaduma läinud, olgu põgenenud või surnud. Seetõttu olid kuningad keskaja alguses maa poolest väga rikkad. Raha poolest olid nad aga võrdlemisi vaesed. Rooma riigi langusajal oli rahakursus väga langenud, raha oli kaotanud palju oma väärtusest. Hiljemini kadus raha peaaegu täiesti ringkäigust. Uued Lääne-Euroopa peremehed, barbaarsed ja harimatud rahvad, tegelesid vähe käsitöö ja kaubandusega. Selleaegne eurooplane oli rahul sellega, mida ta ise võis valmistada omas kodus; häda korral ainult mindi vahetama naabri käest mõnda saadust. Talunik, kes oskas teisest paremini sepatööd, tegi näiteks ka naabrile mõne kirve või vikati ja sai siis naabripere-naiselt selle eest tüki kangast või midagi muud. Raha ei olnud inimestel üldse vaja, saadi läbi vahetuskaubandusega. Sellises olukorras, kus raha oli käibel vähe, ei võinud ka kuningad nõuda oma alamailt makse rahas ning olid seetõttu raha poolest vaesed.

Maad oli neil aga palju ning seepärast hakkasid nad oma pealikutele ja parematele sõjaväelastele üldse ning ametnikkudele palka maksma maa-ga. Sõdurid pidid saadud maa eest ise ilmuma väeteenistusse ning tihti tooma kaasa veel teisi mehi; ametnikud pidid valitsema teatavat maa-ala, pidades seal korda ning mõistes kohut. Enamasti töötasid aga nemadki häda korral tulla koos vastava maa elanikkudega kuningale abiks sõtta.

Maad ei antud mitte päriseks, vaid eluaegseks kasutamiseks. Mingi teenistuse eest kasustada antud maad nimetati lääniks ehk feudum'iks (s. o. läänimaaks), läänisaa-jaid vasallideks, lääniaandjat senjööriks. Tihti andis vasall omakorda osa maad lääniks mõnele isikule, kes lubas teda sõja korral toetada väeteenistusse tulekuga. Nii tekkisid

vasallidel omakorda allvasallid ning nad ise said senjöörideks.

Keskajal olid väga sagedad sõjad, kodusõjad ja riisumised. Inimesed olid veel väga riiakad ja toored. Tühistel põhjustel tungiti kallale kaasinimestele ja rööviti vara. Vasallid ei aidanud ainult oma senjööri sõjas, vaid ka senjäär kaitstes vasalli hädaohu korral. Seepärast oli vasallide elu pisut kindlam kui iseseisvail suurmaaomanikel, mõisnikel. Seda mõistsid viimased väga hästi ning andsid oma maad üle mõnele võimsale vasallile, kellelt nad selle siis läänina tagasi said. Läänihärra (senjäär) oli nüüd kohustatud neid kaitsema, nemad omalt poolt aga teda.

Kuningad andsid lääne, lootes vasallidest saada endile truid pooldajaid. Kuid tegelikult kujunes lugu teisiti: vasallid tundsid, et kuningavõimu püsimine oleneb hädaaegadel täiesti nende toetusest, ning lubasid seda ainult siis, kui kuningas annab mitmesuguseid eesõigusi. Hädas pididki kuningad tihti järele andma. Vasallid vabastati maksudest, aga nad said õiguse enda kasuks makse võtta oma läänis. Samuti läks nende kätte kohalik kohtuvõim ja seadusandlus. Ka pidid kuningad paljud läänid vasalli perekonnas pärandatavaks tunnistama. Sõjalist jõudu omas vasall niikuinii allvasallide näol.

Feodalismi põhjooned. Nii muutusid vasallid otsekui valitsejateks oma läänides, kus kuningal endal polnud enam kuigi suurt otsest võimu. Sellist riigikorda, kus riik jagunes väiksemateks valitsusaladeks ja suur võim oli suurmaapidajail, nimetatakse feodalismiks.

Feodalistlikul korral oli häid ja halbu külgi. Tema suurimaks paheks oli riigi ühtluse kaotamine. Võis ja iga läänimees anda oma läänis eri seadusi. Kauplemise tegid raskeks läänidevahelised tollipiirid. Riigi rahule olid ohtlikud sagedad senjööride vahelised vaenused. Need kurnasid maad veel enam kui sõjad välisvaenlastega. Kirik püüdis siin välja astuda elanikkude kaitseks, nõudes näit., et vähemalt pool nädalat, kesknädala õhtust esmaspäeva hommikuni, valitseks senjööride vahel jumalarahu.

Pahede kõrval omas feodalism ka mõningaid häid külgi. Isiku väärtus, mida ainuvalitsuslikus Roomas väga vähe arvestati, tõusis jälle, kuigi ainult aadli juures. Senjäär, kes vajas oma relvastatud vasallide toetust, pidi uute seaduste andmisel ja maksude ning väeteenistuskohustuste määramisel küsima nende nõusolekut. Siit kasvas välja põhimõte, et

valitsus peab arvestama oma alamate soove neid puutuvais korraldusis ja seadusis.

Senjööri ja vasalli vahekord. Vasalliks saamine toimus erilise tseremooniaga. Esmalt laskus tulevane vasall senjööri ees põlvili ning andis oma käed tema kätte ja tõotas saada tema inimeseks, s. o. teenriks. Seejärel vandus vasall senjöörile truudust, pannes käe piiblile või mingile muule pühale esemele. Tasuks ustavusvande eest sai vasall nüüd kasutamiseks lääni. Selle piltlikuks tähistamiseks andis senjөөr

15. joonis. Vasalliks saamine (l'hommage).

vasallile mingi eseme, näit. sõr-muse, oda, kinda või, kui va-sall oli vaimulik, karjusekepi. Sellist läänistamistoimingut ni-metati investituuriks.

Väeteenistuses olemise kõr-val pidid vasallid kandma muidki kohustusi senjööri vastu. Nad pidid suurte pühade ajal ilmuma senjööri lossi nõupidamistele, kus arutati maa valitsemisse puutuvaid asju ning mõisteti kohut. Vasalli loss kuulus sõja korral senjööri kasus-tusse ning see võis sinna ase-tada oma vägesid. Vasall pidi senjööri vastu võtma tema ring-

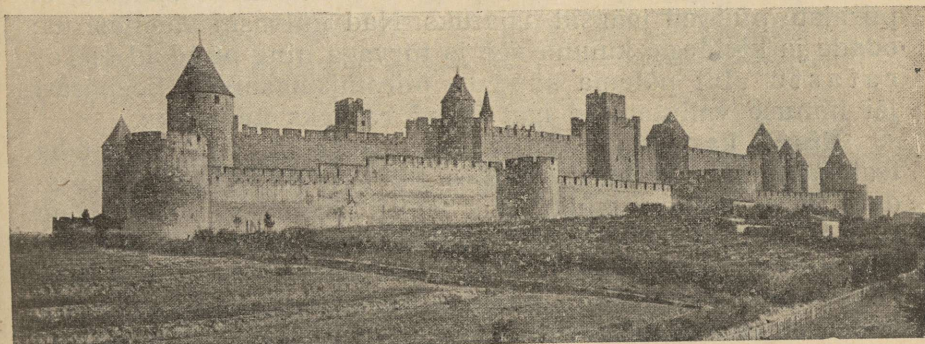
reisudel; senjööri vanema tütre abiellumisel pidid vasal-lid andma talle kaasavara ning tema vanema poja rüüt-likslöömisel korraldama peo. Muidugi oli ka senjөөril kohustusi vasalli vastu. Ta ei tohtinud meelevald-selt suurendada vasalli kohustusi ega ära võtta temalt lääni, kui vasall oli olnud talle truud.

Rüütlikeisus. Sõjaretkil pidi vasall ratsa ja hästi relvas-tatult saatma oma isandat ning enamasti tooma kaasa veel teatava hulga jalasõdureid. Ratsasõdurina teenimist peeti palju auväärsemaks ja tähtsamaks kui jalamehena võitlemist ning kulukam oli ta ka. Aegamööda kujunes kõigist neist, kes olid seotud feodaalse ratsateenistuskohustusega, eriline rahvakiht, rüütlikeisus. Rüütritel sai kombeks lisada oma ristinime juurde veel kohanimi¹ ning tarvitada vappi kui

¹ Kohanime ette kirjutati veel prantsuse keeles „de“, inglise keeles „of“ ja saksa keeles „von“.

välisid sugukonnatunnust. Vapimärki kanti küll ehitistel, kilpidel ja vahel isegi rõivail.

Rüütllinnused. Suurema osa aastast veetis rüütel oma linnuses. Seal, kus vähegi võimalik, ehitati linnus järsule kõrgendikule, orgudes asetsevad linnused aga ümbritseti veega. Linnusesse pääseti üle tõstesilla ja läbi tugeva värava. Esmalt jõuti eelõue ning sealt alles värava kaudu linnuse peaõue. Mõlemat õue ümbritsesid hambulise servaga müürid, milledest ulatusid kõrgemale mitmesugused kaitsetornid. Osa kaitsetorne oli nüü ehitatud, et nad ulatusid müürist ettepoole välja. Neid nimetati piginukkideks, sest vaen-

16. joonis. Carcassonne'i linnus Prantsusmaal.

laste rünnaku korral valati sealt võõrastele kuuma vett, tõrva ja pigi kaela. Hambuline oli müüri serv selleks, et müüriolijail oleks hea peituda kõrgemate müüriosade taha, nende kõrvalt aga vaenlasele sihtida. Linnuse peaõuel asetsesid tähtsamad hooned: peatorn, nn. lossihoone ja majapidamiseks vajalikud kõrvalehitised. Lossihoones oli hulk mitmesuguseid ruume, — küll harilikke eluruume, küll koosoleku- saale. Hoonete all asetsesid keldrid, kus hoiti sõjamoona, toidutagavara ja vange. Õuel, sageli aga peatorni all, oli suur kaev, mille veest pidi jätkuma linnuse piiramise korral. Linnuse müürid olid väga paksud, aknad üsna kitsad. Lossi tubades valitses seepärast terveid päevi hämarus. Mööbel oli ebamugav ja raske. Eriti pimedad ja niisked olid vangikeldrid.

Linnuse vallutamine. Et keskajal ei tuntud meieaegseid laskeriistu, kahureid ja püsse, siis oli linnuse vallutamine raske ülesanne. Odade, mõõkade, ambude ja kiviheitemasinatega üksi oli võimatu rünnata paksümüüri linnuseid; sel-

leks tuli leida teisi teid. Asudes kantsi piiramisele püüti kõigepealt kinni ajada teda ümbritsevat kraavi. Sinna puistati kive, mulda, üldse kõike, mida selleks leidis. Siis läheneti müüridele, et neid lõhkuda. Selleks tarvitati erilist järanimeelist sõjamasinat. Selle tähtsamaks osaks oli tugev liikuv raudotsaga palk, mida suure hooga tõugati vastu müüri. Teiseks tähtsaks piiramisvahendiks oli ratastel liikuv kõrge puust piiramistorn. Torn tehti müüri kõrgune ja tema ülemisel korral asetsetes tõstesillake. Seda mööda püüdsid piirajad pääseda linnuse müürile. Mõnel juhul kasustati ka linnuse müüride alt õõnsaks kaevamist, et need sisse langetaksid. Muidugi tegid ümberpiiratud kõik, mida oskasid, et piirajate püüded jääksid asjatuks. Nad külvasid vaenlasi üle odade ja kividega, kuuma vee ja tõrvaga ning püüdsid tule-
rataste abil põlema süüdata piiramismasinaid. Seepärast jäi linnuse vallutamise igal juhul raskeks ürituseks.

Rüütli kasvatus. Rüütliks saamiseks oli vaja läbi teha teatavaid ettevalmistusi. Umbes seitsmeaastasena saadeti poiss, kellest taheti teha rüütli, võõrasse lossi, mõne paruni, krahvi või vürsti juurde, kes oli kuulus sõjamees. Siin tutvus poiss esmalt paažina lossiproua teenisuses olles heade kommetega. Ta õppis palvetama, laulma ja daamidele meelitusi ütlemata. Lugemaõppimist ei peetud just vajalikuks ning seepärast suur osa rüütleid ei osanud lugeda. Enam mõistsid seda lossidaamid, kes said alghariduse kloostrikooles. Umbes 14-aastasena sai paažist relvakandja ehk kannupoiss. Kannupoiss käis kõikjal oma isanda kannul: ta saatis teda sõjas, jahil ja pidudel. Kui kannupoiss mitu aastat oli õppinud relvade käsitlemist ning osutanud suurt võitlemisoskust, siis oldi valmis tunnustama teda rüütliks¹.

Rüütlikslöömine toimus suure pidulikkusega. Tulevane rüütel puhastas oma hinge pattude pihtimise, palvetamise, paastumise ja armuandide andmisega. Oma ihugi puhastas ta saunas. Nii sisemiselt ja väliselt õilsana läks ta oma sugulaste ja lossiviibijatega kirikusse. Siin põlvitas ta altari ette ja vandus, kõnelda ikka tõtt, täita ilmlikke seadusi ja kiriku käske, kaitseda leski, vaeseid lapsi ning süütult kannatajaid, vaenustada uskmatuid ning võidelda suursuguste daamide auks. Siis pandi noormees rüütli varustisse, anti talle

---

¹ Vahel käis relvakandja enne rüütliks saamist ka üksi rändamas, et teha maailmas mõnda kuulsat tegu.

17. joonis. Rüütlikslöömine.

raudrõivad, kannused ja mõõk ning keegi vanem rüütel lõi mõõga g a kergelt talle selga, tunnistades tema rüütliks.

Rüütlite rahuaegne elu ja lõbustused. Rüütlid pidasid endile häbistavaks teha põllutööd või hoolitseda muul viisil lossi majapidamise eest. Nende tähtsamaiks töiks rahu-päevil olid kohtumõistmine ja kannupoisile võitlus-kunsti õpetamine. Hoolimata sellest, et rüütlid olid kirg-likud sõjamehed, olid nad enamasti väga usklikud. Palju ja innukalt palvetasid nad ning kui lossis oli kirik või läheduses klooster, võtsid iga päev osa jumalateenistust. Kõik need harrastused jätsid rüütlikele ikka palju aega üle. Seda kasustas rüütel ja hilkäimiseks, lossi õuel hulkumiseks, malemänguks ning rändlaulikute kuulamiseks. Vahel tegi ta ka ise salmikuid oma südamedaami auks¹. Palju aega kulutasid rüütlid sõõma aega dele. Neil armastati hästi süüa ja juua ning vestelda oma sõjaseiklusist. Lauakombed erinesid palju meieaegseist. Kahvleid veel ei tuntud ning seepärast võtsid sööjad peoga lihatükke ühisest kausist. Viisakus nõudis, et sööjate sõrmed oleksid hästi puhtad ning et nad söögi ajal ei kratsiks kaela ja kukalt või ei nuuskaks sõrmedega nina.

Rüütlike armsamaiks lõbustusiks olid aga turniirid.

¹ Enamasti iga rüütel austas mõnda daami kui oma „südamedaami“, pidas teda kõige väärikamaks, ilusamaks ja targemaks naiseks. Südamedaamiga ei ihanud rüütel abielluda, selleks näis südamedaam talle liiga püha. Ta ainult tahtis korda saata suuri tegusid oma „hingekuninganna“ auks.

18. joonis. Turniir.

Turniiridel võitlesid rüütli-soost ratsanikud kas kahekaupa või suurtes salkades, püüdes oma vastaseid odaga sadulast maha tõugata. Võitlusplatsi ümber istusid suursugused daamid ja vahekohtunikud, eemal muud huviosalised. Võistlejad püüdsid olla vahvad, et äratada pealtvaatajate daamide imetlust. Tihti peeti turniiri sellise ägedusega, et mõni asjaosaline sai surma. Marburgis olevat ühel aastal (1177) langenud turniiridel 16 rüütli ning Kölnis (1256) koguni 36. Veriste turniiride vastu püüdis kirik võidelda nende keelamisega. Kuid rüütli-d ei hoolinud sellest palju. Nad ainult palvetasid nüüd hoolikamalt enne turniiri jumalateenistusel, et Jumal ise neile andestaks järgneva ilmliku lõbu.

Talupojad. Rüütli-seisus oli feodaalses riigis selleks rahvaosaks, kes valitses ja kaitses maad; talupojad aga toitsid kõiki teisi seisusi. Keskajal kaotasid talupojad järk-järgult oma liikumisvabaduse, muutudes sunnismaiseks. Samuti jäid nad ilma maast. Rahutuil ajal otsisid talupojad

19. joonis. Talupojad kümnist toomas.

tihti vägevate mõisnikkude kaitset. Selle eest ütlesid nad endid lahti oma maast ning andsid selle üle mõisnikule. Mõisnik andis neile põllud küll tagasi ja omalt poolt vahelisagi, kuid nõudis, et talupojad hariksid üles ka mõisa põllud. Tundus päris loomulik, et rüütliid, kes oma peamureks võtnud maakaitse, ei pruugi ise harida oma põlde. Oli muidki põhjusi, mispärast talupojad langesid sunnismaisusse, näit. võlad mõisnikule.

Talupoegade kohustused mõisnikkude vastu seisid teotegemises ja mitmesuguste andamite toomises. Talupojad harisid mõisa põlde, hoolitsesid karja eest, vedasid vilja, raiusid puid jne. Mõnelt erioskustega talumehelt nõuti sellekohast tegu, näit. sepalt sepatööd, mõnelt teiselt mööbli- valmistamist jne. Makse maksid talupojad mõisnikule peamiselt loonus, s. o. mitmesuguseis ainetes. Nad pidid viima mõisa osa viljasaagist ning teatud päevadel pidid tooma muid mitmesuguseid andameid. Nii toodi mõnel pool mõisa maarjapäevaks pörsaid, jõuluks kanu ja lihavõtteks mune ja tallesid. Sissetulekuid sai mõisnik ka sellest, et talupojad olid kohustatud jahvatama oma vilja mõisa veskis, küpsetama oma leiba mõisa leivaahjus, pruulima õlut mõisa tõrres jm. säärast. Kõige selle eest nõudis mõisnik muidugi maksu. Samuti võis ta võtta maksu isegi teedel, sildadel ja jõgedel sõitmise eest. Ka läks sissetulek kohtulõivudest mõisnikule.

20. joonis. Poitiers' loss XIV s. Steen külaelust.

Nii mitmekesiste kohustuste tõttu oli talupojal raske muutuda jõukaks. Pealegi kannatasid sagedate sõdade ajal taluhooned väga. Neid oli kerge põlema panna, sest nad polnud ehitatud kivist, nagu mõisnikkude lossid. Taudid ja ikaldusaastad suurendasid veelgi rahva viletsust. Mõlemad olid keskajal õige sagedad. Näljahädade ajal toitsid paljud endid raibete ja juurtega. Isegi inimeseliha söömist esines.

Vaimuliku seisuse tähtsus. Võrreldes meie ajaga oli keskajal kiriku ja vaimulikkude võim ning mõju ülisuur. Nii lihtrahvas kui ka rüütlid ja kuningad vaatasid aukartu-

sega vaimulikkudele ning täitsid hoolikalt kiriku ettekirjutisi paastu, palvete, armulaualkäimise ja palverännakute asjus. (Kuid selline usukommete täitmine ei teinud kaugeltki veel keskaegseid inimesi headeks kaasinimesteks. Vagad rüütlid ei häbenenud koguni vägivalda tarvitada talurahva või rändavate kaupmeeste suhtes.)

Vaimuliku seisuse liikmed moodustasid Lääne-Euroopas rahvuslikule kuuluvusele vaatamata ühise pere, kelle peaks oli Rooma paavst. Oli aegu, mil kirikus endas tekkisid vastuhakkamised paavstile. Vahel ei kuulunud mõni piiskop või peapiiskop paavsti sõna, teinekord püüdis ilmlik võim segada end kiriku asjusse, kuid lõppude lõpuks ikkagi seati jalule kord ning paavst tunnistati õiguslikuks kirikupeaks.

Keskajal öeldi sageli, et talupojad peavad töötama, vaimulikud palvetama ning rüütlid kaitsema neid mõlemaid seisusi. Kuid tegelikult vaimulikud ainult ei palvetanud, vaid võtsid osa ka ilmliku elu korraldamisest. Neil ajal, kui vana rooma-kreeka kultuur hävis barbaarsete rahvaste pealetungi tõttu, säilis peaaegu ainult vaimulikkude keskel mehi, kes oskasid lugeda ja kirjutada. Sel ajal, kui kuningad jäid tihti kirjaoskamatuiks, mõistsid vaimulikud vabalt ladina keelt ning võisid vanu käsikirju lugedes tutvuda roomlaste elu ja mõtetega. Juba seetõttu äratas vaimulikkond väga suurt lugupidamist. Kuningad, kes tahtsid oma riigis maksma panna kirjutatud seadusi, ei saanud enamasti läbi vaimulikkude abita. Samuti vajasis ilmlikud võimuhed nende tuge muu kirjaliku asjaajamise puhul. Suure vaimse mõju kõrval omas kirik ka tugevat ainelist võimu. Paljud inimesed, kes olid mures oma pattude pärast, kinkisid kirikule suuri varandusi, eriti maid. Ka said kirikutegelased kuningailt ja hertsogeilt maid lääniks. Muidugi ei läinud vaimulikud läänimehed ise väeteenistusse, aga nad saatsid tarbe korral oma mehi. Üldse kuulus Lääne-Euroopas umbes $\frac{1}{3}$ kõigist maadest kirikule. Peale selle pidid talupojad maksma kirikule kümnesemaksu — andma ära $\frac{1}{10}$ oma viljasaagist.

Mungad ja nunnad. Keskaja alguses moodustasid vaimuliku seisuse mõjukama ja auväärsema osa mungad. Mungad elasid arvukais kloostreis, mis olid laiali pillatud kesk metsi ja mägesid. Riiukast ja harimatust maailmast pagesid kloostri seinte taha varjule tuhanded mehed ja naised. Meeskloostreid oli palju rohkem kui naiskloostreid, munki roh-

21. joonis. Mungad kloostrit ehitamas.

kem kui nunni. Igaüks, kes tahtis kloostrisse astuda, pidi noviitsina tegema läbi prooviaja. Talle anti teha kõige raskemaid ja tüütumaid töid, et ta õpiks enese ärasalgamist. Kui noviits sellele vaatamata oma soovi juurde kindlaks jäi, pidi ta vanduma eluajaks kloostrisse jääda. Edasi töötas ta ikka kloostriülemate sõna kuulda, vallalisena elada ja oma isiku tarvis mitte vara koguda. Mungad valisid endile abti-nimelise kloostri-eestseisja, nunnad aga eestseisjatari ehk abtessi.

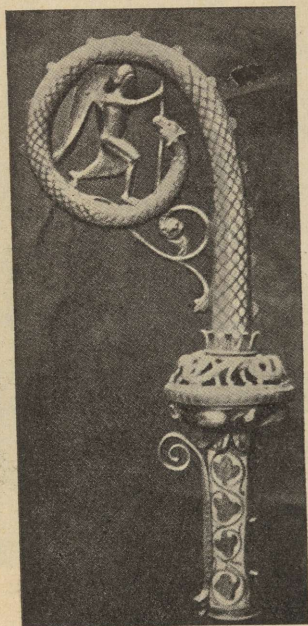
Tihti olid kloostrid üsna suured ja hooneterikkad, meenutades kindlustatud linnakesi. Juba kaugelt paistsid vaatajale kloostrikiriku tornid ning kui kloostrile läheneti, ka

22. joonis. Kloostri kalmistu lumes.

muud hooned, nagu eluruumid, kool, raamatukogu, töökojad, aidad jne. Mungad ei tegelnud ainult jumalateenimisega, palumise ja paastumisega, vaid ka mitmesuguste oma aja töödega. Nad olid hoolsad aednikud, põllumehed ja karjakasvatajad. Naabruse elanikud said tihti nende käest häid viljasorte külvamiseks ning õppisid tundma paremaid põllutööriistu. Kloostrikooles anti haridust tulevastele vaimulikkudele; hiljemini pääsesid sinna ka üksikud ilmlikud inimesed õppima. Kloostrivendade keskel oli palju neid, kes innuga tegelesid teaduste ja kunstiga. Ühed kirjutasid ümber väga hoolikalt piibleid, joonistades käsikirjadele ilusaid kaunistisi; teised tegid ära kirju vanade autorite raamatuist, nimelt neist, millede lugemist polnud kirik keelanud; kolmandad tähendasid tähtsamaid sündmusi üles ajaraamatusse ehk kroonikasse. Palju oli neidki, kes tegelesid maalimise, nikerdamise või jumalateenistuseks vajalikkude esemete valmistamisega. Kloostris olid sageli haigla ja vaestemaja, kus ümbruskonna hädalised leidsid munkade või nunnade poolt lahkelt aitamist.

Peapiiskopid, piiskopid ja preestrid. Umbes X s. alates jäävad juhtivad kloostrivaimulikud oma tähtsusele ja mõjult piiskoppide ja peapiiskoppide varju. Piiskopid ja peapiiskopid pidasid oma ülemuseks paavsti, aga samal ajal olid nad tihti kuninga vasallid. Vasallidena olid nad teataval maa-alal ka ilmlikud valitsejad. Nii oli piiskop sageli teataval maa-alal kirikuelu juht ning kitsamal maa-alal ilmlik vürst. Piiskopid kui uhked ja rikkad kirikuvürstid puutusid vähe kokku lihtrahvaga. Ligemal seisis talle preestrid, kes elasid, võrreldes teiste vaimulikkudega, vaeselt. Preestrid olid tavaliselt väiksema haridusega kui mungad ning kaldusid kergesti maailmarõõme maitsema, jahil käima ja jooma. Suurte karistuste ähvardusel õnnestus kirikul paljusid neist vaos hoida ning sundida loobuma vaimulikele keelatud abielust.

23. joonis. Piiskopikepp.

Eespool-käsiteldud seisuste kõrval leidis keskajal veel linnakodanikke. Neist aga räägime edaspidi, koos linnade kasvamisega keskaja teisel poolel.

1. Kuidas tekkis läänindus? 2. Missugused olid vasalli kohustused senjööri ja viimase kohustused vasalli vastu? 3. Missugused olid feodalismi halvad ja missugused head küljed? 4. Kellest koosnes rüütli seisus? 5. Loendage tähtsamaid osi, millest koosnes rüütlinnuse, alates väljast-poolt! 6. Joonistage visand linnuse põhiplaanist, nii nagu teda kujutlete! 7. Miks ehitati lossikaev sageli peatorni alla? 8. Missuguseid piiramisvahendeid ja pealetungivõtteid kasutati linnuste vallutamisel? 9. Kuidas kaitsesid ümberpiiratud end piirajate vastu? 10. Mis te arvate, kas pakuksid rüütlinnused küllaldast kaitset ka moodsas sõjas või mitte? Põhjendage oma arvamust! 11. Kuidas jagunes ajaliselt rüütli kasvatus? 12. Kuidas toimus rüütliklöömine? 13. Missugused olid rüütli tavalised ajaviited rahuajal? 14. Mainige mõningaid keskaegse lauaviisakuse nõudeid! 15. Mis olid turniirid? 16. Mida mõisteti rüütli keskel südame-daami nime all? 17. Kuidas kaotasid talupojad oma maaomandi ning muutusid sunnismaiseks? 18. Milles seisis talupoegade kohustused mõisnikkude vastu? Mis te arvate, mispärast oli vaimuliku seisuse mõju keskajal palju suurem kui praegu? 20. Kust said vaimulikud endile sissetulekut? 21. Missugune osa vaimulikkonnast mängis kõige mõjukamat osa X sajandini,

missugune hiljemini? 22. Millega tegelesid mungad? 23. Kas ja millist tulu oli ümbruse elanikel klostreist? 24. Mis te arvate, kas tuli kirikule kahjuks või kasuks, et piiskopid omasid sageli ka ilmlikku võimu? Katsuge põhjendada oma seisukohta! 25. Kes olid vaimulikest väiksema haridusega, kas preestrid või mungad?

2. Saksa rahva Püha Rooma riik. Paavsti võitlus keisriga.

Normannide, saratseenlaste, slaavlaste ja ungarlaste sõjakäigud. Viimsed Karolingid Saksamaal. Pärast Karl Suure surma algasid endistele Frangi riigi osadele ärevad ajad: mitmed rahvad tegid Lääne-Euroopasse oma rüüsteretki. Germaani tõugu normannid ehk viikingid tulid laevadega Skandinaaviast ja Taanimaalt ning vallutasid mitmete suuremate Saksa ja Prantsusmaa jõgede suudmed. Siit tungisid nad sageli jõgepidi sügavale sisemaale, seda raskelt rüüstates. Saksa riik suutis hädavaevalt takistada normannide kestvat asumist riigi piiresse. Küll aga vallutasid nad X sajandil Põhja-Prantsusmaa ning jäid sinna elama. Tänapäevani nimetatakse seda maa-ala nende järgi Normandiaks. Siit oma laevadega välja sõites vallutasid nad hiljemini Inglismaa, Lõuna-Itaalia ja Sitsiilia. Teised viikingid tungisid Venemaale ning said seal venelaste valitsejajaks.

Vahemere rannamaid rüüstasid saratseenid, — nii nimetati keskaegses Euroopas muhameedlasi, eeskätt arablasi. Nad vallutasid korra isegi Rooma ning röövisid ära Peetri kiriku kullatud altari. Ida-Frangi riiki (ehk Saksamaad) tülitasid sagedate sõjakäikudega slaavlased, kes IX s. olid rajanud Suur-Määri riigi, mille peaosadeks olid Böömi- ja Määrimaa. Veel kardetavamaks muutusid Saksa riigile aga soome-ugri tõugu madjarid, kes Tisza ja Doonau orus IX s. lõpul asutasid Ungari riigi. Ungarlased olid osavad ratsanikud ja harrastasid omapärast lahingutaktikat. Et neil puudusid raudrüüd, siis ei julgenud nad minna kokku raskelt relvastatud rüütlitega rind-rinna vastu. Selleks, et killustada vaenlase rinnet, ratsutasid väikesed ungarlaste ratsasalgad rüütlite lähedusse ning õrritasid neist osa võitlusse. Vahel teesklesid ungarlaste väed põgenemist ning kui kiirel tagaajamisel vaenlaste read segi läksid, pöördusid äkki ümber ja asusid võitlusse parajal paigal. Tihti meelitasid põgenejad tagaajajaid peidetud abiväe lähedusse, kes siis äkki võitlusse astus. Üllatatud ja killustatud vaenlast võisid ungarlased kergesti võita, sest raud-

rüüde puudumine ja haruldane ratsutamisoskus lubas neid kiiresti teetseda, võita üht vaenlase salka teise järel.

Paljude välisvaenlaste pärast ei olnud Karl Suure järeltulijate, viimsete Karolingide, valitsusaeg Saksamaal õnnelik. Nad ei olnud kuigi osavad valitsejad ning seetõttu muutusid peaaegu täiesti iseseisvaiks suured feodaalhärrad — hertsogid ja peapiiskopid. Viimne Karolingi sugu kuningas (Ludwig Laps) suri a. 911.

Otto I võidab sise- ja välisvaenlasi ning asutab Saksa rahva Püha Rooma riigi (962. a.). Mõned aastad pärast Karolingide valitsejasoo lõppu läks Saksamaa troon Saksi hertsogisoo kätte. Kõige kuulsam Saksi sugu valitseja oli Otto I. Ta võitis sõnakuulmatuid hertsogeid, kes ei tahtnud teda tunnustada kuningaks, võttis neilt ära hertsogkonnad ja andis oma sugulastele valitsemiseks. Suuri lääne jagas ta piiskoppidele, kes seepärast Ottot kõigiti toetasid. Sama tegid ka ta sugulased. Seetõttu hakkas riigis uuesti kehtima kuninga ülemvõim.

Nagu sisevaenlastega, nii sõdis Otto ka välisvaenlaste vastu edukalt. Ta alistas Elbe ja Oderi mail elava slaavi tõugu vendidè rahva ning lõi madjareid rängalt Lechi ääres a. 955. Mõned aastad hiljem said ungarlased ka bütsantslastelt lüüa. Nähes tõsist vastupanu lõpetasid ungarlased nüüd oma röövretked ning hakkasid kodus hoolikamalt põldu harima. Xs. lõpul võtsid ungarlased vastu ristiusu. Nende kuningas Stephan Püha laskis end ristida ja paavsti poolt saadeti talle Ungari kuningakroon. Ungari riigielu hakkas nüüd aegamööda sarnasemaks muutuma Lääne-Euroopa omaga. Ka siin tekkis feodaalne kord, kuigi palju aeglasemalt kui läänes.

Samuti nagu Karl Suur, segas end ka Otto I Itaalia tülidesse. Siingi oli Karolingide valitsejasugu välja surunud ning maal valitses vaen trooninõudlejate vahel. Paavstid olid sattunud Rooma aadli mõju alla, kes neid tujukalt kord ametisse pani, kord kohast loobuma sundis. Kindlustanud oma valitsuse Saksamaal, läks Otto suure sõjaväega Itaaliasse. Korralagedusse sattunud Põhja- ja Kesk-Itaalia alistusid talle kergesti. Otto saabus Rooma. Paavst, kes vajas kaitsejat tujuka Rooma aadli vastu, lootis seda leida Ottost ning kroonis ta seepärast Rooma-Saksa keisrikrooniga a. 962. Ottost sai nüüd „Saksa rahva Püha

Rooma riigi" valitseja, suurim ja auväärseim võimumees selleaegses Euroopas. Keisri ülesandeiks loeti maailm arahu säilitamist, kiriku kaitsemist, paavstivalimiste kinnitamist ning ristiusu levitamist. Saksa kuningad omandasid keisriks saades küll palju au, kuid Saksamaale endale ei tulnud keisririigi taaselustamine kasuks. Keisreid huvitas enam Itaalia kui Saksamaa saatus. Kodumaal kasvasid aga jälle hertsogite, vürstide ja piiskoppide võim, uhkus ja omavoli ning korralagedus. Itaalia vallutamine ja enda käes pidamine nõudis keisritelt palju ohvreid: siin tuli sõidida araablase, hüt-santslaste ja hiljemini normannidega, kes kõik ihkasid endile seda päikesepaistelisel poolsaart.

Kirikuelu langus ja Cluny uuendusliikumine. Saksa soost keisrid valitsesid Saksamaal kuni 1024. a., siis astus troonile Frangi sugu. Niihästi Otto I järeltulijad kui ka esimesed Frangi soost valitsejad omasid suurt võimu kiriku üle. Saksamaal panid nad piiskoppe kohale, küsimata paavsti arvamust, ning vahel nimetasid isegi paavste ametisse.

Kiriku üle oli keisril seepärast kerge käsutada, et vaimulik seisus oli neil ajal kaotanud palju oma lugupeetavusest. Vaimulikud harrastasid jälle sageli jahti ja joomist, elasid priiskavat ja toredusküllast elu. Isegi paavstitroonil istusid vahel mehed, kes polnud oma kõrge ameti väärilised. Mõned neist said hakkama väga raskete kuritegudega.

Muidugi ei võinud paremad vaimulikud leppida kõmmete langusega vaimulikkonnas. Eriti valusalt riivas see Cluny kloostri munki Prantsusmaal. Sel ajal, kui teistes kloostrites lodevat elu elati, panid nad oma kloostriks kehtima karmid elureeglid (X sajandil) ning nõudsid sama ka teistelt kloostritelt. Cluny mõjul hakkasid teistegi kloostrite mungad oma patte kahetsema ning kloostrikorda parandama. Varsti ei leppinud uuendusi püüdvad mungad ainult kloostri-elu parandamisega. Nad nõudsid, et kogu kirikus valvataks hoolega selle järele, et vaimulikud ei abielluks, et keelataks ära vaimulikkude kohtade müük raha eest (simoonia) ning piiskoppide investituur ilmliku võimu poolt. Uuendusenõudjate arvates abielu takistas preestreid kogu hingega andumast kiriku tööle, simoonia ja ilmliku investituuri läbi pääsesid aga kohtadele isikud, kes omavad küll raha või on kuningaga heas vahekorras, kuid ei hooli tihti oma ametist. Investituurist ei tahtnud kuidagi loobuda Saksa keisrid. Piiskopid omasid ju ms. ilmlikku vürstivõimu ning

seepärast tahtsid keisrid panna piiskopikohtadele endile kuulekaid inimesi. Nii oli kokkupõrge reformiliikumise ja keisrivõimu vahel möödapääsetamatu.

Gregorius VII ja Heinrich IV kokkupõrge. Avalik vaen paavsti ja kuninga¹ vahel puhkes paavst Gregorius VII ajal. Gregorius oli südi ja tark Toskaana talupoja poeg. Oma hariduse oli ta omandanud ühes klunilaste mõjualuses kloostris. Gregorius VII ei tahtnud parandada ainult kirikuelu, vaid teha keisri ja kuningad enda käsualuseiks, asutada paavsti maailmariik. Kiriku valitsemise läbi pidid saabuma maa peale õnnelikud ajad, vägivald ja alatus pidid taganema headuse ja rahu ees. Juba enne paavstiks saamist viis Gregorius VII ühel kirikukogul läbi otsuse, mille järgi paavst valitakse Rooma ümbruse vaimulikkude poolt, vajamata keisri kinnitamist. Paavstina nõudis Gregorius VII karmilt vaimulikkude abiellumatust ning ilmliku investituuri kaotamist. Seega oleksid keisrid kaotanud ülemvõimu piiskoppide üle. Selleaegne Saksa kuningas Heinrich IV ei tahtnud investituuri kaotamisest kuuldagi. Ta kutsus kokku saksa piiskopid Wormsi linna ning siin, Heinrich IV mõju all olles, tunnistasid nad paavsti ametist vallandatuks. Gregorius vastas seega, et pani keisri kirikupõlu alla, kuulutas ta troonilt tõugatuks ning vabastas alamad truudusvandest. Kirikupõlu alla pandule vaadati keskajal kui väga suurele patusele, temaga ei teinud keegi tegemist, inimesed ei andnud talle ulualust ega abi; kõigist häbistatuna jäi ta täitsa üksi ning surma korral ei julgenud keegi isegi ta laipamatta. Muidugi oli Heinrich IV liiga tähtis ja rikas isik, et kõik inimesed ta kirikupõlu pärast oleksid maha jätnud, kuid suureks häbiks oli kirikupõlg talle siiski. Paljud Saksa vürstid, kellele Heinrich IV valitsus hästi ei meeldinud, leidsid nüüd paraja aja tulnud kuninga vastu väljaastumiseks. Nad nõudsid, et kuningas end ühe aasta jooksul põlust vabastaks või troonist loobuks. Nad saatsid koguni paavstile kutse Saksamaale tulla ning kuninga üle kohut mõista.

Heinrich IV ei tahtnud olla kohtualune omas riigis ning seepärast tõttas ta Itaaliasse paavstilt andeks paluma. Kartes oma perekonnaliikmete pärast võttis ta kaasa oma abikaasa ning väikese poja. Teekond üle Alpide oli väga raske.

¹ Saksa valitsejaid nimetati seni kuningateks, kuni nad polnud käinud Roomas end keisriks kroonida laskmas. Pärast kroonimist Roomas kandisid nad aga keisritiitlit.

Oli parajasti talv ning kitsad mäeteed umbe tuisanud. Nende puhastamine nõudis palju vaeva. Mägedest allaminekul lõunapoolseil nõlvadel ootasid reisijaid uued vintsutused. Mäeküljed ja teed olid siin nii jäätunud, et ühtelugu oldi kuristikku libisemise hädaohus. Sageli lasti inimesi kõite abil alla.

Heinrich IV kohtas paavsti Keski-Itaalias Canossa lossis (1077). Kolmel päeval olevat Heinrich IV ilmunud lossi värava taha patukahetseja viletsais rõivais ning palja jalu, kuigi oli talv. Siis alles halastanud paavst, lubanud tal lossi tulla ning vabastanud ta kirikupõlust.

Kuid hiljemini ei leppinud vürstid Heinrichiga. Nad valisid vastukuninga ning alustasid kuningaga sõda. Paavst pani kuningaga uuesti põlu alla. Nüüd läks Heinrich suure sõjaväega Itaaliasse ning võitis Rooma. Paavst piirati ümber Ingli lossis. Vististi oleks ta langenud oma suure vaenlase kätte, kui normannide väed teda poleks vabastanud. Normannide vürsti juures surigi Gregorius VII. Tema viimsed sõnad olnud: „Ma armastasin õiglust ja vihkasin ülekohtu, seepärast suren ma maapaos.“ Kuid paavsti pooldajad kogusid nüüd uuesti jõudu ning kihutasid Heinrich IV Itaaliast välja. Segadused Saksamaal jätkusid. Heinrich suri põlusalusena ning tema laip lebas 5 aastat matmata, enne kui ta paigutati Speieri toomkirikusse.

Wormsi konkordaat (1122. a.). Heinrich V ajal jõudsid paavst ja keiser kokkuleppele investituuri küsimuses. See kokkulepe, nn. Wormsi konkordaat annab piiskopi valimise õiguse piiskopkonna vaimulikele. Kuid pärast valimist annab kuningas talle maa ja ilmliku võimu märgina valitsuskepi ning paavst või tema esindaja vaimuliku võimu märgina sõrmuse ja sau. Nii kuuluvad valimised keisri ja paavsti kinnitamisele.

Friedrich I Barbarossa. Heinrich V-ga suri välja Frangi dünastia. Järgmiseks valitsejaseoks Saksamaal said Hohenstaufenid (1138–1254). Üks võimsamaid Hohenstaufenite

24. joonis. Friedrich I Barbarossa ristosõitjana.

keisreid oli Friedrich I (1152—1190), keda itaallased hüüdsid ta punase habeme pärast Barbarossaks¹.

Friedrich I nägi palju vaeva oma võimu kehtimapanekuks Itaalias. Selleks sõdis ta esmalt roomlastega, kes ühe haritud preestri juhatusel olid hiljuti asutanud vabariigi. Friedrich võitis vabariiklasi ja pani Roomas uuesti kehtima paavstivõimu. Palju raskem oli tal aga võita mitmesuguseid Lombardias tekkinud linnriike, kus ka valitses vabariiklik kord. Linnriike toetas paavst,

25. joonis. Innocentius III.

kes kartis keisrivõimu liiga suureks muutumist Itaalias. Friedrich võttis ette rea sõjakäike Lombardia linnade vastu, kuid ikka ei suutnud ta täiesti nende vastupanujõudu murda. Nähes, et linnu on raske lõplikult alistada, muutus keiser leplikumaks. Ta lubas linnu moodustada senisel viisil omavalitsusi, ainult keisri ülemvõimu pidid nad tunnustama. Paavstiriigi iseseisvus ja paavstivalimiste vabadus leidis kinnitamist. Nüüd alles alistusid Barbarossale Lombardia linnad tema valitsusaja lõpul.

Oma poja kihlas Friedrich Lõuna-Itaalias asuva normannide riigi pärijanna Konstanzega. Selle abielu tõttu läks kogu Itaalia, peale paavstiriigi, Saksa keisrite kätte.

Innocentius III (XII s. lõpp ja XIII algus) — vägevaim paavst. Innocentius III näol tõusis paavstitroonile jälle kord väga tark ja teorõõmus inimene. Innocentius III nimetas end küll Jumala sulaste sulaseks, kuid tema arusaamad paavsti võimust olid suuremad kui ühelgi paavstil enne teda. Ta ei nimetanud paavsti enam Peetruse, vaid Jumala enda asemikuks maa peal. Innocentius arvates Peetrus ei andnud valitsemiseks paavstile ainult kirikut, vaid kogu maailma. Nii nagu kuu saab oma valguse päikeselt, nii peaksid ilmlikud valitsejad saama oma võimu paavstilt, arvas Innocentius, ning püüdis Euroopa valitsejaid teha oma vasal-

¹ Barbarossa — punahabe.

lideks. Tal õnnestuski omandada suurvõimu Euroopas. Mitmed riigid (Inglismaa, Ungari, Kastiilia, Aragoonia, Portugal) tunnistasid paavsti oma ülemaks läänihärraks. Teistes riikides mängis paavst vähemalt vahekohtuniku osa poliitilises tülides. Prantsusmaal peeti tema õhutusel veriseid kodusõdu, et hävitada lahkuskusid Lõuna-Prantsusmaal. Paavstivõim saavutas Innocentiusega oma suurima ulatuse. Paavsti mõju kirikus ja usuelus aitas ms. kindlustada inkvisitsiooni kohus, kes hoolsalt jälitas igasuguseid ketserid (lahkusu-lisi). Usuliste tunnete tõusuks ja kirikliku meelsuse süvendamiseks aitasid palju kaasa ka uued mungaõrdud, mis tekkisid osalt Innocentius III ajal (1196—1216), nimelt kerjusemungad.

Hohenstaufenite valitsejasoo lõpp (1254). Itaalia irdumine Saksamaast. Pärast Friedrich Barbarossat keetsid edasi tülid paavstide ja Saksa keisrite vahel. Osavalt kasustasid paavstid siinjuures seda vaenu, mida üks või teine Saksa vürst tundis oma keisri vastu. Lihtrahvast hässitasid keisri vastu oma jutlustega kerjusemungad. Kui 1254. a. suri viimne Hohenstaufenite soost kuningas, siis ühed Saksa vürstid valisid tema järeltulijaks Inglise printsi, teised aga Hispaania kuninga. Riiki ühendada ei suutnud kumbki. Algasid paarkümmend aastat kestvad rusikaõiguse ajad (interregnum). Vürstid, kes enam kellegi sõna ei tahtnud kuulata, võitlesid üksteisega. Rüütlid unustasid oma kõrged rüütlivanded ning elasid röövrüütli elu: riisusid kaupmehi ja talupoegi, põletasid nende maju ja viljapõlde.

Itaalias valitsesid Hohenstaufenid mõned aastad kauemini kui Saksamaal. Edasikestev paavsti ja keisri vaheline võitlus lõppes siiski paavstide võiduga.

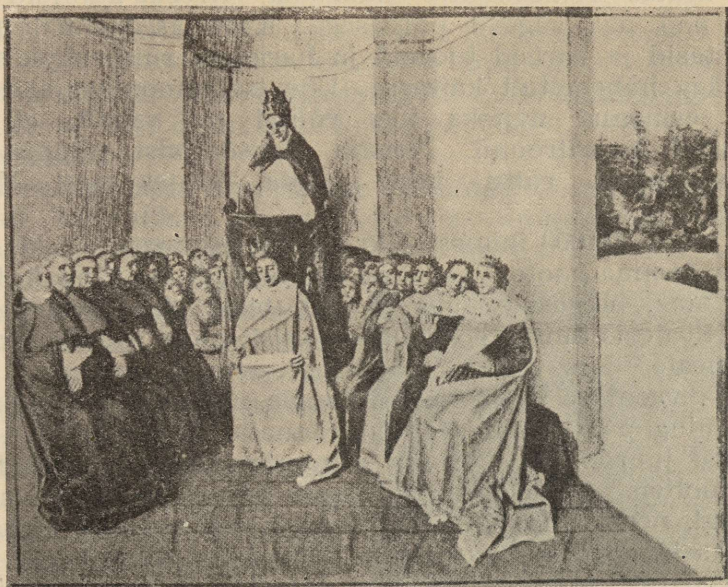
1. Missuguste rahvaste röövretkede all kannatas Lääne-Euroopa esimestel sajanditel peale Karl Suure surma? 2. Millal asutati Ungari riik? 3. Millega on seletatav ungarlaste sõjaline edukus? 4. Iseloomustage viimaste Karolingide aega Saksamaal! 5. Kuidas seadis Otto I Saksamaal jalule korra? 6. Missugune ühine põhjus oli Karl Suure ja Otto I keisriks kroonimisel paavsti poolt? 7. Missugused arvati olevat keisri ülesanded? 8. Kas tuli Saksa kuninga keisriks saamine kasuks Saksamaale või mitte? 9. Mispärast lõpetasid ungarlased X sajandil oma röövretked? 10. Millal võtsid ungarlased vastu ristiusu? 11. Missuguste kirikuvalu pahede vastu oli suunatud Cluny liikumine? 12. Millega on seletatav riigi ja kiriku vaheline võitlus? 13. Mida lootis Gregorius VII kiriku ülemvõimust maailmas? 14. Mispärast oli sunnitud Heinrich IV minema paavstilt Canossas andeks paluma? 15. Kuidas lõppes investituuritüli ja millal? 16. Missugusesse dünastiasse kuulusid Ludwig Laps, Otto I, Friedrich I Barbarossa? 17. Milliseid tulemusi andis Friedrich I võitlus Lombardia linnriikidega? 18. Mil-

leks toetas paavst Itaalia linnriike? 19. Kuidas saavutas Friedrich I oma pojale Lõuna-Itaalia? Missugust võrdlust tarvitas Innocentius III, kõneldes paavstivõimu ja ilmliku võimu vahekorrast? 21. Missugused riigid tunnistasid paavsti oma läänihärraks? 22. Milles avaldus paavsti mõju teistes riikides? 23. Millega tegeles inkvisitsioonikohus? 24. Mis te arvate, kas ja mispoolest oleks olnud Euroopale kasulik paavsti ilmik ülemvalitsus ja mispoolest kahjulik? 25. Millal lõppes Hohenstaufenite valitsus Saksamaal? 26. Kummale kasulikult lõppes paavsti ja keisri vaheline võitlus?

3. Ristisõjad.

Põhjused. Paavstid ei püüdnud ilmlikke valitsejaid ainult oma võimu all hoida, vaid nad kasustasid neid ja rüütleid kiriku võimu suurendamiseks, õhutades neid ristisõtta minema. Juba Konstantin Suure aegadest alates rändasid iga aasta tuhanded palverändajad Jeruusalemma ja Betlehemi pühi paiku vaatama ja seal palvetama. Paljud lootsid sellise pika ja vaevarikka rännaku eest oma pattude andeksandmist. Seni kui araablased olid Pühamaa peremehed, koheldi seal palverändajaid külalislahkelt. Kuid lugu muutus, kui XI s. teisel poolel Aasia sisemaalt tulnud türklased vallutasid Palestiina. Türklased nõudsid palverändureilt suuri maksu, rõõvisid kristlasi, vangistasid neid ja isegi tapsid. Sellised hirmuteod tekitasid kristlastes soovi Pühamaa muhameedlastelt tagasi võita. Seda ihkasid samuti väga Bütsantsi keisrid, kelle riiki türklased ähvardasid vallutada. Asja juhtima asus paavst Urbanus II. Ta kutsus Prantsusmaal Clermont'is kirikukogu kokku. Sellel koosolekul rääkis ta püha haa vabastamisest, luges seda ristiusuliste pühaks kohuseks. Sõjast osavõtjaile lubas ta kõigi pattude andestamist ja nende varanduse kaitset. Rahvas sattus äärmisse vaimustusse. „Nii tahab Jumal! Nii tahab Jumal!“ hüüdsid tuhanded. Kõigile, kes lubasid ristisõjast osa võtta, ömmeldi punase lõngaga rist õlale, mis saigi ristisõdijate väliseks tunnuseks. Paljud läksid ristisõtta puhtusulisest vaimustusest, paljud aga ka ilmliku kasu lootusest. Rüütlid lootsid uusi lääne saada, talupojad vabadust, mida kirik töötas ristisõjast osavõtjaile, linnakodanikud uusi kaubaturge.

I ristisõda. A. 1096 algaski suur rahvaste rändamine ristisõja nime all Idamaale, mis kestis ligi 200 aastat. Esimesed teeleminejad olid peaaesjalikult kehvemad inimesed, ligi 100 000 hinge. Neil puudusid osavad juhatajad ja tarvilik sõjaline oskus Pühamaa vallutamiseks. Nad liikusid rõõbiti Doonau jõega. Teekond oli raske ja vaevaline. Toiduainetest

26. joonis. Paavst Urbanus II, esimese ristisõja algataja.

tuli puudus, sest kaasa võtta ei suudetud kuigi palju. Võõrastest maadest läbi minnes rõõvisid nad sageli sealsete inimeste vara ja kutsusid seega eneste vastu välja tõsise meelepaha. Eriti armastasid lihtinimestest ristisõdijad juute tappa ja rõõvida. Kohati hakati ristisõdijaile isegi relvadega vastu. Paljud ei suutnud viletsusi taluda ning surid juba teel Konstantinoopoli. Niipea kui ülejäänud rahvahulk Konstantinoopoli jõudis, saatis Bütsantsi keiser nad ruttu üle merekitsuse Väike-Aasiasse, sest ta kartis, et nälginud ja närused ristisõdijad hakkavad ta toredas pealinnas rüüstama. Ristisõdijaid ootas Väike-Aasias raske saatuse. Varsti ilmusid türklased ja hävitasid esimesed ristisõdijad täielikult (Nikea juures).

Sama aasta sügisel asusid teele Prantsuse, Saksa ja Itaalia rüütlid krahvide ja hertsogite juhatusel. Nendega ühinesid Põhja-Itaalia linnakodanikud. Ühed läksid mandri, teised mere kaudu Konstantinoopoli suunas. Konstantinoopoli linn täitis Lääne-Euroopa rüütlid suure hämmastusega. Seni olid nad näinud enamasti ainult väikesi linnakesi ühekordsete puumajadega, nüüd tulid nad määratusse linna, kus laiad tänavad olid täis rahvast ning päikesepaistes hiilgasid kirikute kuldkuplid ja marmorpaleed. Selline tore-

dus äratas ristisõdijates kadedust. Kreeka-katoliku usk täitis nad aga sügava põlgusega. Kreeklased omalt poolt võõristasid ja kartsid tooreid ja harimata rüütleid, kes linnas väga häbematult käitusid. Ühe tseremoonia ajal keisrikojas esinenud näiteks üks rüütel nii vabalt, et võtnut istet keisritroonil. Neistki ristisõdijaist püüdis tülikartev keiser ruttu lahti saada, saates nad Väike-Aasiasse.

Umbes 300 000 inimest läks üle merekitsuse ja asus teele Jeruusalemma poole. Vaevaline oli ristisõdijate rännak: tundmatu maa, haigused, nälg ja janu tegid elu ütlemata raskeks. Pealegi tungisid türklased kristlastele sageli ootamatult peale. Kes juhtus sõjaväest eemale minema, selle surmas vaenlase nool. Ometi tungis ristisõdijate hiiglavägi edasi ning palju kuid kestnud rännaku järel jõudis Antiookia juurde. Selle linna piiramine nõudis ristisõdijailt ligi poolteist aastat aega. Enamik piirajaist oli äärmiselt väsinud, nende lootused raugenud ja võitlushimu kadunud. Lõpuks langes linn äraandmise läbi ristisõdijate kätte. Kuid varsti pärast seda ilmus linna juurde hiiglasuur türklaste vägi ning asus omakorda Antiookiat piirama. Linnas aga olid toidutagavarad täiesti lõppenud. Puhkes selline näljahäda, mis näis tapvat kogu ristisõdijate väe. Kui häda oli kõige suurem, astus üks preester vana odaga ristisõdijate ette ning ütles, see olevad „püha“ oda, millega rooma sõdur torganud ristilöödud Kristuse kehasse. See oda toovat ristisõdijaile võidu. Näljaseid ristisõdijaid haaras jälle suur vaimustus. Nad tormasid välja linnaväravaist, löid suure türklaste väe põgenema ning said saagiks nende laagri, kus oli külluses toitu.

Nüüd liikus ristisõdijate vägi edasi, edasi igatsetud Jeruusalemma poole. Kui nad jõudsid mäele, kust nähtus linn, langesid kõik põlvili ja andsid maale suud. Rõõm oli üldine ja määratu suur. Kuid mitmest sajast tuhandest teeleläänud inimesest jõudsid Jeruusalemmanni ainult 20 000 meest. Lühikese piiramise järel langes hästikindlustatud linn (1099. a.). Veriseis tänavavõitlustes tapeti palju muhameedlasi, hulk juute põletati ära koos nende sünagoogiga, kuhu nad olid peitu läänud.

Jeruusalemma kuningriik ja vaimulikud rüütliordud. Jeruusalemmast ühes ümbritsevate maadega loodi Jeruusalemma kuningriik. Kuningaks valiti üks ristisõja juhtidest, Alam-Lotringi hertsog Gottfried Bouillonist. Kuid

Gottfried ei tahtnud kanda kuldkrooni seal, kus Kristus oli kandnud kibuvitsakrooni. Ta käskis ennast nime-tada püha haua kaitsejaks, mitte kuningaks. Kuid tema järglane kandis juba kuningatiitlit. Uues kuningriigis teos-tati sama lääninduslik kord, mis valitses Lääne-Euroopaski.

Jeruusalemma kuningriigi kaitsemiseks uskmatute vastu asutati vaimulikud rüütliordud. Rüütliordude liikmed töotasid, nagu mungadki, elada abiellumata, vaesuses ja sõna-kuulmises, kuid peale selle lubasid nad kõigiti võidelda mittekristlaste vastu. Asu-tati järgmised rüütliordud: Templiordu, Johanniitide or-du ja Saksa ordu.

Teine ja kolmas risti-sõda. Muhameedlased ei suutnud leppida Pühamaa kaotamisega ning püüdsid seda tagasi võita kristlastelt. XII sajandi neljakümnendail aastail vallutasid türklased ühe Jeruusalemma kuningriigi lääniriigi (Edessa). See sündmus õhutas Saksa keis-rit ja Prantsuse kuningat ette võtma uut ristsõda. Kuid see, nn. teine ristsõda (1147—1149) lõppes täiesti tagajärjeta.

Neli aastakümnet hiljem võitis vahva sultan Saladin kristlastelt Jeruusalemma. See andis põhjust kolmandaks ristsõjaks (1189—1192). See-kord läksid püha linna vabastama Saksa keiser Friedrich Barbarossa, Prantsuse kuningas Philippe II Auguste ja Ing-lise kuningas Richard Lõvisüda. Friedrich Barbarossa jõu-dis oma väega Väike-Aasiasse, kuid uppus ise ühest jõest üleminekul. Suurem osa ta sõjaväest pöördus kodumaale tagasi. Inglise ja Prantsuse kuningad sõdisid mõne aja koos, kuid siis läksid omavahel tülli ning prantslased purjetasid Pühamaalt minema. Ainult Richard Lõvisüda jäi edasi võitlema. Vaatamata oma vahvusele ei suutnud ta üksi tagasi võita Pühamaad.

27. joonis. Kristuse hauakamber Jeruusalemmas.

IV ristisõda. Võimas paavst Innocentius III kutsus eurooplasi üles uueks, neljandaks ristisõjaks (1202—1204). Kuid seekord ristisõdijad ei jõudnudki Pühamaale. Nad segasid end Bütsantsi riigi troonitülidesse, kukutasid sealsed seaduslikud valitsejad ning löid feodaalse „Ladina keisririigi“. Mõõdus mitu aastakümnet, enne kui bütsantslased suutsid vabastuda võõraste ülemvõimu alt.

Laste ristisõda. Kui ristisõjad ikka ja ikka halvasti lõpesid, hakkasid paljud kristlased kahtlema selles, kas Jumal üldse tahab ristisõdu. Teised jälle arvasid, et täiskasvanud eurooplased on teinud liiga palju kurja ning seepärast Jumal ei anna neile võitu, küll aga võiksid võita muhameedlasi lapsed, kes lühikese eluea jooksul pole jõudnud teha palju halba. Lapsedki kuulsid selliseid mõtteid. Prantsusmaal hakkas mõned aastad pärast neljandat ristisõda noor karjapoiss Etienne ringi käima ning jutlustama lastele ristisõtta minekut. Tema ümber kogunes varsti umbes 30 000 poisikest, enamasti 12 ja 13 aasta vanuses, kes kõik unistasid kaugele maade nägemisest ning kuulsate tegude tegemisest. Täisealised suhtusid Prantsusmaal laste ettevõttesse väga heatahtlikult: linnades ja külates varustati noori unistajaid raha ja toiduga. Kuid kuningas Philippe Auguste pidas laste ristisõda mõttetuseks ning käskis neil vanemate juurde koju minna. Mõned lapsed kartsidki kuninga käsku ja läksid koju, kuid suurem osa ei mõelnudki loobuda oma ettevõtetest. Läbi Prantsusmaa rännates jõudsid nad Marseille' sadamasse ning hakkasid siin otsima laevurit, kes nad üle Vahemere viiks. Lõpuks leiduski kaks laevaomanikku, kes lubasid sõidutada lapsed Süüriasse. Kuid selle asemel sõitsid nad noorte seiklejatega Egiptusse ning müüsid nad seal orjadeks.

Nagu prantsuse lapsed, nii tahtsid saksagi lapsed minna ristisõtta. Nad tulid üle kõrgete Alpi mägede ja siirdusid Itaaliasse Brindisi sadamalinna. Kuid sealne piiskop keelas neil ära laevamineku ja käskis tagasi pöörduda kodumaale. Nii jäid laste käed verevalamisest puhtaks, aga Pühamaa, vaatamata järgnevatele ristisõdadele, endiselt uskmatute võimusesse.

Ristisõdade tagajärjed. Palestiina jäi muhameedlastele seepärast, et kristlik maailm ei teotsenud küllalt üksmeelselt. Lääne-eurooplased ja bütsantslased ei toetanud tarvilikul määral teineteist.

Ristisõjad ei andnud küll soovitud tagajärgi, kuid siiski oli neil väga suur tähtsus. Viibides Bütsantsis ja araabia kultuuriga muhamedi mail õppisid rüütlid kõrgemalt hindama

haridust. Nüüd alles hakati Euroopas huvi tundma teaduste (näit. arstiteadus, astronoomia, matemaatika) vastu, millega tutvuti araablase kaudu. Ristisõdijatele meeldis väga idamaine toredus, millest neil seni polnud mingisugust kujutlust. Kodumaale jõudnud, hakkasid rüütlid paremini oma kodu korraldama. Muretseti toredaid vaipu ja klaaspeegleid, et muuta elu lossis mugavaks. Euroopa rahvad said rikkamaks paljude viljasortide poolest (näit. riis, kohv), mida õpiti tundma ja kasvatama. Öhtumaa aedadesse istutati nüüdsest peale ka sidruni-, apelsini- ja ploompuid. Samuti levib Euroopas siid- ja puuvillriide valmistamine.

Jõudsasti hakkasid ristisõdade tagajärjel kasvama linnad, eriti Põhja-Itaalia omad. Kuigi ristisõdijaid Idamailt välja tõrjuti, lubati Lõuna-Euroopa linnu seal edasi kaubelda. Elava kaubitsemise tõttu hakkas jõudsalt edenema Euroopa tööstus.

Paavstist lugupidamine langes Euroopas ristisõdade nurjumise tõttu. Paavstid olid ennustanud ristisõdijatele kindlat võitu, Pühamaa aga oli siiski läinud tagasi uskmatute kätte. See vastuolu pani mõnegi uskliku kahtlema selles, et paavst on Jumala asemik maa peal.

1. Missugustel põhjustel tekkisid ristisõjad? 2. Missugune paavst võttis üles ristisõdade idee? Millisel kirikukogul? 3. Millist igavest ja maist kasu lootsid ristisõtta minejad? 4. Joonistage Väike-Aasia ja Palestiina kaartvisand ning märkige seal ära Jerusalemm, Antiokia ning Edessa! 5. Millal langes Jerusalemm ristisõdijate kätte? 6. Milles erinesid ja milles ühtisid munkade ja rüütliordu liikmete töötused? 7. Millal olid I, II, III ja IV ristisõda? 8. Mis oli teise ristisõja põhjuseks? Millised olid tema tagajärjed? 9. Mis oli kolmanda ristisõja põhjuseks? Missugused kuningad võitlesid seal? 10. Mispärast ei andnud kolmas ristisõda suuri tulemusi? 11. Missugused tagajärjed olid neljandal ristisõjal? 12. Mispärast läksid lõpuks lapsed ristisõtta? 13. Kui te oleksite elanud XIII sajandil, kas oleksite läinud teiste lastega ristisõtta? Mispärast oleksite läinud või mispärast mitte? 14. Kuidas lõppes prantsuse ja kuidas saksa laste ristisõtta-minek? 15. Mispärast ei andnud ristisõjad loodetud tagajärgi? 16. Missugused olid ristisõdade tegelikud tagajärjed?

III. Rahvusriikide kujunemine.

1. Keskaegne linnaelu.

Linnade tekkimine. Lääne-Rooma riigis oli hulk suuri linnu. Paljud neist hävisid suure rahvasterännu ajal. Suur osa Lääne-Rooma riigi maadest läks germaanlaste kätte, kellede juures valitses kodumajandus. Maainimesed

valmistasid enestele ise tarvisminevad varad ning vahel vahe-
tasid neid lähemalt naabreilt. Erilist käsitöölise ja kaup-
meeste seisust polnud vaja. Seepärast ei asunud inimesed
rahvasterännu ajal rüüstatud linnadesse.

Kuid selline kodumajandus ei võinud kesta igavesti. Aja
jooksul õppisid üksikud talupojad põllutöö kõrval enam ja
enam mingit käsitööd ning nende tooteid hakkasid teised
väga nõudma; üha süveneva põllutöö tõttu oli tarvilik tööjaotus.
Kaupu hakati müüma laataidel ja turgudel kloostri-
rite, kirikute ja losside juures. Turgude juures tekkisid varsti
majakesed ja laoruumid. Nii kujunesid alevid. Alevites
peeti turgu juba sageli. Siia lubas mõisnik elama asuda talu-
poegi, kes hakkasid käsitööliseks või kaupmeesteks. Neilt
nõudis mõisnik enam ja enam teoorjuse asemel raha-
maksu. See oli mõisnikule suureks tuluks, sest raha oli sel
ajal veel vähe. Samuti sai ta alul kaalude ja laoruumide
tarvitamise eest tasu. Alevielanikud olid samal ajal põllu-
mehed, sest maa alevi ümbruses oli nende kasustada. Kasvas
alev suureks, sai ta loa müüri ümber ehitada julgeoleku kind-
lustamiseks. Nii saigi alevist linn. Linnad kasvasid järje-
kindlalt, eriti jõudsasti aga XI sajandist peale, ühenduses
ristisõdadega. Ristisõdijad, kes nägid Hommikumaal toreda-
mat elu, tahtsid oma koduski elu paremini korraldada. Sel-
leks vajati mitmesuguseid käsitöösaadusi. Neid muretsevate
kaupmeeste ja käsitöölise arv kasvas üha; ühes sellega kas-
vasid ka linnad.

Rikkamaks muutudes püüdsid linnad end feodaalisandate
võimu alt vabastada ja täiesti iseseisvaks saada. Ühte-
del õnnestus see relvis vastuhakkamise, teistel priiks-
ostmise teel. Lääniisandad kannatasid tihti rahapuuduse all
ning otsisid võimalusi sellest vabanemiseks. Linlased lubasid
raha siis, kui läänihärra annab neile mõne tähtsa õiguse, näit.
õiguse oma kohut pidada, omavalitsusjuhte valida jne. Nii
muutusid linnad aegamööda iseseisvaks. Juhtus ka nii, et
kuningas, kes oli kade teiste feodaalisandate võimule, toetas
linnu nende vabadusvõitluses.

Linna omavalitsus. Linna elu erines põhjalikult küla-
elust. Linlased olid vabad ja iseseisvad ning kaitsesid ise-
endid, sest kindel riiklik kaitse keskajal puudus. Kogu linna
elu juhtis linnapea ühes linna nõukogu (ehk rae) liikme-
tega. Raeliikmed ja linnapea valiti enamasti rikkamate kaup-
meeste keskelt. Kaupmehed, kes kaugel käinud ja palju näi-
nud, olid julgemini kui käsitöölised välja astunud linna õi-

guste eest feodaalisandate vastu. Nii olid nad iseendast kujunenud linna juhtideks. Mõnes linnas võidi aga valida ka käsitöölisi linnaametisse.

Linna majanduselu. Linna omavalitsus valvas üldise korra, õigusemõistmise, kaalude ja mõõtude, turuhindade, käsitöö ja kaubitsemise järele. Võõraste kaupmeeste vastu oli linn sagedasti üsna vaenlik. Kui sissetoodud kaup polnud küllaldaselt hea (näit. kui riie oli halvast materjalist tehtud ja polnud nii lai, kui nõuti), määrati kaupmehele karistus: võeti ära kas osa kaupa või määrati kindel rahatrahv. Võõraste kaupmeeste müügi võimalusi kitsendades kaitstes linn oma kaupmeeste ja käsitööliste huve.

Linna majanduselu juhtimisel olid linnavalitsusele abiks kaupmeeste ühingud — gildid — ja käsitööliste ühingud — tsunftid. Gildid ja tsunftid hoolitsesid selle eest, et igal liikmel oleks võimalus elatuda kaubitsemisest või tööst. Tsunfti juhatas määras kindlaks, kui palju tohib iga liige valmistada kaupa, et seda liiga palju turule ei saadetak. Koos linnavalitsusega valvas tsunfti juhatas selle järele, et õppimata töölised, nn. vusserdajad, ei müütaks turul oma odavat, kuid halba kaupa. Tsunftidesse liitusid käsitöölised tööala järgi, — oli näit. kullaseppade tsunft, rätsepaté tsunft, köiepunujate tsunft, lihunikkude tsunft jne. jne.

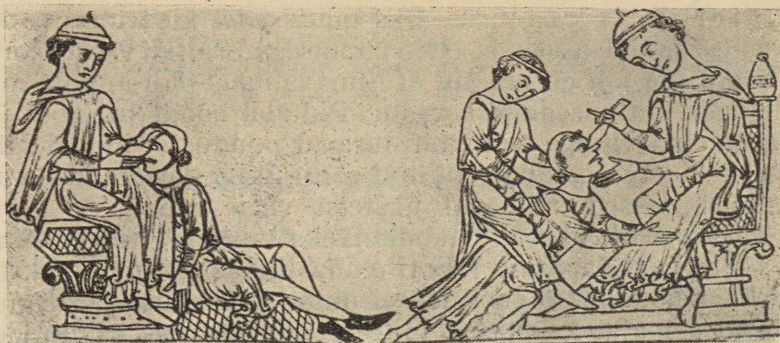
Tsunfti liikmeiks olid väljaõppinud meistrid. Ainult nemad võisid avada käsitöökodasid. Nende juhatusel töötasid sellid ja õpipoisid. Viimased moodustasid ühes meistritega nagu ühe pere. Kõik nad töötasid ühes ruumis ja said alguses omavahel hästi läbi. Selli ja õpipoisi tööpäev oli niisama pikk kui meistrilgi (14—16 tundi). Sellid said alul võrdlemisi hõlpsasti meistriks. Seks oli tarvis esitada meistritöö vanematele meistritele. Hiljemini hakati meistriksaamise võimalusi piirama: meistritunnistusi said hõlpsasti ainult meistrite pojad või sellid, kes näit. abiellusid meistri tütreaga või tema lesega.

Keskaegse linnaelu omapära. Keskaegsed linnad erinesid palju meieaegseist. Elanikke oli neis palju vähem kui meieaegseis linnus. Umbes 20 000 elanikuga linnu peeti juba suurlinnuks. Londonis, kus praegu elab umbes 8 000 000 inimest, oli XIV sajandil ainult 35 000 elanikku. Ainult mõnes üksikus linnas oli keskajal elanikke rohkem kui praegu, nii näit. Brügges.

Eemalt olid keskaegsed linnad enamasti toredad vaadata. Nad olid kõrgete müüridega ja paksude müüri- ning sale-

28. joonis. Linnakodaniku eluruumid.

29. joonis. Silmaoperatsioon.

date kirikutornidega. Kuid linna sees kadus see suurejoone-line pilt. Majad olid enamasti puust, ainult kesklinnas leidis kivist ehitatud eramaju. Kodanikkude elamud polnud kuigi ilusad, tihti olid nad õlgkatustega. Nende väikesed aknad olid kaetud õliga immutatud paberiga. Avalikud ehitised, kirikud ja raekoda olid aga linna uhkuseks. Isegi väikelinnad omasid väga ilusaid kirikuid ja raekoda. Hea meelega ohverdasid kodanikud raha avalikkude ehitiste jaoks. Tänavad olid enamasti kitsad ja sillutamata, — vihmade ilmaga väga porised, kuival ajal hingematvalt tolmused. Palju leidis neil ka sea- ja lehmäsõnnikut, sest linnakodanikud kasvasid karja, kes söi linnamüüride taga, aasal. Juba päeval oli tänavail tülikas liikuda pori ja tänavale heidetud jäänuste pärast, veel hädaohtlikum oli aga seal kõndida öösi. Ükski latern ei valgustanud siis tänavat, kõikjal valitses pimedus. Kurjategijail oli seepärast öösiti hea kimbutada teekäijaid. Linnavalitsus soovitas seepärast kodanikel pimedas üldse mitte liikuda ning sulges mõned tänavad öö tulekul koguni kettidega.

Toad olid majades enamasti väikesed ja pimedavõitu. Mööbel neis oli lihtne. Toolide asemel tarvitati lihtsaid pinke, riidekappide asemel kaste ja kohvreid. Sageli tarvitati pinke ka magamisasemeks. Tube valgustati enamasti peergudega, sest vahaküünlad olid liiga kallid, kiviõli aga ei tuntud.

Perekonnad olid väga lasterikkad. Keskmiselt oli perekonnas 10—12 last, sageli aga palju enam. Sellele vaatamata ei kasvanud rahvaarv jõudsalt, sest keskajal tapsid taudid ja näljahädad tihti palju inimesi. Lapsi kasvatati väga valjult: nii koolis kui ka kodus anti neile vitsu. Sellisele kasvatusel vaatamata jäid paljud inimesed väga tooreks.

Pidupäevadel armastasid nii naised kui mehed käia väga värvirikkais rõivais. Üks tahtis teist üle trumbata oma rõivastise moodsusega ja eheterikkusega. Paljud vaesed püüdsid endid üle jõu ehtida, nii et linnavalitsus pidi andma määrusi liigse ehtimisedevuse vastu. Pidudel söödi ja joodi ülemäära, äripäevil aga kannatati teravat puudust. Pidudel satuti kergesti sõnelusse, kus ei valitud sõnu. Isegi parima kasvatuse saanud inimesed söimasid üksteist väga vabalt.

Täisõiguslikeks linnakodanikeks võisid olla ainult kristlased. Ka juute lubati elada linnas kõrgete maksude eest, kuid kodanikuõigusi neil ei olnud. Põlastuse ja hirmuga vaatasid sel ajal kristlased mittekristlastele, ms. ka juutidele. Neid ei lubatud elada ristiinimeste majades, vaid ainult eraldatud linnajagudes. Neist usuti igasugu halba: juudid levitavat katku, mürgistavat kaeve, tapvat kristlaste lapsi jne. Mida halba ka juhtus, ikka peeti juute süüdlasiks. Sageli tungis rahvas juudilinnaossa ning tappis seal metsikus vihas sadu ja tuhandeid elanikke.

Linnade tähtsus. Linnad olid keskajal kohtadeks, kus valitses vabadus ja töökus. Talupojad olid küll töökad, kuid mitte vabad; rüütliid ja vaimulikud olid küll vabad, kuid nad polnud nii töökad. Ainult linnakodanikud olid nii üht kui teist, sest nad ei saanud elatuda teiste tööst ja vaevast, nagu rüütliid ja vaimulikud. Linnad aitasid kaasa isegi talurahva vabanemiseks. Kui talupojal läks korda aasta ja ühe päeva linnas elada, siis ei antud teda tema valjule isandale enam välja. Keskajal öeldi: „Linnaõhk teeb vabaks.“ Ka hakkasid mõned mõisnikud rahapuuduse tõttu teorendi asemel nõudma raharenti, et rahuldada oma peenenenud tarbeid ostude kaudu linnades. Linnades, kus valitses töörõõm, edenesid kunst ja käsitöö: meistrid tegid üksteise võidu toredamaid kirikuid, kaunimaid kujusid ja ilusaid tarbeasju. Hariduseltki jõudsid linnakodanikud ette talupoegadest ja tihti ka rüütleist. Linnas leidis koole, kus lastele usuõpetuse kõrval õpetati lugemist, kirjutamist ja arvutamist. Linnast linna liiklevad kaupmehed tõid uudiseid võõralt mailt ja rääkisid siin ja seal kuulnud uusi mõtteid. Mitmesuguseid erinevaid arvamusi kuuldes harjusid linnakodanikud iseseisvalt mõtlema. Nii aitas linnaelu kaasa vaimsele vabanemisele.

1. Kuidas tekkisid linnad? 2. Kuidas vabanesid linnad feodaalide võimult? 3. Kelle käes oli linnavalitsemine? 4. Missugustesse ühingutesse olid koondatud linnakodanikud? 5. Mis te arvate, miks hakati hiljemini raskendama meistriksaamist? 6. Mispärast raskendas linn võõrastel kaup-

meestel kauplemist? 7. Mille poolest erinesid keskaegsed linnad meieaegseist? 8. Kujutage graafiliselt keskaegset ja meieaegset elanikkude arvu Londonis! 9. Mispärast ei kasvanud keskajal elanikkude arv kiirelt? 10. Mispärast andsid keskaegsed linnavalitsused sageli määrusi liigse eheterikkuse vastu? 11. Kuidas aitasid linnad kaasa talupoegade vabanemisele ja inimeste vaimsele arengule ning majanduslikule tõusule?

2. Keskaegne kaubandus.

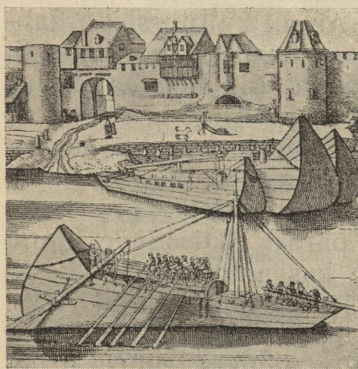
Kaubandus muutub keskaja teisel poolel mitu korda elavamaks. Nagu mäletame, olid Lääne-Euroopa elanikkude tarbed keskaja alguses väga piiratud ning seetõttu polnud käsitöölised ega kaupmeestel palju tööd. Ainult kultuurseis araablaste riiges ja Bütsantsis tehti hoolsasti käsitööd ja kaubeldi. Ristisõjas käinud rüütlid, nagu kuulsime, tõid Idamaalt kaasa soovi toredasti elada ning andsid sellega põhjust käsitöö ning kaubanduse harrastamiseks ka Lääne-Euroopas. Linnakodanikudki ei tahtnud enam leppida senise halli eluga, vaid püüdsid muretseda endile aina uhkemaid riideid ja ehteasju ning peenelt vürtsitada toite. Kaua pärast ristisõdade lõppu kestis see elutarvete ja kaubanduse kasvamine. Reini keskjooksult aastas läbi veetud kauba väärtus tõusis näit. XIII s. seitsmekümnendaist kuni XIV s. seitsmekümnendate aastateni umbes neljakümnekordseks! XV s. alguses leidis Euroopas juba suurärised, mis omasid ostu- ja müügipunkte mitmel maal. Ometi jäi kaubavedu palju taha meieaegsest. Kuulsa St. Gotthardi mäekuru kaudu veeti näit. keskaja lõpul Itaaliast Saksamaale iga aastat umbes 1250 tonni kaupa, mis praegu mahuks kahte parajasse kaubarongi. Enne maailmasõda oli aga kaubavedu sama kuru kaudu tõusnud 300 000 tonnile aastas. Muudelgi teedel oli kaubavedu palju väiksem meieaegsest.

Kaubandust takistavad asjaolud. Mispärast oli keskajal kaubavahetus palju väiksem kui praegu? Selleks oli üsna mitmesuguseid põhjusi. Elanikkude arv Euroopas oli palju väiksem ning suur osa neist, näit. talupojad ja käsitöölised, ostsid vähe kaupu. Kaubad olid ju üsna kallid, sest nende edasitoimetamine oli vaevarikas ja hädaohtlik.

Keskajal ei puudunud ainult raudteed, aurulaevad ja autod, vaid isegi korralikud maanteed. Enamasti kõik teed olid sillutamata, nii et koormad seal tihti ümber läksid; ning nii kitsad olid nad, et vastastikku juhtuvad koormad naljalt üksteisest mööda ei pääsenud. Seepärast veeti paljudel teedel koormaid hobuste või eeslite seljas, ainult üksikuil

tarvitati vankreid. Vihmaseil ajal oli liiklemine kohati täiesti võimatu. Sildu oli väga vähe, kuigi nende ehitamine oli kiriku poolt kuulutatud suureks heateoks, mille eest saab andeks kõik patud. Enamasti kõik sillad olid puust ning paljud nii nõrgad, et neist oli keelatud koormatega üle sõita.

Tee parandamise vastu ei tundnudki huvi ümbruskonna elanikud. Mida halvem tee, seda sagedamini palkasid kaupmehed neilt hobuseid lisaks oma väsinud veoloomadele, seda enam oli seppadel tööd hobuste rautamisega ja vankrite

39. joonis. Kaubalaevad Reini jões.

parandamisega. Mida kauem olid võõrad teel, seda enam ostsid nad toiduaineid ja maksid sagedamini öömaja eest. Eriti kasuks olid aga halvad teed feodaalhärradele, sest neil oli õigus endale nõuda seda, mis kukub maha koormast. Vankri purunemisel omandasid nad vahel kogu koorma.

Suureks tülinaks keskaegsele kaupmehele olid sagedad tollivõtmised. Tolli võeti nii maanteedel kui ka jõgedel. Jõgi suleti tollipunktis tavaliselt ketidega. Tolli võtsid nii feodaal-

härrad kui ka linnad. Reini jões võeti XIV s. näit. 64 kohas tolli. Sagedate tollimaksude tõttu muutusid kaugemalt tulevad kaubad mitu korda kallimaks esialgsest hinnast. Tihti leppisid feodaalhärrad omavahel kokku ning sundisid kaupmehi tarvitama selliseid pikki teid, kus neil tuli mitu korda tolli maksta; otseteede tarvitamine aga keelati.

Lisaks muudele hädaohtudele varitsesid kaupmehi maal ja merel sageli röövlid. Teeröövlid maismaal olid keskajal enamasti aadlisesisusest — rüütlid ja mõnikord isegi suursenjöörid. Meriröövleiks olid sageli mõne kaubalinna merimehed, kel parajasti polnud küllalt tööd. Röövida mõne võistleva kaubalinna laevu ei peetud kuigi suureks kuri- teoks.

Kaubateekonna raskuste pärast liikusid keskaegsed kaupmehed maal suurtes killavoorides ning merel laevastik- kude kaupa. Killavoore saatsid relvastatud ratsanikud, kauba- laevu sõjalaevad. Üldiselt oli kaubavedu mere kaudu mõnu-

sam kui maadpidi: siin ei olnud segavaid tollipiire ning halbu teid.

Tähtsamad kaubateed ja kaubaartiklid Lõuna-Euroopas. Varemini kui muudes Euroopa linnades muutus kaubandus elavaks Vahemere maadel. Kuigi Pühamaa läks tagasi muhameedlaste kätte, ometi ei katkenud nüüdki kaubavahe- tus Idamaa ja Lõuna-Euroopa linnade vahel. Sellest kauba- vahetusest võtsid osa väga mitmed linnad, nagu Veneetsia, Genua, Pisa ja Firenze Põhja-Itaalias, Marseille Lõuna-Prant- susmaal ning Barcelona Kataloonias. Eriti suurt osa selle- aegses kaubanduses mängisid Põhja-Itaalia linnad. Siia toodi üle mere Konstantinoopolist, Väike-Aasiast, Süüriast, Egiptusest ja isegi Musta mere rannikult mitmesuguseid Ida- maa saadusi. Isegi Pärsia, India ja Hiina saadused olid Itaalia linnadele kättesaadavad. Kogu Euroopa võis osta siit Idamaa kaupu, nagu igasuguseid vürtse, millest täht- saim oli pipar, värve, lõhnaõlisisid, siid- ja puuvillriiet ning kalliskive. Kuid Itaalia linnad ei toimetanud ainult edasi Idamaa kaupu, vaid müüsid ka oma tööstussaadusi: siidriiet ja kalevit, relvi, ehte- ja klaasasju. Veneetsia ehte- ja klaasasjad muutusid keskaja lõpul eriti kuulsaks, sest nad olid väga maitsekalt tehtud. Euroopa omakorda saatis Ida- maale Itaalia linnade kaudu flandria kalevit, saksa linast riiet, nahku, relvi ja mitmesuguseid tooraineid.

Tähtsamad kaubateed ja kaubaartiklid Põhja-Euroopas. **Saksa Hansa.** Vahemere kõrval elavnes kaubandus ka Põhja- ja Läänemere l. Siinses kaubanduses mängisid peaosaks saksa kaupmehed. Paljud Saksa kaubalinnad olid ühinenud Hansa-nimeliseks linnadeliiduks. XIV s. lõpul oli Hansas umbes 80 linna, mis peamiselt asusid Balti ja Põhjamere ääres. Siia kuulusid näit. Breemeni, Lüübeki, Danzigi, Riia ja Tallinna sadamalinnad, aga ka mitmed maismaa linnad, nagu Köln, Magdeburg, Breslau ja Tartu. Eriti tähtis oli hansalinnadest Lüübek, kuhu kokku voolasid kaubad nii Lääne- kui ka Ida-Euroopast. Hansalinnade esin- dajad kogunesid siia väga sageli nõupidamistele.

Hansa tähtsamaks ülesandeks oli kaitseda saksa kaup- mehi välismail ja merel. Et välismail oleks parem ja julgem kaubelda, selleks asutasid hansalased tähtsatesse kaubalinna- desse omad kontorid. Nii olid neil kontorid Londonis, Bergenis, Brügges ja Novgorodis. Hansakontor ei olnud üks hoone kaubatehingute sõlmimiseks määratud ruumidega, vaid ta tähendas tervet linnajagu võõras linnas, kus asusid

hansalased. Siin oli eluhooneid, kontori- ja laoruume ning oma haigemaja ning kirikki. Peale kaupmeeste asus kontorid palju käsitöölisi, merimehi ja sõdureid, kes kaupmehi saatsid nende teekonnal. Kauplemise üle valvasid kaupmeeste keskelt valitud eestseisjad. Nemad kontrollisid müügileminevaid kaupu, et kaal oleks õige ja headus ei jätaks midagi soovida.

Et nõrgal Saksa riigil polnud jõudu oma alamaid võõraste vägivalla vastu kaitseda, siis pidid hansalased vahel sõdima, olgu meriröövlitega või võõraste valitsejatega, kes kitsendasid nende kauplemisõigusi. Korra võitsid nad isegi vägevast Taani kuningast Valdemar IV. Nii oli Hansa tõsiseks suurvõimuks Põhja-Euroopas.

31. joonis. Lüübeki linnavärv.

neile maadele mitmesuguseid Lääne- ja Lõuna-Euroopa tööstussaadusi, nagu riidet, veini, relvi, ehteid, suhkrut ja soola.

Kesk-Euroopa kaubandusliku vahendajana. Nagu nägime, moodustasid lõunas Vahemere äärsed ja põhjas Lääne- ja Põhjamere äärsed linnad tähtsa kaubanduspiirkonna. Lähikäimine nende kaubanduspiirkondade vahel toimus väga mitmel teel. Itaaliast ja Hispaaniast viisid tähtsad kaubateed üle mägede Prantsusmaale. Siin Champagne'i krahvkonnas peeti maailmakuulsaid laatu, kus lõunast tulnud kaupmehed müüsid oma saadusi edasi flandrialastele. Flandriasse viisid kaubateed Itaaliast ka Saksamaa kaudu, näit. Reini jõge pidi. Samuti töid itaallased, hispaanlased ja prants-

lased Flandria sadamaisse kaupu merdpidi. Õige tihti võtsid itaallaste purjekad ette pika teekonna läbi Gibraltari väina, mööda Atlandi ookeani rannavesi Pas de Calais' väina kaudu Põhjamerre. Flandria kaubalinnadest oli tähtsam Brügge. Siin ostsid hansalased lõuna-eurooplaste kaupu ning toimetasid edasi Inglismaale, Läänemere äärsetele maa-
dele ja Venemaale.

Peale nende oli Euroopas mitu muud tähtsat kauba-
teed. Ida-Euroopa tähtsamate kaubateedega tutvume edaspidi Vene ajaloost kõneldes.

1. Mispärast muutus käsitöö ja kaubandus keskaja lõpul elavaks? 2. Kujutage graafiliselt Reini keskjooksult läbi veetud kaupade väärtust XIII s. seitsmekümnendail ja XIV s. seitsmekümnendail aastail! 3. Kujutage graafiliselt aastast kaubavedu St. Gotthardi kaudu keskaja lõpul ja enne maailmasõda! 4. Missugused asjaolud takistasid keskajal kaubandust? 5. Joonistage Euroopa kaartvisand ning märkige seal tähtsamad kaubalinnad ning kaubateed (umbkaudu)! 6. Missugused olid tähtsamad keskaegsed kaubaartiklid? Missuguste väljavedu oli iseloomustav Ida-, missuguste Lõuna-, missuguste Lääne-Euroopale? 7. Mis oli Hansa liit ning millised olid tema ülesanded?

3. Prantsusmaa.

Feodaalisandate võimu ja korralageduse ajad. Verdun'i lepingu põhjal (a. 843) läks Frangi riigi lääneosa Karl Suure pojapojale Charles Paljaspeale. Tema järglased, nn. Karolingid valitsesid Prantsusmaal kuni a. 987. Siis pääses troonile Kapetingide valitsejasugu, kes juhtis Prantsuse riiki 1328. aastani. Viimaste Karolingide ja esimeste Kapetingide ajal oli Prantsusmaal kuningavõim väga nõrk, suurvassallide oma aga hästi suur. Võimsad läänihärrad ei kuulunud kuninga sõna, nad elasid alatistes tülides ja sõdades küll omavahel, küll kuningaga.

Lisaks sisetülidele tuli IX s. ja X s. alguses välisoht normannide poolt. Normannid tegid kahju eriti rannaelanikele, aga tihti tungisid jõgesid mööda ka sisemaale, et rüüstata linnu ja külasid. Isegi Pariisi piirasid nad mitu kuud. Jõgede suudmesse asutasid nad kindlustised, kus elasid ületalve ja kuhu koguti röövitud varandused. Sõjad normannide vastu olid prantslastele väga tülikad. Lõpuks andis üks kuningatest Normandia normannide juhile valitsemiseks hertsogiriigina (911. a.). Nii sai normannide juht kuninga vasalliks ning töötas Prantsusmaad kaitseda rüüstamise asemel. Normannid hakkasid siin põldu harima

ning kalastama ja omandasid varsti prantslaste keele ja kombed.

Kuningavõim hakkab suurenema (XII s. alates). Philippe II Auguste. XII s. hakkas Prantsuse kuningate võim tugevamaks muutuma. Ostude ja vallutustega püüdsid nad suurendada oma pärusmaid, s. o. neid maid, mis polnud suurvassallide käes, vaid ainult kuninga enda valitseda. Suureks toeks kuningavõimule olid vaimulik seisus ja linnakodanikud. Vaimulikud, kelledele ei meeldinud läänihärrade alatised sõjad, lootsid tugevalt kuningavõimult rahu ja korra jaluleseadmist riigis. Linnad palusid kuningalt kaitset läänihärrade omavoli vastu. Kuningas, lootes tuge linnadelt, lubaski linnadele laialisi omavalitsusi. Linnad omalt poolt olid valmis toetama kuningat raha ja sõjameestega, kui seda vaja. Linnade toetus oli kuningale üsna tähtis, sest ristisõdade ajal kasvasid ja rikastusid Prantsuse linnad eriti kiiresti. XII s. õnnestuski kuningatel panna riigis kehtima pisut kindlamat korda. Karmilt karistasid nad feodaalisandate tungimist kirikute ja kaupmeeste kallale, kuni need lõid kartma ja loobusid kuritegevusest.

Kuningavõimu kasvamine oli täies hoos, kui XII s. keskpaiku tekkis kuningale vägev võistleja — Anjou hertsog Henri, kes kogus oma valitsuse alla läänidena enam kui pool Prantsusmaad¹. Anjou Henri võim tõusis veel seetõttu, et ta 1154. a. pääses Inglise troonile. Seega muutusid Inglise kuningad läänepoolse Prantsusmaa läänisandaiks ja ohtlikumaiks Prantsuse vastasteks.

Prantsuse kuningas Philippe II Auguste (1180—1223) teadis väga hästi, kui hädaohtlik on riigile poole Prantsusmaa kuulumine Inglise kuningale. Temal läkski korda võita Inglise kuningalt John Maata'lt tagasi suurema osa mandril asuvaid maid. Lõplikus rahus, mis sõlmiti pärast Philippe II Auguste'i surma, jäid Inglismaale ainult Guyenne'i ja Gascogne'i maakonnad.

Oma ametnikeks määras Philippe Auguste enamasti linnakodanikke, kartes, et aadlimehed ametnikena pole küllaldaselt kuulekad kuningale ning õiglased rahva vastu. Pealegi oleks ju ametikohtade andmine mõisnikele kasvatanud nende niikuinii suurt võimu.

¹ Pärusläänid Anjou, Maine ja Touraine; hiljemini omandas abiellumise teel Lõuna-Prantsusmaal Guyenne'i, Gascogne'i ja Poitou; tema valitsuse alla läks ka Bretagne.

32. joonis. Louis IX vaestele toitu serveerimas.

Louis IX Püha ja uuendused kohtu alal. Philippe II Auguste oli Põhja-Prantsusmaa vabastanud inglaste ülemvõimust. Tema pojapoja Louis IX (1226—70) ajal viidi lõpule sõda Toulouse'i krahvi vastu Lõuna-Prantsusmaal ning vallutati selle maad. Seda sõda peeti kiriku õnnistusel, sest Toulouse'i krahv kaitses albilaste-nimelisi lahkusulisi Lõuna-Prantsusmaal. Albilased ei tahtnud usuküsimusi kuulata paavsti sõna ning seletasid piiblit omamoodi. Louis IX käis ka kaks korda ristsõjas, kuid temalgi ei õnnestunud Pühamaa vabastamine.

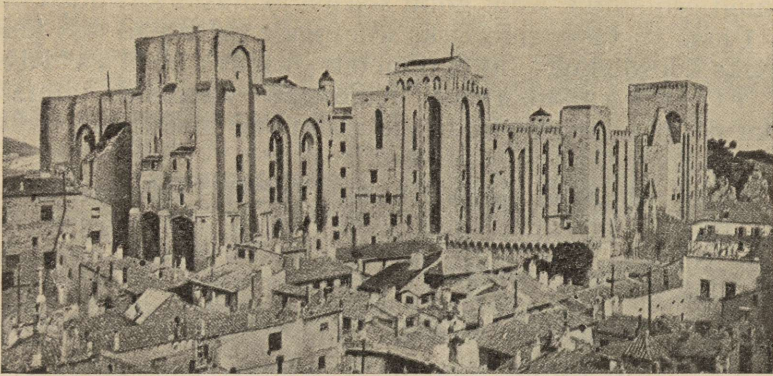
Louis IX oli oma rahvale õiglane valitseja. Ta ei teinud kohtumõistmisel vahet rikka ega vaese vahel, aadliku ega lihtinimese vahel. Isegi oma lähemaid sugulasi oli ta valmis karistama, kui need olid teinud midagi halba. Kohtukorraldust püüdis kuningas kõigiti parandada. Õigust mõisteti keskajal väga omapäraselt. Mõnikord, kui ei saadud selgeks teha, kellel on õigus, korraldati kahevõitlus kaebaja ja kaebealuse vahel. See, kes kahevõitluse võitis, arvati olevat tõtt rääkinud, tema vastane aga valetanud. Feodaalhärrad lahendasid omavahelisi tülisid koguni ilma kohtuta, kodusõdadega, mille all kannatas kogu rahvas. Louis IX keelas kahevõitluse kohtus ja nõudis, et feodaalid lahendaksid oma tülid kohtu kaudu, mitte sõja teel. Kuninglikke kohtu-

asutisi nimetati Prantsusmaal parlamentideks. Tähtsaim neist oli Pariisi parlament. Kõik need, kes polnud rahul feodaalkohtute otsustega, võisid edasi kaevata kuninga kohtusse.

Louis IX oli väga jumalakartlik kristlane ja rahvasõbralik kuningas. Iga päev käis ta kaks korda jumalateenistusel, serveeris vahel vaestele oma käega toitu ja pesi nende jalgu. Suvel armastas ta kõndida Pariisi lähedal asetsevas metsas ning istuda seal mõne tamme all. Igaüks, kes tahtis kuningale midagi rääkida, võis nüüd vabalt tulla ja kõnelda temaga, — ei olnud siin takistamas ei valvurid ega adjutantid ega nõutud keerulisi esitlemiskombeid. Muidugi pidas rahvas sellisest õiglastest ja heast kuningast palju enam lugu kui kõrkidest läänimeestest.

Philippe IV Ilus ja tema võitlus paavstiga. Viimseks tähtsaks Kapetingide soost kuningaks oli Philippe IV Ilus. Philippe püüdis vallutada Flandriat, kus asus maailma kuulus kaubalinn Brügge ja kooti kõikjal otsitud riidekangaid. Flandria linnakodanikkude jõukus ja rõivaste toredus olnud nii suur, et Prantsuse kuninganna Brügges viibides tähendanud: „Meil on ainult üks kuninganna, aga siin on 600 kuningannat.“ Esialgu õnnestuski Philippe IV-al vallutada Flandria, kuid varsti tõstsid flandrialased mässu ning kihutasid prantslased maalt välja. Philippe otsustas mässajatele kätte maksta ning saatis tugeva rüütelite väe Flandriat rahustama. Kuid sealsed linnakodanikud varustusid relvadega ning löid elukutselisi sõdureid — rüütleid kuulsas kannustelahingus (1302). Seda lahingut nimetatakse seepärast nii, et Flandria lihtrahva saagiks olevat langenud siin 7000 kullast või kullatud rüütlikannust.

Sõjaks Flandriaga ning muudeks ettevõteteks vajab Philippe IV Ilus raha. Raha saamiseks otsustas ta makse võtta kõigilt seisustelt, ka vaimulikudelt, kes polnud seni kuningale makse maksnud. Seeütle vihastus paavst Bonifatius VIII ning avaldas bulla, milles keelas valitsejail makstada vaimulikke. Philippe IV omalt poolt keelas hõbeda ja kulla väljaveo Prantsusmaalt, nii et Prantsuse kirik ei saanud makse maksta Rooma paavstile. Kuningas ja paavst vahetasid kirju, kus süüdistasid teineteist teravalt ülekohtus. 1302. a. avaldas paavst kuulsa bulla, milles nõutakse igalt inimeselt, kes tahab pääseda taevasse, kuulekust paavsti suhtes.

33. joonis. Paavstide loss Avignonis.

Ka ilmlikud valitsejad peavad selle bulla järgi kuulama paavsti sõna; õpetus nende iseseisvusest öeldakse olevat väärõpetus. Paar kuud hiljemini pani Bonifatius kuninga põlu alla, kuulutas tema troonilt tõugatuks ning Saksa kuninga Prantsuse kuningaks. Philippe omalt poolt kutsus kokku prantsuse suurnikud ja õigusteadlased ning need kuulutasid paavsti ketseriks ja ametist tagandatuks ning nõudsid üldise kirikukogu kokkukutsumist. Kuninga kantsler sõitis Itaaliasse ning astus seal ühendusse paavsti aadliisost vaenlastega. Nad palkasid koos sõdureid ning nende abiga võtsid paavsti Anagni lossis vangi. Kolm päeva oli Jumala asemik vangis, oma vaenlaste naerda ja häbistada; siis tungisid rahvahulga lossi, vabastasid püha isa ja viisid tagasi Rooma. Kuid paavstisse mõjusid need sündmused nii erutavalt, et ta jäi haigeks ja suri varsti (1303).

Kõik Philippe IV vastu tehtud otsused tühistas järgmine paavst. Varsti pääses paavstitoolile üks Prantsuse peapiiskoppe, Clemens V nime all. Tema ajal asusid paavstid elama Prantsusmaale Avignoni linna, kus nad muutusid Prantsuse kuningatele üsna kuulekaks. Paavstide Prantsusmaal asumise aega (1305—1377) nimetavad kirikuloolased seepärast paavstide „Paabeli vangipõlveks“. Nii lõppes seekord kiriku ja ilmliku võimu vaheline võitlus kiriku kahjuks.

Generaalstaadid 1302. Kuninga ja paavsti vahelise tüli ajal otsis Philippe kogu prantsuse rahva poolehoidu. Selleks kutsus ta Pariisi kokku aadlikud, tähtsamad vaimulikud ja linnakodanikkude esindajad. Ainult talupojad

ei olnud esindatud. Kõik kolm seisust arutasid küsimust omaette. Ühise vastuse andmiseks kuningale tulid nad aga kokku üldiseks koosolekuks, mida nimetati *generaalstaatideks* ehk *états généraux*'ks. Kuningad kutsusid viimaseid kokku nõupidamiseks, kuid nad muutusid makse lubavaks ja ajuti seadusandlikuks asutiseks.

Valois' dünastia tuleb troonile (1328). 100-aastase sõja algus (1339). Philippe Ilusa kolm poega olid nõrgad valitsejad. Nendega suri välja Kapetingide dünastia ning valitsema pääsesid Valois'd. Ka esimesed Valois'd polnud osavad valitsejad ning feodaalide võim hakkas nende ajal jälle suurenema.

Esimese Valois' soost kuninga ajal puhkes Inglis- ja Prantsusmaa vahel sõda, mis on tuntud 100-aastase sõja nime all. Inglismaa ja Prantsusmaa vahel oli mitmesuguseid põhjusi vaenuks. Inglise kuningas Edward III oli Philippe Ilusa tütrepoeg ning seepärast arvas ta endal olevat õiguse pärida Prantsuse trooni. Prantsuse kuningad ihkasid endile Flandriat ja inglastele jäänud Lõuna-Prantsusmaa maakondi. See aga ei meeldinud Edward III-le. A. 1339 maabusid Inglise sõjaväed Prantsusmaal ning algas pikk ja laastav sõda.

Sõja esimeses järgus on inglased võidukad. Crecy (1346) ja Poitiers' (1356) lahing. Juba teisel sõja-aastal saavutasid inglased merel suure võidu prantslaste üle, hävitades nende laevastiku. Mõlema riigi maavägede vahel toimus esimene suur lahing aga mitu aastat hiljemini Crecy juures (1346). Prantsuse rüütlid võitlesid siin küll vahvalt oma kuldleegilipu all¹, kuid kaotasid rängalt. See tuli sellest, et prantslased sõdisid ilma kindla lahingukavata, inglased aga talitasid hästi läbimõeldud plaani järgi. Inglastest paistis oma vahvuse poolest silma Edward III noor 16-aastane poeg, keda tema tumeda rõivastise pärast hüüti Mustaks Printsiks. Mõned aastad hiljemini vallutasid inglased Lõuna-Prantsusmaa, nii et inglise rüütlid võisid ujutada oma sõjaratsusid sinises Vahemeres. Lõuna-Prantsusmaalt tulles põrkasid Inglise ja Prantsuse väed 1356. a. kokku Poitiers' juures. Prants'asi oli lahingus kaks korda rohkem, kuid jälle ei osanud nad kindla kava järgi teotseda ega tarvitanud õiget lahingulist koostööd. Seepärast võitsid inglased Musta Printsi

¹ Keskaegset Prantsuse lahingulippu hüüti kuldleegiks. Lipp oli punasest riidest, millele õmmeldi kuldsed tähed.

juhatusel. Prantsuse kuningas Jean Hea langes inglaste kätte vangi. Kui võidukas Must Prints oma vägede ja kõrge vangiga kodumaale läks ja Londoni sisse sõitis, tervitasid teda tänavalt vaimustatud rahvahulgad. Kuninglik vang sõitis väga väärikalt triumfkäigus, aga Must Prints, kes ratsutas tema järel, oli mõttes ja kurb, „otsekui oleks ta ise vang“.

1356. a. generaalstaadid. Jaquerie (žakerii). Pärast kuninga vangilangemist hakkas tema asemel valitsema troonipärija. Viimane oli veel noor ega suutnud riigis kehtima panna kindlat korda: feodaalid muutusid jälle omavoliliseks linnade vastu, sõdurite hulgad rüüstasid maal ja kimbutasid talurahvast, elanikud olid vihased valitsusele, kes nõudis uusi makse ning sundis neid raha ümber vahetama uute rahade vastu, milles oli vähem väärtuslikku metalli.

Rahulolematust kasustasid 1356. a. generaalstaadid ning asetasiid troonipärijale rea nõudmisi. Staadid tahtsiid luba kuninga kutsumata kokku tulla; valitsemine pidi toimuma seisuste kontrolli all ning nende nõusolekuta ei tohtinud kuningas määrata makse. Troonipärija, kes tundis seisukorra raskust, lubas esmalt täita generaalstaatide soove. Generaalstaadid ei suutnud aga peaaegu midagi korda saata, sest seisused läksid omavahel tülli. Seisuste nõrkusi nähes muutus troonipärija julgemaks ning saatis generaalstaadid laiali. Nüüd aga tõstsid Pariisi elanikud valitsuse vastu mässu. Troonipärija nõuandjad tapeti, ta ise põgenes pealinnast. Maalgi puhkes talupoegade mäss (nn. žakerii): põletati losse ja mõisu ning surmati härraseid. Mässu peapõhjuseks maal oli maksude rohkus. Troonipärijal õnnestus siiski rüütelite abiga mässu summutada, nii maal kui ka Pariisis (1358. a.). Troonipärija valitses jälle piiramatult edasi, generaalstaatidelt nõu küsimata.

1360. a. tegid prantslased Bretigny's inglastega rahu. Suur osa Prantsusmaast lõuna pool Loire'i jõge loovutati inglastele, — mitte enam Prantsuse kuninga läänina, vaid täiesti.

Charles V ajal võidavad prantslased. Jean Hea poeg Charles V oli osav valitseja. Rahu inglastega ei kestnud kaua. Jälle puhkes sõda, kus prantslased võitsid inglastelt tagasi suurema osa Lõuna-Prantsusmaast.

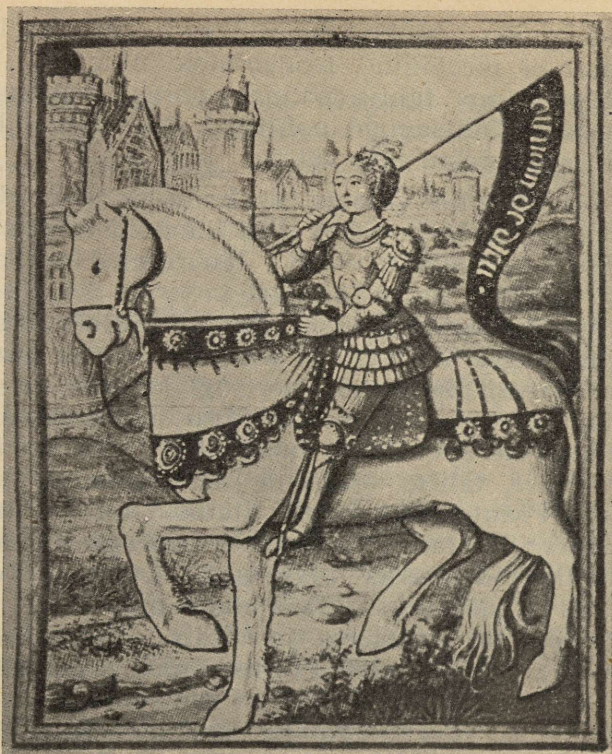
Charles VI ajal hakkasid uuesti inglased võitma. Azincourt'i lahing (1415). Charles V järglane, Charles VI, oli aga nõrk kuningas. Ta kannatas isegi hullumeelsushoogude all. Tema ajal hakkasid inglased uuesti peale tungima ning lõid

kuulsas Azincourt'i lahingus (1415) prantslasi väga rängalt. Nähes inglaste edu, läks Burgundia hertsog, üks tähtsamaid vasalle, üle inglaste poole. Selle sündmuse mõjul sõlmis nõdrameelne Charles VI Inglise kuninga Henry V-ga lepingu, milles ta pärast oma surma lubas Prantsuse trooni Inglise kuningale. Varsti seejärel surid nii Inglise kui ka Prantsuse kuningas ühel ja samal aastal (1422) ning Pariisis kuulutati Inglis- ja Prantsusmaa kuningaks Inglise troonipärija, kes oli alles laps. Tema nimel hakkas Pariisis valitsema üks inglise hertsog.

Külatüdruk Jeanne d'Arc päästab Prantsusmaa. Suurem osa prantslasi polnud siiski rahul seega, et Inglise kuningas valitseks tulevikus Prantsusmaal. Lõuna-Prantsusmaal kuulutati Charles VI poeg Charles VII nime all kuningaks. Nii oli Prantsusmaal korraga kaks valitsejat: inglasest kuningale allusid Loire'i jõest põhja pool asetsevad maad, prantslasest kuningale aga lõunapoolsed.

Inglise väed asusid pealetungile ning piirasid ümber tähtsa Orléans'i linna Loire'i jõe ääres. See kindlustatud linn oli otsekui võtmeks Loire'ist lõuna poole pääsemiseks. Tema langemise järel oleks inglastel olnud kerge vallutada kogu maad. Oli tõsiselt karta kogu Prantsusmaa langemist võraste kätte.

Sõdade ja segaduste läbi kurnatud Prantsusmaal hakkas rahvas enam ja enam arvama, et kõik hädad on Jumala karistus prantslaste pattude eest ning et päästa võib Prantsusmaad viletsusest üksnes Jumal. Neid mõtteid kuulis ka Domremy külatüdruk Jeanne d'Arc, õrn noor unistaja. Üksi mõtteid mõlgutades arvas ta end nägemusi nägevat. Paljud pühakud ning peaingel Miikael manitsesid teda Prantsusmaad päästma. Lõpuks hakkaski noor 17-aastane neiu uskuma, et Jumal tahab tema kaudu aidata isamaad. Jeanne d'Arc pöördus korduvalt kohaliku väepealiku poole palvega, et teda saadetaks kuninga juurde. Väepealik ei uskunud tema juttu, pidades teda unistajaks. Viimaks viidi ta siiski kuninga ja tema sõjaväe juurde. Siin esitati tüdrukule igasuguseid keerulisi küsimusi ning nõuti isegi imetegusid, et veenduda tema võimeis. Jeanne d'Arc vastas: „Ma pole tulnud siia imesid tegema. Viige mind Orléans'i alla ja ma näitan teile, milleks ma olen siia tulnud.“ Prantsusmaa päästja soov rahuldati. Vapralt sammus ta pealetungil sõdurite ees, seljas raudrüü, peas kiiver, käes lipp Jumalaema pildiga, ning hüüdis julgustavaid sõnu teistele sõduritele. Ing-

34. joonis. Jeanne d'Arc.

lased kartsid noort naissõdurit väga, pidades teda nõiaks; prantslased aga olid temast vaimustuses. Uue hooga algasid Charles'i väed pealetungi ning löid inglased Orléans'i alt taganema (1429. a.). A. 1431 inglaste kätte vangi langenu, mõisteti Jeanne d'Arc surma.

Jeanne d'Arc'i vahvuse mõjul ärkas prantslaste isamaa-armastus ning nad astusid vaprasti inglastele vastu. Paarikümne aasta jooksul tõrjuti inglased täiesti Prantsusmaalt välja; nende kätte jäi mandril ainult Calais' kindlus. 100-aastane sõda lõppes a. 1453, kuigi rahu ei tehtud.

Louis XI ühendab Prantsusmaa. Charles VII suutis küll maa vabastada inglastest, kuid murdmata jäi feodaalide võim, mis oli 100-aastase sõja ajal aina suurenenud. Tema poeg Louis XI hoolitses valitsedes rohkem talupoegade ja linlaste kui aadli eest. Talupoegadele andis ta näit. loa

jahti pidada, mida aadlikud lugesid endi eesõiguseks. Sellised sammud ei meeldinud feodaalidele ning nad asutasid „heaolu liiga“, mis tahtis panna kuninga valitsuse aadli järelevalve alla. Tähtsamaid poliitilisi samme pidi kuningas ainult aadli nõusolekul ette võtma.

Liiga oli alul nii võimas, et kuningal polnud lootust teda sõjas võita. Kuid ta oskas liiga liikmeid üksteisest lahutada. Kõige vägevama feodaali, Burgundia hertsogi Charles Julge, vastu õhutas ta sõtta šveitslased. Kolm korda löid šveitslased burgundi rüütleid ning viimases lahingus langes Charles ise. Kiiresti vallutas nüüd Louis Burgundia. Pärast Burgundia hertsogi langust oli kuningal kerge võita teisi tõrksaid vasalle. Muu seas liidendas Louis Prantsusmaaga ka Provence'i maakonna Rhône'i alamjooksu ja Alpide vahel, tähtsa Marseille' kaubalinnaga Vahemere ääres. Lõuna-Prantsusmaa piirid ulatusid nüüd Püreneedest Alpideni. Marseille's laskis kuningas ehitada palju uusi kaubalaevu ühendusepidamiseks Idamaaga. Lyon'i siiditööstust elustas ta nõudes, et töökodade omanikud palkaksid välismaalt õppinud meistreid ja töölisi. Tema ajal ehitati korralikke teid ning asutati Prantsusmaal esimesed trükkijad. Nii ei vabastanud Louis Prantsusmaad ainult feodaalide omavolist, vaid ta aitas ka elustada sealset tööstust ja kaubandust.

1. Mispärast oli Prantsusmaa kuningavõim Karolingide ja esimeste Kapetingide ajal nõrk? 2. Kuidas vabanes Prantsusmaa normannide hädaohust? 3. Kuidas suurendasid kuningad oma võimu XII sajandil? 4. Mispärast sattus XII s. keskpaiku Prantsuse kuningate võim hädaohu? 5. Joonistage Prantsusmaa kaartvisand ning märkige seal Anjou Henri päralt olnud maad! 6. Missuguse maa kuningaks sai Anjou Henri? 7. Missugused maakonnad jäid Prantsusmaal inglastele pärast sõdu Philippe II Auguste'iga? 8. Mispärast määras Philippe Auguste oma ametnikeks linnakodanikke ja mitte aadlikke? 9. Kuidas korraldas Louis Püha kohut ning vähendas feodaalide võimu? 10. Mida nimetati Prantsusmaal parlamendiks? 11. Mispärast kutsus Philippe Ilus kokku generaalstaadid? Millal see juhtus? 12. Missuguseid ühiseid jooni leiate te paavst Gregorius VII ja Bonifatius VIII püüdeis ja saatuses? 13. Mida mõistetakse paavstide „Paabeli vangipõlve“ nime all? 14. Missugustel põhjustel tekkis 100-aastane sõda? 15. Missugustesse ajajärkudesse jagaksite 100-aastase sõja? 16. Mida teate Jeanne d'Arc'ist ja tema tegevusest? 17. Missugused olid 100-aastase sõja tulemused? 18. Joonistage Prantsusmaa kaartvisand ning märkige sinna inglastele mandril jäänud kindlus! Võrrelge seda kaarti Anjou Henri maade kaardiga! 19. Missuguste võtetega õnnestus Louis XI-ndal murda feodaalide võimu? 20. Mida tegi Louis XI Prantsusmaa majanduselu edendamiseks?

4. Inglismaa.

Inglismaa kuni William Võitjani. Anglosakside võitlused taanlastega. Rahvasterännu ajal Inglismaad vallutades ei loonud anglosaksid ühist riiki, vaid palju väikesi kuningriigikesi. Alul olid anglosaksid paganad. Paavst Gregorius Suur saatis nende juurde aga hulga munki misjonärideks ning peagi võtsid anglosaksid vastu ristiusu. Inglise kirikuelu muutus varsti õige eeskujulikuks: Inglismaa vaimulikud olid targemad ja vagamad kui selleaegse Frangi riigi vaimulikud. Mitmed neist läksid Euroopa mandrile misjonitööd tegema või suursuguseid inimesi õpetama.

IX sajandil ühendas üks anglosakside kuningaid, Egbert, teised kuningriigid oma valitsuse alla Inglise kuningriigiks. Uuel riigil tuli palju kannatada Taani viikingite (ehk normannide) rüüsteretkede pärast. Küll kogusid kuningad oma alamatelt laevamaksu, et selle abil ehitada laevastikku normannide vastu võitlemiseks, küll võtsid nad taaniraha-nimelist maksu, et raha eest taanlastelt rahu osta, kuid miski ei aidanud. Ikka uuesti kordusid taanlaste rüüste- ja vallutusretked. XI s. said taanlased koguni Inglismaa pere-meheks ning valitsesid seda mitu aastakümnet. Viikingite kuningas Knut Suur ühendas oma valitsuse alla nii Taani-, Inglis- kui ka Norramaa. Pärast tema surma pääses Inglismaal jälle valitsema anglosaksist kuningas, kuid mitte kauaks.

William I Võitja. A. 1066 maabus Normandia hertsog William suure sõjaväega Inglismaal ning nõudis endale Inglise trooni. Kuulsas Hastings'i lahingus kohtusid Normandia rüütlid ning Inglise rahvavägi. Kuigi inglased vahvasti vastu panid, võitis kaheteistkümnetunnise lahingu järel ometi William, keda hiljemini hakati hüüdma Võitjaks. Inglise kuningas, kelle silma oli tabanud vaenlase nool, langes surnult riigilipu kõrvale, paljud tähtsad anglosaksi aadlimehed surid samuti ses lahingus. Kogu Inglismaa läks varsti võõraste kätte. Aegamööda sulasid hiljemini ühte võitjad ja võidetud. Neist kujunes praegune inglise rahvas, nii nagu prantsuse ja anglosaksi keelest sai inglise keel.

Pärast maa vallutamist pidi William andma tasu oma rüütleile, kelledest paljud ei olnudki tema vasallid, vaid vabatahtlikud sõdurid. Selleks võõrandas William anglosaksi mõisnikkude maid ning andis Normandia rüütleile lää-

35. joonis. William I ratsavägi Hastingsi lahingu eel.

niks. Nii tekkis ka Inglismaal feodaalne kord. Kuid William I Võitja oskas lääne jagada nii, et läänimehed ei muutunud kardetavaks kuningale. Iial ei andnud ta vasallile ühte suurt maatükki, vaid mitu väikest lääni riigi eri osades. Neist laialipillatud läänidest ei saanud vasall moodustada tugevat lääniriiki. Truudusvannet ei nõudnud kuningas ainult oma vasallidelt, vaid ka allvasallidelt, s. t. vasallide vasallidelt. Rahvaga hästi läbisaamiseks jättis ta riigis kehtima vanad anglosaksi seadused ning käskis kuninga ametnikke kõikjal kaitseda rahvast mõisnikkude ülekohtu vastu. Selleks, et määrata õiglaselt makse, saatis kuningas kogu riiki varanduste üleskirjutajad. Need kutsusid endi juurde mõisnikke, preestreid ja talupoegi ning küsisid neilt, kui palju on koha peal inimesi, kui palju on neil põllumaad ja kariloomi. Rahvas nimetas seda loendit viimse kohtupäeva raamatuks (Domesday Book). William Võitja tarkuse tõttu ei muutunud Inglismaal feodaalid iial nii võimaks kui Prantsusmaal.

Henry II. XII s. keskpaiku sai Englise kuningaks William I tütrepoja poeg Henry II Plantagenet, Anjou hertsog. Nagu teame, kuulus talle enam kui pool Prantsusmaad läänina. Inglismaa ja Prantsusmaa vahel tekkis nüüd tihe läbikäimine, mistõttu Inglismaal levisid prantsuse vaated ja kombed.

Henry II on tähtis kohtukorralduse uuendajana. Ta kaotas kohtust kahevõitluse ning tulise vee ja raua proovi. Viimaste abil püüti selgeks teha kaebealuse süüd või süütust. Kui tuline raud või vesi ei jätnud kaebealuse käele põletushaavu, siis loeti ta süütuks. Kohtunikud uskusid nimelt, et Jumal sellise proovi juures kaitses süütuid inimesi. See

oli nn. jumalakohus. Oma kohtu-uuenduste pärast on Henry II võrreldav Prantsuse kuninga Louis IX-ga.

Magna Charta Libertatum — Suur vabadustekiri (a. 1215).

Henry II pojad olid halvad valitsejad. Vanemat neist, Richard Lõvisüda, huvitas rohkem ristsõda kui Inglise riigi juhtimine. Noorem, John Maata, äratas üldist pahameelt oma ebaõnnestunud poliitikaga. Sõjas Philippe II-ga kaotas ta suurema osa Lääne-Prantsusmaad. Paavst Innocentius II-ga läks ta riidu Inglise peapiiskopi määramise pärast. Kuningas ei tahtnud midagi kuulda paavsti poolt nimetatud mehe ametisse kinnitamisest. Innocentius III vihasus väga ning pani kogu Inglismaa kirikupõlu alla. Kirikud suleti, lapsi ei ristitud, paare ei laulatatud, surijatele ei antud jumalaarmu. John heideti välja kirikust ning kuulutati troonilt tõugatuks. Usklik rahvas vihkas väga kuningat, kes tõi neile kaela selliseid õnnetusi, nii et toetust paavsti vastu polnud rahvalt oodata. Häda sunnil andis John nüüd järele. Ta palus paavstilt oma teoviisi andeks, tunnistas Inglismaa paavstidelt saadud lääniks ning lubas neile iga aasta maksta läänimaksu.

Inglismaa paavsti lääniks kuulutamist ning kaotusi Prantsusmaal pidasid inglise parunid ja rüütlid häbistavaks. Nad haarasid relvad kuninga vastu minekuks, vaatamata sellele, et paavst neid rahule manitses. Kuid Inglismaa enda vaimulikud pooldasid mässajaid, kes hüüdsid end „Jumala ja püha kiriku sõjaväeks“. Võimas Londoni linngi ei tahtnud kuningat kaitseda, vaid avas oma väravad mässajatele. Kuningas, kes ei tahtnud kaotada trooni, otsis mässajatega lepitust ning kirjutas alla Suurele vabadustekirjale (Magna Charta Libertatum) (1215. a.). Siin töötas kuningas mitte võtta maks ilma „üldise nõukogu“ loata. Viimasesse kuulusid ilmlikud ja vaimulikud suurvasallid — parunid ja piiskopid, aga ka väiksemate vasallide, rüütlite esindajad ning Londoni linna esindaja. Samas õigustekirjas öeldi veel, et vabade meeste üle võib kõhut mõista ainult samast seisusest meeste kohus. Ilma kohtuotsuseta aga ei tohtinud kellegi varandust konfiskeerida ega kedagi vangis pidada või temalt elu võtta.

Euroopas oldi väga hämmastunud, kuuldes Suurest vabadustekirjast. Leiti, et inglased pööravad maailmakorra hoopis pea peale, püüdes valitseda oma kuningat.

Parlamendi areng. John Maata kirjutas küll Suurele vabadustekirjale alla, kuid ei mõelnudki täita selle nõudmisi.

Paavst vabastas kuninga mässajatele antud sõnast, kuuluiades lepingu maksvusetuks, ning nimetas vabadustekirja nõudnud paruneid hullemaks paganaist.

Johni poeg Henry III töötas mitmel korral valitseda nii, nagu nõuab Magna Charta Libertatum, kuid temagi ei pidanud sõna. Henry III valitsus ärritas jälle väga inglise aadlit. Kuningas, kes ei usaldanud inglasi, andis kõik tähtsamad ametikohad välismaalastele. Suuri hulgi tõttas iga-suguseid juhusteotsijaid Prantsusmaalt Inglismaale, et seal rikastuda. Paavst, kellelt kuningas aadli vastu toetust oltis, saatis tihti Inglismaale oma maksukogujad. Pealegi pidas Henry III mitu tagajärjetut sõda ning koormas rahvast raskete maksudega. 1258. aastal kogunesid tähtsamad inglise aadlikud Oxfordi ning nõudsid, et kuningas annaks osa võimust üle aadlile. Kuningas lubas esialgu seda, kuid ei pidanud sõna. Nüüd tekkis mäss Simon de Montfort'i juhtimisel. Mässulised kutsusid kokku 1265. a. esimese üldise seisuste esinduse ehk parlamendi, kus peale aadlimeeste ja vaimulikude ka linnade saadikud riigi asju arutasid. Kuningas ja troonipärija sattusid parlamendi pooldajate kätte vangi. Kuid peagi õnnestus troonipärijal vanglast põgeneda. Ta kogus vajaliku sõjaväe ning lõi seega parlamendi pooldajaid. Kuningavõim seati jälle jalule.

Henry III ajal tuli parlament kokku vastu kuninga keeldu, kuid tema poeg Edward I kutsus juba ise parlamendi kokku. Edward pidas tihti sõdu: ta võitis Inglise riigile iseseisvana püsinud Wales'i ja Šotimaa ning sõdis Prantsusmaaga. Sõdadeks vajas kuningas palju raha.

Täiesti omapead ei julgenud ta makse tõsta, kartes rahvarahutusi, seepärast kutsus ta mitu korda parlamendi kokku. Parlament lubas lahkesti kuningale makse võtta, sest Edward valitses Inglise riigile kasulikult ning pidas kinni Magna Charta määrustest.

Samuti nagu Edward I, ei julgenud kuningad ka 100-aastase sõja ajal üksi makse võtta, vaid küsisid korduvalt parlamendi nõusolekut. Kokkutulnud parlamendiliikmed ei arutanud ainult rahva maksustamist, vaid ka küsimust, milliseid seadusi peaks Inglismaal kehtima panema. Oma soove avaldas parlament kuningale palvekirjades ning enamasti täitis kuningas neid soove. Nii muutus parlament makse määravaks ja seadusi andvaks asutiseks.

Inglise parlamendis ei istunud kõik kolm seisust omaette, nagu Prantsuse generaalstaatides. Osa vaimulikke ja aadli-

mehi kuulus alamkotta, teine osa ülemkotta. Ülemkojas istusid suuri lääne omavad lordid ning tähtsamad vaimulikud, alamkojas pidasid nõu rüütliid (väikesi maid omavad aadlimehed), alamad vaimulikud ja linnakodanikud. Alamkoja liikmed valiti kodanikkude poolt, ülemkotta kutsus kuningas oma otsesed vasallid.

Inglismaa majanduslik tõus. 100-aastase sõja ajal ning pärast seda hoolitsesid kuningad tugevasti Inglise tööstuse ja kaubanduse edendamise eest. Kuni 100-aastase sõjani oli Inglise tööstus arenemata. Hulgana veeti maalt välja tooraineid ning toodi sisse valmiskaupu. Inglismaal kasvatati palju lambaid, aga vill veeti enamasti Flandriasse, sest Inglismaal endal ei olnud küllaldaselt osavaid kangruid. 100-aastase sõja ajal keelas üks kuningas (Edward III) villa väljaveo Flandriasse ning kalevi sisseveo sealt. Flandriast kutsus ta hea palga eest Inglismaale kangruid, kes õpetasid inglastele tugeva kalevi kudumist. Varsti hakati inglise kalevit välja vedama võõrastesse riikidesse. Nii muutus koos tööstusega ka Inglise kaubandus elavamaks. Kasuks Inglise kaubandusele tuli samuti sõjalaevastiku ehitamine 100-aastase sõja ajal. Rahuajal renditi sõjalaevu kaupmeestele kaupade vedamiseks.

Talupoegade olukord ja Wat Tyler'i mäss (1381). Inglise talupoegade elu XIII ja XIV s. oli palju parem mitme mandririigi talupoegade omast. Osalt olid talupojad oma maa vabad peremehed, enamasti aga rentnikud mõisnikkude mail. Renti võisid nad maksta rahaga ega tarvitsenud teha tegu. Vabal ajal tegid talupojad käsitööd ning teenisid seega võrdlemisi hästi. Kui nõudmine inglise riide järele ikka enam ja enam kasvas, vajati ka rohkem käsitöölisi. Paljud talupojad ja maaelanikud ei tahtnud nüüd enam mõisa tööle minna, või kui läksid, siis nõudsid kõrget palka. Eriti kõrgele tõusid palgad XIV s. keskpaiku, kus Euroopat laastas katk ehk nn. „must surm“. Ka Inglismaal suri seekord palju inimesi katku. Seepärast võisid maaelanikud nõuda kõrget töötasu, mida aga mõisnikud ei jõudnud maksta. Neil asjaoludel määras valitsus kindlaks päevapalga suuruse. Ka püüti seadusega põllumehi takistada külast linna asumast, et mõisnikel ei tuleks puudus töölistest. Talupoegi isegi hakati sundima tegu tegema. Nii näis tekkivat sunnismaisus ning orjus. Muidugi ei meeldinud see talurahvale, samuti kui mõisnikkude tore ja hooletu elu. Väga vastumeelt oli talurahvale ka kuninga käsk valitsusele pearahha maksta,

mida nad seni polnud teinud. Nii muutus maal meeelu rahutuks.

Ärevust aitasid suurendada mitmesugused rändjuttustajad, kellede seas oli palju munki. Nad ütlesid kurje sõnu aadli kõlvatu eluviisi kohta; mõned neist jutlustasid koguni varade kommunistlikku jaotamist ning kõikide inimeste üheväärsust Jumala ees. „Kui Adam kündis ja Eeva ketras, kus oli siis mõisnik?“ armastas üks rändjuttustajaist ikka küsida.

1381. a. puhkes kogu riigis talurahva mäss. Maksude kogujaid kihutati maalt minema, mõisadest rööviti teo- ja rendilepingud ning heideti tulle. Peale alamate vaimulikkude ühinesid mässajatega paljud hulgused, endised sõdurid ja linnade töölised. Nõuti teosunduse kõrvaldamist, pearaha ärajätmist, halbade ametnikkude kõrvaldamist jm.

Wat Tyleri juhatusel marssisid mässajad Londonisse. Vaesemad linnakodanikud ühinesid nendega. Üks mässajate jõuk Wat Tyleriga eesotsas tungis Tower'isse ning tappis seal mitu kuninga nõuandjat ja Inglise peapiiskopi. Kuningas oli väga hirmunud ning lubas täita kõik mässajate soovid. Paljud mässajad läksid nüüd rahulikult laiali. Kuningas Richard II laskis aga tappa Wat Tyleri äraandlikul viisil, kui viimane tuli läbirääkimistele kuningaga. Rüütlid, keda kuningas vaheajal oli suutnud koguda, kihutasid ülejäänud mässajad laiali. Kuningas tühistas oma lubadused ja talurahva olukord jäi sedakorda parandamata.

XIV s. lõpul ja XV s. tõusis maal inimeste arv. Mõisnikud hakkasid põlluharimise asemel eelistama lambakasvatust, mis nõudis vähe tööjõude. Nüüd kadus mõisnikel tarve inimesi tööle sundida. Keegi neist ei kasustanud enam talupoegade vastu antud seadusi, sest vajalikku tööjõudu oli niikuinii küllaldaselt saada.

1. Kes alustas Inglismaa kristianiseerimise? 2. Kas oli Inglise kiriku-elu varakeskajal, võrreldes mandri omaga, kõrgemal või madalamal järjel? 3. Kes ühendas anglosakside riigid üheks kuningriigiks? 4. Missuguse rahvaga tuli anglosakside kuningail palju võidelda? 5. Kes oli William I Võitja ning millal ta tungis Inglismaale? 6. Kuidas kindlustas end William Võitja läänimeeste võimupüüete vastu? 7. Mille poolest meenutab Henry II Prantsuse kuningat Louis XI-ndat? 8. Mispärast, teie arvates, nimetati Richard Lõvisüdame poega John Maataks? Mida pidi John Maata töötama Suures vabadustekirjas? 10. Millal anti Suur vabadustekiri, kuidas hüütakse teda ladina keeles? 11. Mille poolest äratas Magna Charta Libertatum Euroopas imestust? 12. Missugused asjaolud andsid tõuke parlamendi ellukutsumiseks Inglismaal? 13. Missugused olid parlamendi ülesanded? 14. Mille

poolt erines Inglise parlament 1) Prantsuse parlamendist ja 2) Prantsuse generaalstaatidest? 15. Kuidas aitas 100-aastane sõda kaasa Inglise majandusele tõusule? 16. Mispärast tekkis Wat Tyleri mäss? 17. Millal oli Wat Tyleri mäss? Missugused olid ta tulemused?

5. Saksamaa hilisel keskajal. Šveitsi vabanemine.

Keisrivõimu nõrkus. Pärast Hohenstaufenite kadumist Saksa troonilt¹ oli Saksa riik ligemale 20 aastat täiesti valitsejata. See oli nn. interregnumiaeg (1254—73). Vürstid ja linnad harjusid sel ajal toimima täiesti iseseisvalt. Kui lõpuks tähtsamad vürstid kokku leppisid ja Rudolf Habsburgi kuningaks valisid (1273. a.), siis esitasid nad kuningale sellised tingimused, mis tegid ta täiesti jõuetuks valitsejaks. Kuningas pidi loobuma igasuguseist püüdeist Itaaliat vallutada. Hohenstaufenite pärusmaad nende rikaste mõisade ja kindlate lossidega jagati vürstide vahel läänideks, uus kuningas ei saanud neist midagi endale. Kuningale ei lubatud kogu riigis makse võtta, seadusi anda ega sõjaväge kokku kutsuda ilma tähtsamate vürstide nõusolekuta. Nii ei olnud keisril ei raha ega sõjajõudu, kui vürstid seda talle ei andnud.

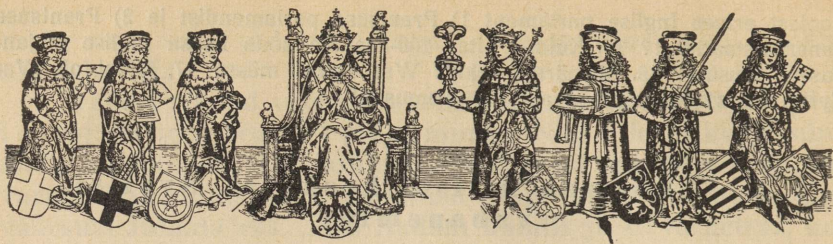
Vürstid talitasid oma läänides otsekui täielikud valitsejad. Nad andsid seadusi, löid raha, võtsid makse turgul, sildadel ning teedel ja olid maagisoonte omanikud.

Üsna iseseisvalt ajasid oma asju ka riigilinnad, s. o. need linnad, mis ei allunud vürstidele.

Habsburgid ja Luxemburgid ning nende maadeomandamise püüded. Vürstid valisid kuningaks võimalikult neid kaasvürste, kel oli vähe maad ja sõjajõude. Selline kuningas ei võinud olla hädaohtlik vürstidele. Kui aga kuningal õnnestus oma võimu suurendada, siis valisid vürstid järgmise kuninga mõnest teisest suguvõsast. Nii vahetati tihti valitsejasugu ehk dünastiat. XIII s. lõpul valiti valitsema Habsburgid (1273—1308), aga XIV s. alguses asendati nad Luxemburgidega. Luxemburgid valitsesid vaheaegadega 120 aastat (1308—1437), siis pääsesid troonile jälle Habsburgid.

Selleks, et pisutki tegelikku võimu omandada, püüdsid keisrid suurendada oma maa-alasid. Esimene Habs-

¹ Ühed vürstid valisid Saksamaa valitsejaks Inglise, teised Hispaania kuninga. Kumbki neist ei asunud Saksamaale elama.

36. joonis. Keiser ja seitse kuurvürsti.

burg Rudolf alustas sõda Böömi kuninga Ottokar II-ga, kes ei tahtnud tunnustada teda Saksamaa valitsejana. Rudolf võitis teda ja võttis Ottokarilt ära Austria, Steiermarki ja Kraini ning läänistas oma poegadele. Nii tekkisid suured Habsburgide pärusmaad. Esimene Luxemburgi soost valitseja püüdis oma võimu seega suurendada, et kihlas oma poja Böömimaa naispärijaga. Böömimaast kujuneski Luxemburgide tähtsam pärusmaa.

Karl IV. Kuldbulla (1356). Tähtsaim Luxemburgide soost keiser oli Karl IV, kes valitses Saksamaad XIV s. keskpaiku. Tema valitsusaeg algas väga raskeis oludes. Umbes 1350. a. paiku laastas hirmus katk kogu Euroopat. Aasiast oli katk toodud Itaaliasse ning sealt levinud muudele Euroopa maa-dele. Linnades, kus inimesed tihedasti koos elasid, kitsastel ja sopastel tänavatel suri katku kohutavalt palju inimesi. Aga paljud küladki jäid sel ajal katku tõttu inimestest tühjaks. Meeleheites ja „musta surma“ hirmus pidasid paljud kodanikud toredaid pidusid, prassides maha oma vara. Teised sattusid usuhullustusse, rändasid suurtes salka-des ühest kohast teise ning piitsutasid endid paljale seljale. Sellega tahtsid nad näidata oma patukahetsemist ja pöörata endalt Jumala viha. Mõnel pool uskusid inimesed, et katkus on süüdi juudid, kes on mürgistanud kaevud. Ka vihati neid kui Kristuse tapjate järeltulijaid ning suurte protsentidega rahalaenu-tajaid. Paljud neist tapeti või rööviti paljaks. Alles kui katk pikkamööda vaibus, tuli maale tagasi kord.

Karl IV oli kõige õpetatum omaaegseist vürstidest. Ta oli õppinud Pariisis ja Bolognas ning kõneles palju keeli. Eriti hästi hoolitses ta oma pärusmaa Böömimaa eest. Tema ajal asutati Prahast ülikool, kõige vanem ülikool Kesk- ja Ida-Euroopas. Siia ei tulnud õppima mitte ainult tšehhid, vaid ka sakslased, poolakad ja ungarlased. Praha linna laskis

Karl ehitada toredaid ja kulukaid ehitisi, nii et see muutus üheks Euroopa ilusamaks linnaks, Böömimaa aga selle aja kohta väga haritud maaks.

Vürstide suurt võimu Saksamaal Karl siiski ei suutnud murda, vaid ta kinnitas nende senised õigused Kuldbulla (1356) nimelises õigustekirjas. Kuldbulla nimi tuleb sellest, et selle dokumendi küljes rippuvaid pitsereid hoiti kuld-kapslis. Kuldbulla andis keisrivalimise õiguse seitsmele tähtsamale vürstile, keda hüüti kuurvürstideks; neist olid neli ilmlikud ja kolm vaimulikud vürstid (peapiiskopid). Vürstidele kinnitati nende mitmesugused suured õigused (nende maad tehti jagatamatuks ja valimisõigus ühes maaga pärandatavaks).

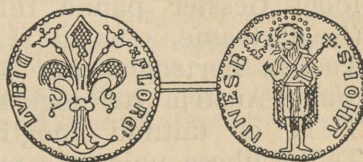
Maximiliani uuendustepüüded. Keskaja lõpul püüdis

Habsburgide soost keiser Maximilian liita riiki tihedamaks tervikuks ning panna seal kehtima ühtlast korda. Koos riigipäevaga lõi keiser laialise uuenduste kava. Riigis pidi edaspidi valitsema rahu. Vürstid ei tohtinud enam üksteise vastu sõtta minna, vaid pidid tulide puhul pöörduma

erilise riigikohu poole. Kavatseti luua riigi kaitseks tugev üldsõjavägi ja valitsus, mille heaks oleksid makse maksnud kõik riigi osad. Tähtsamate riigiasjade arutamiseks pidi riigipäev iga aasta kokku tulema. Riigipäev oli vahel varemintgi koos käinud, kuid mitte sageli. Riigipäevast võtsid osa kuurvürstid, teised vürstid ja linnade esindajad. Ometi ei tulnud Maximiliani kavatsustest palju head. Loodi küll riigikohus ja riigipäev hakkas sagedamini koos käima, kuid üldist maksu ei tasunud paljud vürstkonnad ning keiser ei saanud seepärast luua endale uut tugevat sõjaväge.

Šveitsi liidu tekkimine (1291). Pärast Karl Suure riigi jagunemist läks Šveits Saksa riigi alla. Saksa keisrid saatsid sinna oma esindajatena foogte, kuid viimased ei seganud endid palju šveitslaste ellu. Viimased valisid ise endale kohunikke ning rahvakoosolekuil otsustasid tähtsamaid asju.

Mida enam elustus kaubavahetus Itaalia ja Saksamaa vahel, seda rikkamaks muutusid Šveitsi elanikud. Kaubavedu üle Alpide oli keskajal väga hädaohtlik. Ainult päriselanikkude abiga oskasid kaupmehed liikuda mööda kitsaid ja keerulisi mäeteid. Muidugi võtsid šveitslased

37. joonis. Lüübeki tukat ehk kuldkulden.

kaupmeeste juhtimise ja aitamise eest tasu, samuti nõudsid nad läbiveetud kaubalt tolli.

Neid sissetulekuid hakkasid endile ihkama Habsburgide soost kuningad ning otsustasid seepärast teha lõpu Šveitsi kantonite (maakondade) senisele omavalitsusele. Foogtid hakkasid esinema kui maavalitsejad, valitud rahvakohtu asemele taheti asetada kuninga poolt nimetatud kohtunikke. Sellised püüded vihastasid väga šveitslasi, kes olid ise harjunud oma elu juhtima. Schwyzi, Uri ja Unterwaldeni elanikud tõstsid mässu, kihutasid Habsburgide ametnikud maalt minema ning asutasid 1291. a. „Igavese liidu“.

Üks vana saaga jutustab selle mässu kohta järgmist. Habsburgide foogtid aimanud rahva rahulolematust. Et selgusele jõuda, kas rahvas on küllaldaselt keisritruu, laskis foogt Gessler panna tulba otsa Austria hertsogi kübara. (Nagu teame, omasid Habsburgid, Rudolfi ajast alates, ka Austria hertsogkonda.) Iga möödamineja pidi kummarduma Austria hertsogi kübara ees. Kuid kütt Wilhelm Tell ei täitnud foogti käsku. Gessler vihastus, sidus Telli väikese poja ühe puu külge, asetaski ta pea peale õuna ning käskis Telli lasta õuna pihta. Tell laskis ja tabas noolega õuna pealtvaatava rahva suureks heameeleks. Nüüd kinnitas Tell, et juhul, kui nool oleks tabanud poega, ta oleks järgmisena lasknud maha foogti. Foogt laskis Telli vangistada, kuid ta põgenes paadist, millega teda viidi üle järve vanglasse, läks peitu mägedesse ning hakkas seal õhutama mässu.

Šveitslased kaitsevad oma vabadust Morgarteni ja Sempachi lahinguis. Nende liit suureneb. Isegi siis, kui Habsburgid ei omanud enam Saksa trooni, püüdsid nad ikka jälle alistada šveitslasi. 1315. a. kogus Austria hertsog Leopold Habsburg umbes 20 000-mehese väe, et selle abiga vallutada mägielanikkude maa. Vägi koosnes väga vilunud rüütleist, kes olid oma võidu peale täiesti kindlad. Šveitslased, kes kuulsid vaenlase lähenemisest, panid mäeteedele vahid välja, paastasid, palvetasid ja korraldasid usulisi rongkäike, et Jumal neid aitaks. Morgarteni juures tekkis šveitsi talupoegadel rüütlitega lahing. Mäenõlv, kus lahingut peeti, oli liiga järsk selleks, et rüütlid oleksid võinud teda mööda üles ratsutada. Šveitslased, kel olid rauad saabaste all, liikusid aga osavasti mööda mäekülge alla ning löid täiesti kohmetunud rüütleid. Paljud neist, kes püüdsid põgeneda üle mägijärve ujudes, uppusid seal.

Pärast Morgarteni lahingut liitusid „Igavese liiduga“ veel viis kantonit. Ka hilisemad Habsburgide katsed šveitslasi võita jäid tulemusteta. Sempachi lahingus (a. 1386) võitsid šveitsi talupojad jälle hiilgavalt Austria hertsogi väge.

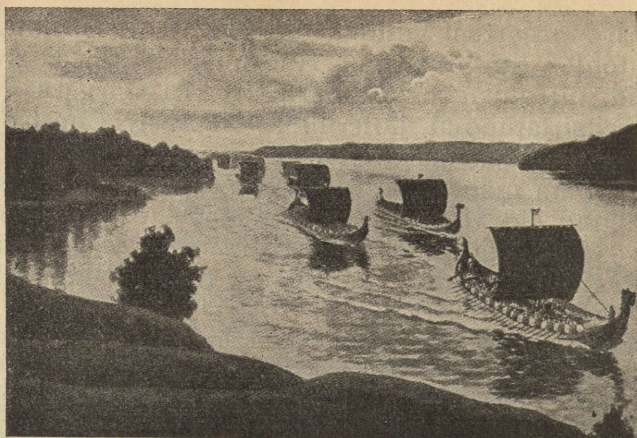
Seni kui Saksamaal valitsesid Luxemburgid, nimetasid šveitslased oma maad Saksa riigi osaks. Kui aga XV s. Saksa trooni omandasid Habsburgid, šveitslaste põlised vaenlased, kuulutas Šveitsi liit enda täiesti iseseisvaks riigiks. XVI s. oli liidus olevate kantonite arv tõusnud juba 13-le.

1. Millega on seletatav keisrivõimu kahanemine ja vürstide võimu kasvamine pärast Hohenstaufenite dünastia lõppu? 2. Miks valisid vürstid kuningaks ikka väheste maadega vürste? 3. Milleks püüdsid Habsburgid ja Luxemburgid hankida endile pärusmaid ning milliste tagajärgedega? 4. Mille poolest on Karl IV valitsejana silmapaistev? 5. Mis on Kuldbulla? 6. Missuguseid reformikatsmeid tegi Maximilian I? 7. Miks ei andnud need soovitud tagajärgi? 8. Missugustel põhjustel tõtsid šveitslased Habsburgide vastu mässu? 9. Millal oli Morgarteni lahing? Mille poolest sarnanevad Morgarteni lahingu tulemused prantslaste-flandrialaste „kannustelahinguga“? 10. Millal kuulutasid Šveitsi kantonid endid täiesti iseseisvaks riigiks?

6. Jooni Põhjamaade ajaloost.

Skandinaavia riikide tekkimine (IX ja X sajandil). Nagu teistel germaanlastel, nii polnud ka skandinaavlastel kaua aega kindlama korraldusega riike. Igal väikesel maakonnal oli oma „kuningas“, kes pärandas võimu edasi poegadele. Omas selline kuningas mõnda laeva, siis muutus ta „merekuningaks“ ja sõitis seiklusjanuliste ja saagiahnete mees-tega röövima ja vallutama võõraid maid. Aegamööda hakkas üksikute kuningate võim tõusma. Nad võitsid oma naabrite riike, mida vahel viikingiretkele sõitnud valitseja oli kaitseta jätnud, ning suurendasid nii aegamööda oma maa-ala ja tähtsust. Rootsis olid eriti lugupeetud Upsala kuningad, sest nende maal ja kaitse all asus kogu rahvale püha Upsala tempel. Aegamööda tekkisid Skandinaavias kolm suurt kuningriiki: Taani, Norra ja Rootsi. Osalt XI, osalt XII sajandil võtsid need uued riigid vastu ristiusu. Ristiusu mõjul muutusid skandinaavlastel vaguramaks ning normannide ehk viikingite röövretked vaibusid aegamööda.

Uutest riikidest oli kõige võimsam Taanimaa. XI sajandil valitses Taani kuningas Knut Suur peale Taanimaa veel

38. joonis. Skandinaavlaste laevad. Säärased olid arvata-
vasti ka saarlaste omad.

Inglis- ja Norramaad. Kuid pärast Knut Suure surma omandasid viimased uuesti iseseisvuse.

Uue tõusu elas Taani võim läbi Valdemar II (1202—1241) ajal. Mainitud kuningas vallutas suuri alasid praegusel Põhja-Saksamaal ning Põhja-Eesti. Viimane jäi taanlaste valitsuse alla enam kui sajandiks, vallutatud alad Läänemere lõunarannikul kaotasid aga taanlased varemini.

Rootsi valitsejaist on kõige tuntumad XII s. Eerik Püha, kelle all ristiusk pääses Rootsis lõplikult võidule, ning XIII s. Birger Jarl, kes andis häid seadusi ning asutas Stokholmi linna.

Kalmari unioon (1397). XIV sajandi viimasel veerandil valitses Taanimaal kuninganna Margareeta, kes oli abielus Norra kuningaga. Kui tema mees suri, hakkas Margareeta Norramaadki valitsema. Vähe sellest, Rootsi troongi läks tema kätte. Rootsis oli tekkinud mäss sakslasest kuninga (Mecklenburgi Albrecht'i) vastu, kes andis saksa kaupmeestele ning rüütlikele Rootsis suuri õigusi. Mässajad pakkusid Rootsi krooni Margareetale. Margareeta nõustuski pakkumisega ja saatis Taani väed Albrechti vastu. Kuningas langes ühes lahingus vangi, peaaegu kogu Rootsimaa läks mässajate kätte. Ainult Albrechtile sõbralik Stokholmi linn pani kaua vaenlastele vastu. Osalt tuli see sellest, et Stokholmis, nagu Rootsi linnades üldse, oli sel ajal suurem osa kaupmeestest sakslased. Rootslased ise ei tegelnud pärast viikingi-

retkede lõppu enam kauplemisega. Piiratud Stokholmile muretsesid toiduaineid „viktuaaliavennaste“ nimelised meriröövlid. Lõpuks alistus siiski kogu maa ning 1397. a. ühendati Kalmaris kõik kolm kuningriiki ühise valitseja alla. Rootsi jäi Kalmari uniooni (liidu) liikmeks XVI sajandini. Siiski ei püsinud ta kogu selle aja rahulikult liidus, vaid mitu korda tõstsid rootslased vahepeal taanlaste vastu mässu.

Soomlased ja nende saatus keskajal. Praeguste soomlaste esivanemad rändasid Soome arvatavasti I sajandil peale Kristust. Osalt tulid nad idast, osalt lõunast üle Soome lahe.

Sama teed kasustasid hiljemini ka eestlased, rännates Lõuna-Soome. Nagu muistsed eestlasedki, elasid nad põlluharimisest, kusjuures tähtsat osa mängis aletamine. Põlluharimise kõrval olid soomlased osavad kütid ja kalurid: leidus ju Soomes üsna rohkesti metsi ja kalarikkaid järvi. Käsitöödest olid nad eriti vilunud sepises. Asudes

39. joonis. Kalmari loss.

suurte kaubateede ääres, mis ühendasid Venemaad Lääne-Euroopaga, võtsid soomlased tõhusalt osa oma aja kaubandusest. Soomemaalt veeti välja eriti rohkesti loomanahku, sisse aga riidet ja relvi. Soomlased olid paganad, kes austasid surnute ja looduse hingi.

Juba varakult oli soomlastel kokkupuuteid slaavlastega ja skandinaavlastega. Ühed tulid idast, teised läänest Soome rüüstama. Kui rootslased olid vastu võtnud ristiusu, alustasid nad ristiretki Soome, mille lõpptulemuseks oli maa liitumine Rootsi XIII sajandil. Soomet ihkasid endale ka venelased; seepärast tekkisid rootslaste ja venelaste vahel sõjad. 1323. a. sõlmitud Pähkinäsaare rahu sõjades venelased siiski Soome Rootsi ülemvõimu alla.

Kuigi soomlased ristiti, möödus enne mitusada aastat, kui paganausu kumbed rahva seast kadusid. Kirikud ehitati kõigepealt linnadesse, siis rannikumaaadesse, kus rahvastik oli tihedam. Metsarikkal sisemaal oli neid kaua aega vähe. Mõnes kohas pidid talupojad umbes 100 kilomeetri tagant kirikus käima. Seepärast kuuldigi jutlusi väga harva, lapsed

viidi ristimisele alles siis, kui nad ise (suuskadel) ühes vanematega suutsid kirikusse minna. Mis ime siis, et paganausu kombed kaua alal hoidusid.

Alludes riiklikult Rootsile, ei kaotanud soomlased siiski isiklikku vabadust ja maad. Rootsis oli talupoegade põli üsna lahe. Siingi anti maid lääniks, kuid talupojad ei muutunud seepärast veel vasallide teoorjadeks. Samuti oli lugu Soomes. Soomlaste saatust kergendas seegi, et kõrgemateks ametnikkudeks maal olid sageli soomlased. Ka piiskopid olid enamikult maa päriselanikkude hulgast ning kaitsesid sageli rahva huve. Pealegi tuleb silmas pidada, et Soome satus Rootsi võimu alla mitte maa otsese vallutamise teel, nagu see sündis muistse Eestiga, vaid aegamööda, — Rootsi ja Soome aadli sõbralikkude suhete kujunemise tagajärjel ning katoliku kiriku kaasabil.

1. Millal tekkisid Skandinaavia riigid? 2. Millal võeti ristiusk Skandinaavias vastu? 3. Kuidas mõjus ristiusk viikingitesse? 4. Missuguseid maid valitses Knut Suur? 5. Missugused maad vallutas Valdemar II? 6. Mida me mõistame Kalmari uniooni all? Kust rändasid soomlased Soomemaale? 7. Millal vallutasid rootslased Soome? 8. Kelle vahel ja millal sõlmiti Pähkinäsaare rahu? Mis oli selle sisuks? 9. Mispärast kadus Soomes paganus väga aeglaselt? 10. Missuguseks kujunes soomlaste saatus uute peremeeste all? 11. Märkige kontuurkaardile viikingiretkede suunad!

7. Ida-Euroopa.

Idaslaavlaste rändamine ja nende elu-olu. Slaavlastel elasid esialgu Karpaatide põhjapoolseil nõlvakuil. Siit hakkasid nad hiljemini mitmele poole laiali rändama: ühed lõunasse, teised läände, kolmandad itta. Ida poole siirdunud slaavlastel elasid VII s. elama Dnepri jõe orgu, ulatudes põhja suunas umbes Oka jõeni ning Ilmjärveni. Nendest põhja pool elasid suurtes metsades mitmesugused soome sugu rahvad. Neile kuulusid praegusest Venemaast siis palju suuremad maa-alad kui slaavlastele.

Kaua aega polnud slaavlastel üldist ühiskondlikku korraldust. Elati küllakondade kaupa, tähtsamaid küsimusi otsustati rahvakoosolekul. Peatööks oli slaavlastel põllupidamine. Põldu hariti väga algeliselt, maapinna lahjenedes tehti ale abil aina uut metsa põlluks. Metsi oli kõikjal küllaldaselt ning keegi ei kurtnud taga mahapõletatud puid. Põllutöö kõrval kalastasid slaavlastel suurel Dnepril ja tema harudel või hiilisid jahti pidades mööda põlislaasi. Metsades õnnasates puutüvedes pidasid nad palju mesilasi.

40. joonis. Viikingid veeretavad laeva ühest jõest teise.

Slaavlaste elukohtadest voolasid läbi mitmed tähtsad jõed, mis suubusid Musta või Läänemerre. Veeteedel oli keskajal võrdlemisi hea liigelda, seepärast hakkasidki slaavlased varsti teiste rahvastega kaubitsema. Bütsantsi kirikud vajasid palju vahaküünalde jaoks, mett tarvitati veel kõikjal suhkru asemel. Suur oli nõudmine ka metslooma nahkade järele. Mitut sorti nahku said slaavlased oma metsadest, aga mõningaid, näiteks soobli, musta rebase ja jääkaru omi ostsid nad oma soome sugu naabreilt. Väga elav oli kauplemine ka orjadega, kellede järele oli Idamail suur nõudmine. Veeäärseis kohtades, kuhu kaupu kokku toodi, tekki- sid aegamööda linnad.

Varjaagid ja nende kaubateed. Mitte ainult slaavlased ise ei kaubitsenud Venemaal, vaid sinna ilmusid kauplema ja vahel rõõvima meile juba tuntud normannid ehk viikingid. Venemaal hüüti neid varjaagideks. Kõige vanemaks varjaagide kaubateeks oli nn. Suur Volga tee. See suundus läbi Neeva jõe Laadoga järve, Volhovi jõe, Ilmjärve ja Volga harude avarale Volga jõele ning sealt edasi Kaspia

merele. Seda teed kaudu kaubeldi Pärsiaga. Teine tähtis tee, nn. Kreeka — Varjaagi tee ühtis Ilmjärveni Suure Volga teega, edasi aga ei suundunud ta itta, vaid piki Lovatit lõunasse Dnepri jõgikonda. Dnepri kaudu pääseti Mustale merele ja Bütsantsi. Seda teed mööda peeti keskajal ühendust Skandinaavia ja Bütsantsi vahel, nagu juba ta nimigi näitab. Dnepri lähedusse pääseti lõpuks ka Väina jõge mööda üles sõites. Et veeteede üksikosad alati täiesti kokku ei ulatunud, siis veeti laevad ühest jõest teise üle maa veerepuude abil. Üsna raske oli läbisõit Dnepri kärestikest, mis on täis kaljusid ning kiire ja keerleva veejooksuga. Siin hoiti kaldalt kõite abil laevu tagasi liiga ruttu edasi tõttamast; kohati tõsteti nad täiesti maale ning veeretati mitu kilomeetrit edasi veerepuudel. Varjaagid ei viibinud Venemaal ainult läbisõidul, vaid jäid hulgana peatuma Vene linnadesse. Neis moodustasid nad tähtsa ja mõjuka kihi, sest nad olid osavad relvade käsitlemises ning armastasid käskida.

Vene riigi loomine. Eriti tähtsaks said varjaagid see-poollest, et nende abil loodi Vene riik. Soome sugu rahvad ja mõned slaavlaste suguharud elasid omavahel sageli tülis. Ka soome sugu rahvail polnud kindlat riiklikku korraldust, ühist valitsust, kes oleks kogu rahva nimel lahendanud naabritega tüliasju. Mõlemaid rahvaid tüütas lõpuks selline olukord ja korra puudumine maal. Soome hõimud, kes elasid Valg- ja Ilmjärve ning vist ka Irboska ümbruses, samuti slaavi hõimud pöördusid, ühe vana kroonika järgi, varjaagide poole palvega: „Meie maa on suur ja rikas, kuid seal ei ole korda; tulge, valitsege meie üle ning olge meie vürstideks.“ Tulnudki siis kolm tähtsat varjaagi venda. Neist asunud Rjurik Novgorodi, Sineus Valgjärvele ja Truvor Irboskasse valitsema (862. a.), koos oma normannidest kaaskondadega. Tõenäosem on siiski, et varjaagid ei tulnudki kutse peale, vaid oma valitsuse lihtsalt peale sundisid. Vendade surma järel muutus Rjurik ainuvalitsejaks. Tema ja ta järglased hakkasid varsti riigi piire laiendama lõuna poole slaavlaste alale. Pealinnaks tehti Novgorodi asemel Kiiev. Soome sugu rahvad, kes olid riigis alul enamusrahvaks, jäid nüüd vähemusse ning hakkasid aegamööda sulama slaavlastega ühte suur-vene rahvaks. Sajandite jooksul venestusid ka varjaagid, kui nende juurdevool Rootsist lõppes.

Kiievi riigi välissuhted. Sõdades ühendasid Kiievi vürstid tähtsamad idaslaavlaste suguharud üheks riigiks. Kuid

pärast sedagi ei saabunud veel rahu. Oma naabrite vastu tuli Kiievi vürstidel relvadega välja astuda. Bütsantsiga pidasid nad mitu sõda, et nõutada seal vene kaupmeestele hästi suurt kauplemisvabadust. Tihti tuli neil võidelda ka Dnepri alamjooksul asuvate stepirahvastega (petšeneegid ja kasaarid), kes kippusid röövima Bütsantsi sõitvaid venelaste kaubalaevu. Neis sõdades olid Kiievi vürstid võrdlemisi edukad.

Venelased võtavad vastu ristiusu. Jooni Kiievi riigi elustolust. Kiievi riigis polnud tema vürst täielik ainuvalitseja.

Väiksemates linnades asusid omad vürstid, kellele tahtele ta täiesti vastu ei võinud astuda, kuigi nad tunnustasid Kiievi ülemvalitsust. Riigivalitsemise asjus võisid kaasa rääkida ka vürstide sõduritest kaaskonnad, kellega vürstid ei tahtnud riidu minna. Et varjaagid olid valitsemishimulised inimesed, siis pidi vürst päris palju kartma oma võimu eest.

Üheks tähtsaks asjaoluks, mis aitas ära hoida riigi killunemise, oli ristiusu vastuvõtmine varjaagide ja venelaste poolt. Õpetas uus usk ju enam valitsejaid austama ja nende sõna kuulama kui paganlus. Ristiusk sai venelastele tuttavaks kaubareisudel Bütsantsis. Samuti rääkisid temast paljud

bütsantsi kaupmehed, kes tulid Venemaale kaupa ostma ning müüma ja peatusid Kiievis, mis selleaegsete mõistete järgi oli suurlinn. Kui rahva keskel oli juba päris palju uue usu pooldajaid, kuulutas vürst Vladimir kreeka-katoliku usu riigiusuks (a. 988). Suured puust nikerdatud ebajumalakujud, mõned neist hõbedast pea ja kuldhabemega, visati jõkke. Rahvast ei ristitud mitte ükshaaval, vaid suuri hulgi mõnes jões. Kaugemates riigikolgastes, eriti põhja pool, püsis aga paganlus veel kaua aega.

Ristiusu vastuvõtmine tegi läbikäimise Bütsantsiga veel elavamaks. Konstantinoopoli patriarh määras Venemaale

41. joonis. Kreeka-õigeusu kirik Vladimiris. XII s.

kreeklasi metropoliitideks¹ ja alamaiks vaimulikku-
deks. Kreekast toodi siia vaimulikke ja ilmlikke raamatuid,
milledest õpetati lugemist vene koolides. Venelaste haridus
tõusis Kiievi riigi õitseajal võrdlemisi kõrgele. Vürstid ja
paljud sõdurid nende kaaskondadest, samuti vene aadlimehed,
bojaarid, mõistsid lugeda ja kirjutada ning lugesid mee-
leldi. Paljud neist, kes lugesid bütsantsi pühakulugusid,
said neist nii liigutatud, et astusid kloostrisse. Siin kirjuta-
sid mungad hoolega vaimulikke raamatuid ja ajaraa-
matuid, nagu Lääne-Euroopaski. Bütsantsi mõjul hakkas
arenema ka kiriklik ehituskunst.

Kaupmehed, aadel ja vürstide kaaskondade liikmed
olid Kiievi riigi õitseajal üsna rikkad. Nad armastasid
rõivastuda väga kirevalt ning kanda palju ehteid. Mehed
liikusid pikemal teel hobuste seljas ratsutades, ainult lapsed,
naised ja haiged sõitsid vankriga. Vankrit juhtiv kutsar rat-
sutas aga ees hobuse seljas.

Kiievi riigi nõrgenemine. Juba XI, eriti aga XII s. tekki-
sid Kiievi riigis sisetülid küsimuse pärast, kes peab valit-
sema riiki. Oli muutunud kombeks, et kõige vanem Rjuriku
sugukonna liige valitseb Kiievis suurvürstina, teised pere-
konnaliikmed aga vähemtähtsates linnades vürstidena. Küsi-
muse pärast, kes kuski peab valitsema, oli tihti arusaamatusi,
tülisid ja kodusõdasid. Üksmeele puudus tegi riigi nõrgaks.
Seda kasustasid polovetsid, kes olid asunud Dnepri alam-
jooksule petšeneegide asemele. Nad tulid tihti röövima vene-
laste maale ning tegid kaupmeeste sõidud Bütsantsi äärmiselt
hädaohtlikuks. Seetõttu vaesusid linnad ja Vene vaimulikud
hakkasid hariduse poolest Kreeka omadest taha jääma. Pal-
jud kodanikud, kelle varandus oli langenud polovetside ohvri-
riks, ei tahtnud enam elada Lõuna-Venemaal ning rändasid
ära kirde poole. Siin oli külluses harimata maad. Väi-
kesearvulised soome sugu rahvad, kes siin asusid², ei
teinud uustulnukaile takistusi maaharimises, oli ju seda nii-
kuinii küllalt. Tekkisid uued vürstiriigid, milledest kõige täht-
samaks muutus Vladimir. Vladimiri vürstid valitsesid
maad kindlal käel, vaadates riigile kui oma eraomandile.
Nad tegid end koguni vabaks Kiievi võimu alt. Vladimiri riik
ise kuulutati XII s. keskel suurvürstiriigiks, millele
allusid teised vürstiriigid.

¹ Metropoliidiks nimetati Vene kirikupead.

² Merjalased, mordvalased, muromlased.

Novgorodi vabariik. Kiievi suurvürstiriigi nõrgenemise all ei kannatanud Novgorodi riik. Nii kaugele põhja ei ulatunud polovetside rüüsteretked ning vürstide pärandustülid ei puudutanud Novgorodit, sest vana kombe järgi valis Novgorodi linn ise endale vürsti. Novgorod oli rikas kaubalinn Volhovi jõe mõlemal kaldal, Ilmjärve lähedal. Viikingite ajal oli siin tähtis peatuspunkt, hiliskeskajal asus siin suur Hansa kaubakontor, mille kaudu toimus suurem osa kaubavahetusest Lääne-Euroopa ja Venemaa vahel. Elava kaubanduse tõttu olid paljud Novgorodi kodanikud väga rikkad ja iseteadvad. Vürstile vaatasid nad nagu linnaametnikule. Vürsti ja teisi ametnikke valis Novgorodis rahvakoosolek ehk veetšje, millest võttis osa iga vaba ja iseseisev kodanik. Siin kinnitati uusi seadusi, otsustati sõja ning rahu üle ja muidki tähtsamaid küsimusi. Kokku kutsuti rahvas avarale „Jaroslavi hoovile“ suure kella abil. Koosolekud olid vahel väga tormikad. Mõnikord läksid vihased erakonnad käsitsi kokku.

Tatarlased tulevad ja painutavad Venemaa oma „ikke“ alla. Vaevalt olid saanud kindlama kuju võtta uued vürstiriigid, kui maale ilmusid tatarlaste sõjaväed. Nende juht Džengis-khaan oli ühendanud Kesk-Aasias mitmed tatarlaste suguharud, oli vallutanud Põhja-Hiinamaa ja Turkestani ning ilmus nüüd oma väega Venemaale. Tatarlased olid kõik ratsasõdurid, hobusejuhtimises väga osavad mehed. Nende lahingulippu kaunistasid üheksa jakihärja saba, nende relvadeks olid vibu ja piik, mille otsas konks vaenlase sadulast maha tõmbamiseks. Sõjakäigul olid igal ratsanikul kaasas mitu hobust, keda vaheldumisi kasustati. Peaväe ees liikus eelvägi haruldaselt kiiretel, selleks eriti välja otsitud hobustel; peaväe järel aeti tagavarahobuseid ning kaamelija veisekarju. Tatarlased võitsid venelasi verises Kalka lahingus (a. 1223), kuid sedapuhku nad maad veel ei vallutanud. Alles umbes 1240. a. paiku sundis tatarlaste väejuht Batu-khaan Vene vürste üksteise järel tunnustama tatarlaste ülemvalitsust. Seejärel asutas Batu-khaan suure Kuldhordi khaaniriigi, mille piiresse kuulusid Edela-Siber ja Euroopa-Venemaa. Kuldhordi pealinnaks oli Sarai Volga ääres. See polnud tavaline linn: ta ei koosnenud majadest, vaid telkidest.

Vene vürstide riigid jäid püsima, kuid ametisse astudes pidid nad nõutama khaanilt kinnituse. Selle saamiseks tuli maksta suuri altkäemakse khaani sõpradele ja

nende naistele. Muidu võis juhtuda, et ametisse määrati mõni hoopis teine vürst. Kogu Venemaalt korjas khaan oma ametnikkude läbi maksu. Neid oli päris palju: rahvas tasus kümnisemaksu, adramaksu, sillamaksu, sõjamaksu jne. Sõja korral pidid venelased andma tatarlastele nekruteid. Ainult vaimulik seisus oli maksudest vaba. Seepärast kasvas tatarlaste „ikke“ ajal tunduvalt munkade arv ning uusi kloostreid asutati üha juurde.

Tatarlaste ülemvalitsus kestis XV sajandi lõpuni ning jättis päris sügavaid jälgi vene rahva hingeellu. Umbes 250 aasta jooksul harjusid venelased sellega, et võimuomaja võib valitseda nii, kuidas tahab, ja muuta õigust oma heaksarvamise järgi. Niisama omavoliliselt kui tatarlased käsutasid vürste, hakkasid need valitsema rahvast. Nii õppisid venelased alistuma igasugusele vägivallale. Läbikäimine Bütsantsi ja Lääne-Euroopaga lõppes, haridus langes. Naisele hakati tatarlaste mõjul vaatama kui alaväärtuslikule olendile. Altkäemaksu andmine võttis maad.

Aleksander Nevski. Peale tatarlaste püüdsid Venemaale tungida Soomest rootslased, kuid tark Novgorodi vürst Aleksander lõi neid 1240. a. Neeva jõe ääres peetud lahingus. Paar aastat hiljemini lõi ta samuti sakslasi Peipsi jääl, kes omakorda püüdsid Vana-Liivimaalt tungida Novgorodi vabariiki (1242).

Moskva riik muutub suurvürstiriigiks (XIV sajandil). Tatarlaste ikke ajal hakkab suuremaks ja tähtsamaks muutama väike Moskva vürstiriigike. Selleks oli mitu põhjust. Kõigepealt oli Moskva jõe kaldal asetseva Moskva linna asend väga soodus kauplemiseks. Okasse suubuv Moskva jõgi, mis oma ülemjooksul ulatus Volga jõe lähikonda, oli sel ajal tähtsaks kaubateeks. Teiseks põhjuseks oli Moskva vürstide kaval poliitika. Nad andsid meehead tatari khaanidele, kes siis lubasid neil vähehaaval ära võtta naabrite maid. Vahel ostsid nad ka naabervürstidelt maid või kutsusid vaesemaid neist enda teenistusse. Tatarlastele olid Moskva vürstid väga vastutulelikud, seepärast lubas khaan vürst Ivan Kalita'l kuulutada end suurvürstiks. Ivan kogus ise oma vürstiriigist makse ja viis tatarlastele, nii et khaani ametnikud ei pruukinud vaeva näha nende kogumisega. Seepärast ei seganud tatarlased end enam Moskva riigi siseasjusse. Väga tähtis oli Moskva riigile, et metropoliit asus Vladimirist sinna elama. Kogu vene rahvas hakkas nüüd austama Moskva suurvürsti, arvates,

et ta teotseb vaga kirikupea nõuandel ja õnnistusel. Ka preestrid ja mungad ülistasid kogu Venemaal Moskva suurvürste.

Poolamaa kuni Jagelloonide trooniletulekuni. Sellest, kuidas Poola riik hakkas kujunema, teab ajalugu vähe jututada. Igatahes valitsesid juba IX ja X sajandil poolakaid vürstid, kes ise olid rahvuselt poolakad. X sajandil võtsid poolakad vastu rooma-katoliku usu.

Tugeva ja ühise Poolamaa lõi kuningas Boleslaw I Chrobry (992—1025), kes ühendas kõik poolakate suguharud oma valitsuse alla. Poolamaa piir ulatus tema ajal Lääne-mereni ning Elbe ja Oderi vahele. Saksa keisrid kartsid vägevat Poola valitsejat ning püüdsid elada temaga sõpruses.

Pärast Boleslaw I surma Poolamaa jagunes osariikideks, millede vürstid pidasid sõdu üksteisega. Oma osariigi rahvaarvu tõstmiseks kutsusid vürstid maale saksa asunikke. Sakslased asusid elama peamiselt linnadesse, samuti ka juudid. Talupoegade seisund muutus osariikide ajastul üsna raskeks, nad langesid sunnismaisusse; sõjakas aadel hakkas aga riigis aina tähtsamat osa etendama.

XIV s. alguses õnnestus ühel kuningal jälle kogu Poolamaad oma võimu alla saada. Tema järglane, Kasimir III Suur oli hea valitseja: ta andis tarku seadusi, kaitses talupoegi mõisnikkude vastu ning asutas koole. Tema ajal avati Krakovis isegi ülikool (a. 1364).

Leedulased. Leedu-Vene riigi tekkimine XIV s. Palju kauemini kui poolakad elasid ühise riigita leedulased. Ka jäid nad veel mitmeks sajandiks paganaiks, peale seda, kui poolakad olid juba vastu võtnud ristiusu. Kuigi kindlam riiklik korraldus puudus ja rahvas elas õige algeliselt, ometi olid seisuste vahed juba väga teravad. Mõisnikud kohtlesid väga omavoliliselt orje ja rentnikest talupoegi. Leedulased hoidsid visalt kinni oma paganausust ning selle kaitseks löidki XIII s. ühise Leedu riigi. Üksikuil suguharudel oleks olnud raske võidelda vägeva Saksa orduga, koos aga oli see palju kergem.

XIV s., vürst Gedimini ajal, muutus Leedu riik üsna võimsaks. Lääne pool Dneprit asetsevad Vene vürstiriigid alistusid talle, otsides kaitset tatarlaste eest. Dnepri kesk- ja ülemjooksul ulatus Leedu riik isegi jõest kaugele ida poole. Nii tekkis suur Leedu-Vene riik, mille maa-aladest umbes $\frac{2}{3}$ oli vene keelt kõneleva rahvastikuga. Isegi riigi valitsemiskeeleks muutus vene keel. Leedulased, ise ka slaavlased, kohtlesid venelasi üsna sõbralikult. Nad ei koormanud neid liiga

suurte maksudega ja lasksid vene kirikul takistamatult areneda. Isegi Novgorodi ja Pihkva vürstiriigis oli palju kodanikke, kes oleksid tahtnud hakata Leedu alamaiks. Kuid iseseisvuse pooldajad olid seal siiski arvult ülekaalus.

Poola-Leedu unioon. Halvemaks muutus venelaste ja leedulaste vahekord, kui 1386. a. Poola ja Leedumaa läksid ühise valitseja alla sel teel, et Leedu suurvürst Jagailo abiellus Poola kuninganna Jadwigaga. Poolakad olid roomakatoliiku ja viimast hakati levitama ning soodustama nüüd ka Leedu riigis. See nähtus aga ei meeldinud venelastele.

Poolamaal algas uue kuningasoo troonitulekuga uus aadli võim tõus. Jagailot kuningaks tunnistades nõutas aadel endale õiguse edaspidigi kuningaid valida. Tähtsamaid riigiametnikke pidi võetama ikka aadli hulgast. XV sajandil lubasid kuningad isegi, et nad aadli nõusolekuta ei anna uusi seadusi ega alusta sõda.

Aadli üldriiklikuks esinduseks kujunes sel sajandil seim. Seim koosnes senatist ja saadikutekojast. Senatis arutasid riigiasju kuninga nõunikud ja suuraadlikud ehk panid, saadikutekojas istusid väikeaadli ehk šlahta esindajad.

Leedu-Poola unioon ei olnud kuigi tihe. Leedus kehtisid ühed, Poolas teised seadused. Leedumaa jaoks oli olemas koguni eriline valitseja, suurvürst, kes kaugeltki alati ei täitnud Poola valitsuse soove. Uniooni suur tähtsus seisis selles, et temaga loodi võimas lääneslaavlaste riik, mis pani seisma sakslaste ida poole tungimise. Slaavlased löid esimest korda sakslasi Tannenbergi lahingus 1410. a.

Joann III „kogub Venemaad“. XV sajandi teisel poolel valitses Moskva riigis jälle väga võimuahne ja kaval suurvürst, nimega Joann III. Ta pidas sõda nende Vene vürstiriikidega, kes ei allunud Leedu ülemvalitsusele. Tver, Rjazan, Rostov ja Jaroslavl kaotasid oma iseseisvuse ning alistasid Moskvale. Iseseisvuse kaotas ka vägev Novgorod, kus kodanikkonnas puudus üksmeel. Paljud novgorodlased soovisid linna alistamist Moskva riigile, teised aga Leedule. Sisetülid tegid Joannile Novgorodi võitmise kergeks. Tähtsamad perekonnad, kes olid pooldanud Leedu ülemvalitsust või Novgorodi iseseisvust, saadeti maalt välja. Rahva koosolekud keelati, suur kell, mille helidega kodanikke varemini koosolekule kutsuti, viidi ära Moskvasse. Valitsema hakkasid Moskvast määratud ametnikud (1478. a.).

Sel ajal, kui Joanni võim kasvas, jäid tatarlased riiklikult üsna võimetuks. Kuldhord oli lagunened kolmeks

isekeskis tülitsevaks riigiks. Seepärast oli tatarlaste jõud nii väike, et Joann III loobus neile maksusid maksmast ning nende ülemvalitsust tunnustamast. Venelasi selleks väevõimuga sundida tatarlased aga enam ei suutnud.

1. Kus oli idaslaavlaste algkodu? 2. Millal rändasid idaslaavlastel Dnepri jõgikonda? 3. Missugused asjaolud soodustasid idaslaavlaste kaubitsemist? 4. Joonistage Ida-Euroopa kaartvisand tähtsamate varjaagide kaubateedega! 5. Millal tulid Venemaale valitsema kolm varjaagi vürsti? Kelle kutsel nad olevat tulnud? 6. Kus oli esimene Vene riigi pealinn? kuhu kandus ta siit? 7. Missuguste rahvastega pidasid Kiievi vürstid sõdu ja mispärast? 8. Millal võtsid venelased vastu ristiusu? 9. Kuidas mõjus ristiusu vastuvõtmine Vene ellu? 10. Miks nõrgenes XII s. Kiievi riik ja rahvas hakkas kirdesse valguma? 11. Missugune suurvürstiriik tekkis venelaste ala kirdeosas? 12. Mispoolest erines Novgorodi riiklik kord teiste Vene vürstiriikide omast? 13. Millal algas Venemaal „tatar ike“? 14. Missugused maad kuulusid Kuld-hordi khaaniriiki? 15. Missugust mõju avaldas tatar ike venelasisse? 16. Mispoolest on tähtis Vene ajaloos Aleksander Nevski? 17. Millega on seletatav Moskva riigi võimsaks muutumine? 18. Millal olid Leedu riigi vägevusajad ning kui kaugele ulatusid siis tema piirid? 19. Miks muutusid venelased hiljemini rahulolematuks leedulaste valitsusega? 20. Millega on seletatav Poola-Leedu unioon? 21. Mispoolest on tähtis Tannenbergi lahing? 22. Miks nimetatakse Joann III Venemaa kogujaks? 23. Millega on seletatav tatari ikke langemine Venemaal?

8. Ungari. Bütsantsi riigi langus.

Türklased tungivad Balkani poolsaarele (XIV s.). Bütsantsi riigile tekkisid XII s. Balkani poolsaarel kardetavad vaenlased slaavi riikide näol. Endised Bütsantsi provintsid Bulgaaria ja Serbia tegid end sel sajandil iseseisvaks. XIII s. nõrgestas Bütsantsi ajutine allumine läänest tulnud ristisõitjatele, kes asutasid siin nn. Ladina keisririigi, mis aga ei püsinud kaua. XIV sajandi keskel tõusis Serbia riik oma võimu tipule, kuningas Stefan Dušani ajal. Bulgaaria ja Bütsants kaotasid ühe maatüki teise järel, — Serbia piirid haarasid peaaegu kogu Balkani poolsaare.

Samal XIV sajandil vallutasid türklased Väike-Aasias kõik Bütsantsi provintsid. Seni kui Serbias valitses võimas Stefan Dušan, ei julgenud türklased tungida Balkani poolsaarele. Kui aga Stefan Dušan suri ning tema loodud Suur-Serbia jagunes üksikuteks osadeks, siis tungisid 1357. a. türklased üle Gallipoli merekitsuse Euroopasse. Nad vallutasid Bütsantsi riigilt Adrianopoli kindluse ning siirdusid siis võitlusse slaavi rahvaste vastu. Veel samal sajandil langesid türklaste võimu alla Serbia ja Bulgaaria. Türklaste valitsus ulatus nüüd Doonau jõeni ning seega olid nad muutunud sõjakate ungarlaste naabriteks.

Ungari XIV sajandini. X sajandil tekkinud Ungari riik pidi alguses võitlema väga mitmesuguste rahvastega, näit. idast tulevate petšeneegidega ning kirdes asuvate slaavlastega. Kuid ungarlastel õnnestus kaitseda oma maad kõigi pealetungijate vastu. Varsti siirdusid nad piiride kaitsemiselt isegi uute maade vallutamisele. XI sajandi lõpul võitis Ladislaus Püha Ungarile Slavoonia ning soola-kaevanduste poolest tähtsa Transilvaania. Tema järglase ajal vallutati Kroatia ning mitmed Dalmaatsia linnad. Nii pääses Ungari isegi Aadria mere äärde. Oma tihedamini asustatud riigi keskosa ümber ehitasi ungarlased kunstliku kaitsejoone. Metsarikkais kohtades tehti kõrgeid palkidest aedu, jõgede ümbruses muudeti madalamaid maid paisude abil sooks.

Alistatud võõraste üle valitsesid ungarlased sallivalt. Kroaatias ja Slavoonias jäi kehtima senine rahvuslik kohtupidamisviis, Ungari kuningakohus oli ainult apellatsioonikohaks. Dalmaatsia linnade kohtuist aga kaevati edasi koguni neisse Itaalia linnadesse, milledele olid üle võetud õigusemõistmisviisid ja seadused. Rahva peatööalaks kujunes jahija karjapidamise asemel varsti põllundus. Kaubandus oli elav, sest Doonau jõgi moodustas tähtsa rahvusvahelise kaubatee. Kaubanduses, käsitöös ja mäetöös tegelesid paljud sisserännanud välismaalased — sakslased, itaallased, kreeklased, prantslased. Eriti rohkesti oli sakslasi, kes seepärast nii kergesti ümber ei rahvustunud nagu teiste rahvaste vähesed liikmed.

Nagu mujal Euroopas, nii pääses ka Ungaris keskajal kehtima feodaalkord. Aadlil oli suuri õigusi. A. 1222 kindlustas kuningas Andreas II aadlike eesõigused kuulsa Kuldbullaga, mida on võrreldud Inglismaa Magna Charta'ga. Kuningas töötas siin, et ta aadlikest riigipäeva loata ei alusta sõda, ei anna seadusi ega määrata uusi makse.

Anjoude dünastia. Ungari kultuuriline lähenemine Lääne-Euroopale. Aadli võim jäi kaunis tugevaks ka siis, kui 1301. a. suri välja seni valitsenud Arpáde dünastia ning troonile tõusis Napoli prints Charles Robert Anjou. Anjoude ajal aina tihenesid Ungari sidemed Lääne-Euroopaga. Doonau kallastele ilmus palju prantslasi ja itaallasi, kirjandus ja teadus tegid suuri edusamme. Peciis asutati esimene Ungari ülikool.

Välispoliitiliselt oli Robert Anjou poja Ludvig Suure valitsusaeg Ungarile hiilgeajaks. Ludvig omandas

ülemvõimu paljudes Põhja-Balkani maades (Valahhia, Moldaavia, Bosnia, osa Serbiast ja Bulgaariast) ning sai endale 1370. a. isegi Poola krooni. Pärast Ludvigit juhtisid Ungarit valitsejad mitmest dünastiast. Kõige kuulsam neist on Matthias Corvinus (1458—90), kes andis välja kuulsa seadusteraamatu, mille järgi Ungaris mõisteti õigust kolme ja poole sajandi jooksul. Kuningas edendas kunsti ja kirjanust. Tema raamatukogus oli üle 50 000 köite, haruldaselt suur arv keskajal, ning tema ajal ehitati Budapestis palju toredaid renessanss-stiilis hooneid. Ka põllunduse eest hoolitses Corvinus, kutsudes Itaaliast Ungarisse asjatundjaid põllutöö, aianduse ja juustuvalmistamise alal.

Türklaste võitlus ungarlaste ja Bütsantsiga. Konstantinoopoli langemine (1453). Juba XIV s. lõpul oli sõjalisi kokkupõrkeid ungarlaste ja türklaste vahel. Ludvig Suure järel valitsev Ungari kuningas võttis ette ristiretke türklaste vastu. Kuid see retk lõppes õnnetult ning Ungari kaotas kõik lõuna pool Doonau asetsevad maad. XV sajandi esimesel poolel kaitses Ungarit edukalt väejuht János Hunyadi. Ta lõi mitmes lahingus türklasi ega lasknud neid üle Doonau. 1443. a. tehti türklastega rahu, mille järgi mõlema riigi piiriks jäi Doonau jõgi.

Vahepeal olid türklased kujunenud väga kardetavaks Konstantinoopolile. XV s. alguses Konstantin Suure ja Justinianuse troonil istuvad keisrid valitsesid ainult Konstantinoopoli lähima ümbruse üle. Iga aastaga türklased tulid aina lähemale Konstantinoopolile. Suures kimbatuses otsis keiser Rooma paavsti abi. Et teiste Euroopa maade kristlased meelsamini appi tuleksid Bütsantsile, sõlmiti 1439. a. Firenze's ida- ja läänekiriku unioon. Kuid nimetamisväärne abi ei suutnud paavstki enam anda. Ristisõdade vaimustus oli Lääne-Euroopast kadunud.

Paavsti õhutusel tungisid küll Ungari ja Poola ristisõjalased türklaste kallale, kuid said Varna lahingus (1444. a.) raskesti lüüa. Võitlus Varna all jäi Lääne-Euroopa viimseks ning õnnetuks katseks aidata Bütsantsi.

Pärast põhjapoolsete naabrite tagasilöömist otsustasid türklased vallutada Konstantinoopoli. Võitlusse astusid teineteise vastu kaks noort valitsejat: sultan Muhamed II ning keiser Konstantin IX. Muhamed II oli väga haritud, kaval ja hoolimatu. Konstantin IX näol oli Bütsantsi troonil jälle kord sangarlik ja väarikas valitseja.

Juba 1451. a. alustasid türklased teotsemist Konstanti-

noopoli vastu. Sultan vallutas kantsi Bosporuse kõige kitsama koha ääres, et sealt alatasa hirmul hoida linna ning takistada toiduainete juurdevedu. Linna kaitseks oli Konstantin IX kasustada ainult 9000 kreeklast, 3000 veneetslast ja genualast ning 26 laeva. Sultan saabus 1453. a. kevadel Konstantinoopoli alla. Ta omas suurt laevastikku, head kahurväge ning 165 000 sõdurit. Vaatamata piirajate määratule ülekaalule kaitsesid bütsantslased linna viiskümmend päeva. Lõpuks õnnestus türklastel pääseda Kuldsarve lahte, mis tungib linna keskele. Sissekäigu Bosporusest Kuldsarve lahte olid bütsantslased sulgenud määratu suure ketiga. Kuid türklased viisid oma laevad lahte üle maismaa. Linna kaitsemine muutus nüüd aina raskemaks. Lõpuks langes vana kuulus linn türklaste vägeva tormijooksu tagajärjel. Kaitsejate vahvus ei aidanud enam midagi. Viimne Bütsantsi keiser ise suri linnamüüril võitlusmõllus. Nii kustus 1453. a. Bütsantsi riik jäädavalt ajaloo veergudelt. Kuid paljud kreeklased, kes rändasid maalt välja, kandsid võidukalt Lääne-Euroopasse bütsantsi vaimuvara. Nad andsid edasi oma teadmisi ning löid seega pinda moodsa euroopa kultuuri tekkimiseks.

Pärast Bütsantsi langemist jäi Euroopa kaitsemine türklaste vastu ungari rahva hooleks. Ungarlased täitsid seda ülesannet suure vapruse ja hoolega.

1. Missugused rahvad vallutasid Bütsantsi maid XIV s.? 2. Millal tulid türklased Euroopasse? 3. Mispärast ja millal teostati unioon rooma- ja kreeka-katoliku kiriku vahel? 4. Mainige tähtsamaid ungarlaste vallutatud maid? 5. Millal umbes tehti need vallutused? 6. Milles avaldus ungarlaste valitsuse pehmus allaheidetud rahvaste suhtes? 7. Mispoolest on tähtis Kuldbulla? 8. Millist mõju avaldasid Ungari kultuurisse a) Anjoude dünastia ning b) Matthias Corvinus? 9. Kuidas mõjutas Varna lahing ajalookäiku? 10. Millal langes Konstantinoopol? 11. Mispärast ei suutnud Konstantinoopol end vaenlaste vastu kaitseda? 12. Kuidas tuli Bütsantsi langemine kasuks Lääne-Euroopa hariduselule?

IV. Keskaja vaimuelu.

Keskaja kristlik kultuur. Rooma riigi lagunemisele järgnenud segased ja rahütud ajad viivad langusele ka vaimuelu. Vana kreeka-rooma kultuur tema puhtal kujul kaob ning tema varemeile kerkib aegade jooksul uus keskaja kristlik kultuur.

Ristiusk oli juba IV sajandil saanud Rooma riigis riigi-
usuks. Ta oli teinud oma ametlikuks keeleks ladina
keele ja osalt oma kaitse alla võtnud kreeka-rooma
hariduse. Kiriku sihiks oli, nagu vanal Rooma riigil, maailma
valitsemine. Ristiusk ja kirik arenesid seevõrra jõuliselt, et
kui rahvasterännu ajal germaanid võitsid Rooma riigi maa-
alasad, siis nad alistusid samas maa kõrgemale haridusele ja
võtsid omaks ristiusu. Nad lihtsalt liitusid maa seniste elanik-
kudega ning moodustasid uued, ühise usuga riigid ja rahvad.
Kõige kiiremini toimus see Itaalias, Gallias, Hispaanias, kus
kreeka-rooma kultuur oli kõige vanem. Siit algas ka
kristliku kultuuri võidukäik, mis vallutas peaaegu kogu
Euroopa.

See kristlik kultuur avaldus kõige omapärasemal kujul
XII ja XIII sajandil. Uue kultuuri keskpunktiks oli risti-
usk ja tema kandjaks ning levitajaks kristlik kirik
tema laialdaste harudega: kloostrite, mungaordude ja ülikoo-
lidega. Keskajal oli kogu vaimuelu rakendatud kiriku ja
usu teenistusse, — teadus, kunst, kirjandus pidid süven-
dama kiriku tõesid, neid silmale ja kõrvale nähtavaks ja
kuuldavaks tegema, et sel viisil saavutada kiriku ülimat sihti
— jumalariiki maa peal, kus pidi valitsema veel kind-
lam rahu, kui omal ajal Rooma riigis.

Mungaordud. Kristliku kultuuri arengu- ja saamisloos
on suur tähtsus kloostritel ja mungaordudel. Viimased hak-
kasid tekkima kuuendal sajandil.

Mungakloostreid leidis juba varem inigi, eriti Aasias
ja Aafrikas. Vagad inimesed pagesid kätartsevast maailmast
nende üksindusse. Koos liha suretades ja palvetades tee-
niti siin Jumalat. Paljud mungad ja üksiklased lootsid maiste
kannatuste eest erilist tasu taevast. Seepärast otsisid nad
siinses elus piinu. Mõni neist kõndis, rasked ahelad kaelas,
teine elas aastaid samba otsas jne. Kehalist ja vaimset enese-
salgamist usulistel põhjustel nimetatakse askeesiks. As-
keesi teed käis alul ka Benedictus Nursia'st, esimeste kloost-
rite rajaja Lääne-Euroopas. Kuid varsti jõudis ta äratund-
misele, et enesepiinamine pole mingi väärtus Jumala ees.
Jumalat saab teenida ainult usina tööga. „Purusta oma ahe-
lad, sest ustav jumalasalane pole mitte rauaga kalju külge
kinnitatud, vaid Kristuse abil õigluse küljes,“ kirjutas Bene-
dictus ühele üksiklasele, kes tahtis saada pühakuks ning seks
end ühes kaljukoopas laskis kalju külge aheldada. Benedic-

tuse poolt a. 529 Itaalias rajatud Monte Cassino kloostri nõuti munkadelt vooruslikku elu, usinat ja Jumalale meelepärast tööd, lugemis- ja kirjutamisoskust. Nende reeglite täitmise järele valvati valjusti.

Monte Cassino eeskuju järgi levisid benediktiinide ordud üle laostunud Euroopa. Kloostrid said valguse keskpunktideks, kust püüti rahvaharidust tõsta, päästa vana kultuuri ja kirjandust hävimisest ning eeskujuliku eluviisiga tõsta rahvaste kombelist elu. Paavst Gregorius Suure ajal võeti benediktlaste eluviisi reeglid tarvitusele peaaegu kõigi kloostrite poolt. Kloostrites tehti usinasti tööd ja koguti raamatuid. Mõned neist (nagu St. Galleni ja Fulda kloostrid) olid üsna kuulsad oma raamatukogude poolest.

42. joonis. Franciscus Assisi'st.

Aja jooksul, kui benediktlaste kõlblus ja hool hakkasid lõdvendema, lahkusid innukamad mungad nende kloostreist ja asutasid uued mungaordud, kus jälle kindel kord valitses. Nii tekkis tsistertslaste ordu (1098), mis ka meie kodumaal pinda leidis. Olid tal ju kloostrid Kärknas ja Padiisel. Tsistertslaste eriliseks teeneks oli prantsuspärase põllu- ja aia- kultuuri levitamine.

1223. a. kinnitati frantsisklaste ja umbes samal ajal dominiiklaste kerjasmunkade ordud. Kerjasmunkade sihiks oli eriti vaese ja vaga eluviisi levitamine ning ketserite tagasitoomine kiriku rüppe. Nende ordude töö oli rahva seas suur poolehoid. Frantsisklaste ordu rajaja, püha Franciscus, oli eriti vaimustavaks eeskujuks oma järeleikäijatele. Rikka kaupmehe hellitatud pojana elas ta esialgu lõburikast ja kergemeelset elu. Pärast pöördumist loobus ta oma vanemaist, igasugusest varandusest ja mugavusest ning rändas jutlustajana, elatudes armuandidest, linnast linna. Endiste uhkete sõprade asemel seltsis ta nüüd tihti kerjaste, pidalitõbiste ja teiste haigetega.

43. joonis. Ulestõusmist kujutav primitiivne pilt, milles väljendust leidnud keskaja inimese usulised kujutlused. Nurkadel saatanakujutised.

Koolid. Kloostritega kõige lähemas ühenduses olid koolid, sest ainukesed haritumad inimesed olid vaimulikud, ja neistki mitte kõik. Kloostrikoolides õpetati koorilaulu, lugemist ja kirjutamist; piiskopikirikute juures asuvas toomkoolides anti juba kõrgemat õpetust, nagu grammatikas, kõnekunstis, aritmeetikas, geomeetrias, astronoomias ja muusikas,

nii siis samus aineis, mis vanas Roomaski. Vahe seisis ainult selles, et neid teadmisi kasustati ainult usutõdede seletamiseks ja teenimiseks. Näit. õpetati astronoomiat ainult selleks, et kindlaks määrata ülestõusmispühi ja paremini mõista kalendrit. Kuulsamad koolid olid peamiselt Prantsusmaal, kus vana kreeka-rooma kultuur oli tugevam. Näit. Chartres'is, Cluny's ja Pariisis oli õpilaste teadusejanu eriti suur. Nii kirjutab üks õpilane Chartres'i kooli kuulsale õpetajale: „Nagu hirv igatseb allikate puhast vett, nii tahaksin veel täielikumalt endasse võtta teie õpetust ja neid sõnu, mis on mulle kallimad kui kuld, hõbe ja koguni elu.“

Õpetus oli väga pinnaline ja puudulik. Ta ei arenanud õpilase iseseisvat mõtlemist ega isetegevust. Õpilase töö seisis ladina värsside jäljendamises, grammatika tuupimises ja kõnekunsti harjutamises. Mõtteteaduse õpetamine kujunes paljaks teravmeelseks sõnamänguks. Õpetamise ergutamiseks kasustati ohtrasti keppi ja vitsa. Vitsakimp oli õpetaja sümboliks. Kuivõrra ohtrasti vitsa tarvitati, iseloomustab üks grammatika, mille nimeks oli „Sparadorsum“ („seljasäästja“), mis tähendab seda, et selle grammatika õppimisel õpilane tuli toime vähemate hoopidega selga kui mõne teise õpperaamatu puhul. Vaatamata puudusile harisid koolid ometi vaimu.

Eesti maa-alal asutati esimene kloostrikool Pärnus (1251. a.) ning varsti töötas neid ka Haapsalus, Tartus ja Tallinnas. Õpetus seisis neis aga väga madalal tasemel, sest õpetajateks olid poolharimata mungad ja maa ise asus kultuurikeskustest kaugel.

Ülikoolid. Ülikoolide asutamine on samuti lähedas seoses kirikuga. Nende tekkimisele avaldasid mõju ka frantsiskaani ja dominikaani mungad. Ülikoolid pidid süvendama ja uurima usutõdesid ja ette valmistama mehi, kes neid tõdesid rahva sekka kannaksid. Kuulsaim ülikool oli Pariisis (asut. 1180), kus õpetati usuteadust ja kõnekunsti. Pariisi ülikool sai eeskujuks teistelegi põhjapoolse Euroopa ülikoolidele, millised asutati järgnevatel sajanditel. Lõunas, Itaalias, said kuulsaks: Bologna ülikool õigusteaduse alal ja Salerno ülikool arstiteaduse alal.

Õppetöö ülikoolis seisis teatud kindlate autorite lugemises ja loetu selgitamises. Tähtsamateks autoriteetideks olid piibel, kirikuisade tõekspidamised ja kreeka filosoofi Aristoteles'e teosed.

Raamatud olid keskajal väga kallid, sest neid kirjutati käsitsi. Näiteks maksis Anjou krahvitar X sajandil ühe jutlustekogu eest 200 lammast, kolm tonni vilja ja mõned kärbinahad. Et aga üliõpilased olid enamasti vaesed, siis kuulati loenguid, kirjutati neid üles ning õpiti nende ülestähenduste varal.

Skolastiline filosoofia. Nagu kõik teadused, nii oli mõtte-teaduski kiriku teenistuses. Tema pidi aitama seletada piibli segaseid ja vastukäivaid kohti sel viisil, et nad oleksid kokkukõlas kiriku seisukohtadega. Seesugust kiriku teenistuses seisvat mõtleteadust nimetati skolastiliseks filosoofiaks ehk skolastikaks.

Mõtleteadus, mis pidi igal sammul õigeks tunnistama seda, mida on öelnud piibel, mõni kiriku poolt tunnustatud kiriku-isa või filosoof, ei arendanud palju iseseisvat mõtlemist. Sagedali vaidlesid keskaegsed usu- ja mõtleteadlased küsimuste üle, mis meile tunduvad väga tühised; näit.: mitu inglit mahub nõela otsa? kas Jumal suudab luua nii suurt kivi, mida ta ei jaksa üles tõsta? jne.

Teadused. Ilmlikkudest teadustest oli keskajal kõige enam arenenud õigusteadus (rooma õigus). Loodusteadused aga olid kiratsemas, täis ebausku ja väärarvamusi. Kui mõni lugupeetud kiriku-isa või piibel oli midagi väitnud, siis ei tohtinud keegi vaielda selle vastu. Loodust ei õpitud tundma vaatlusist, vaid autoriteetide raamatuist. Aga ka siin tekkis lõpuks opositsioon vana vaimu vastu. Ristisõdade-aegne kokkupuutumine edenenu araabia teadusega ja tutvumine inglise munga Roger Bacon'i (†1294) õpetusega, kes nõudis elu enda vaatlust, äratas ka loodusteadused talveunest. Tehti arglikke katseid ja uurimisi. Aga ka katseiline loodusteadus oli keskajal väga algeline ning tema harrastajad ebausklikud. Paljud loodusteadlased harrastasid alkeemiat, püüdsid teha odavamaist aineist kulda või valmistada igavese nooruse eliksiiri. Nad segasid kõiksuguseid võimalikke aineid ning kuumutasid neid oma retortides.

44. joonis. Rebane ja kukk.
Illustratsioon prantsuse rebaseromaanist.

45. joonis. Trubaduudid Marcabru ja Vaqueiras XIII s.

Sageli juhtus sealjuures plahvatusi. Alkeemikute naabrid uskusid sel puhul tavaliselt, et kurat tembutab teadlaste juures. Alkeemikuid endid usuti ühenduses olevat kurjade vaimudega.

Niisama arenemata kui keemia oli ka arstiteadus. Tähtsamaiks arstimisvahendeiks olid palvetamine ja kupulaskmine. Neid tarvitati peaaegu kõigi haiguste korral. Mõnede haiguste vastu pidi aitama mingi kalliskiviga sõrmuse kandmine. Mõne teise tõve puhul riputati haige jalgu-pidi lakke, et haigusaine tema suust välja valguks. Haige ravimiseks peeti mõnda päeva sobivaks, teist mitte, selle järgi, kuidas seisid taevas tähed. Eriti suurt abi haiguste puhul loodeti aga palverännakust kirikuisse, kus hoiti alal pühakute jäänuseid.

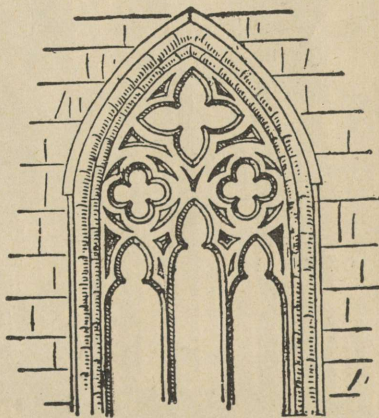
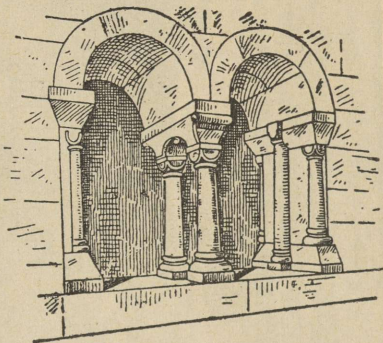
Teaduse arenemata tõttu olid keskaegsed inimesed väga ebausklikud. Kõikjal nägid nad imesid. Komeedi ilmumine taevasse oli neile halbaennustavaks imeks, aga samuti oli ime, kui naabri maja ära põles ning läheduses olev alles jäi. Igal sammul saatsid keskaegset inimest kaitseinglid ja kaitsepühakud ning võrgutasid teda õigelt teelt kurjad vaimud. Sageli lähenesid kurjad vaimud inimesele looma kujul, — olgu kassi, koera, sea või karu näol.

Ilukirjandus. Näitekunst. Nagu kogu vaimuelu, nii oli ka ilukirjandus ja näitekunst vaimulikkude juhtida. Kirjutati peamiselt vaimulikke laule. Näidendeid etendati esialgu kiri-

kuis. Nende abil püüti rahvale selgeks teha piiblitloo sisu. Ette kanti neid tavaliselt suuritel pühadel. Hiljemini hakati aga näidendeid etendama isegi turuplatsidel ning piiblitloo ainesse võeti koomilisi vahepalasid. Ladinakeelse vaimuliku kirjanduse kaudu hakkas aga arenema ka rahva-keelne ilmlik kirjandus. Hakati koguma saagasid, rahva-eeposeid. Kõige paremini oli rahva vana luule säilinud Skandinaavias, eriti Islandil. Tähtsaimaks Põhjamaade ja germaani kangelassaagade allikaks on Edda, Saksamaal aga Nibelungide epos jt.

Keskaja ilmliku kirjanduse kandjaiks saavad kõigepealt õukond ja rüütlikeisus, kes olude muutudes jätavad aegamööda kõrvale mõõgatäristamise ja vahetavad selle luule vastu. Oma alguse sai rüütliku luule Prantsusmaal XII sajandil. Rüütlikud löid siin laule julgetest sõjameestest ja nende sangaritegudest ning rändasid lauldes ühest lossist teise. Lõuna-Prantsusmaal hüüti selliseid rändrüütlikeid trubaduurideks. Trubaduuride lemmikaineks on rüütlike armastus oma südamedaami vastu, kelle ilu ja voorusi nad kiidavad. See trubaduuride luule kandus edasi Saksamaale, kus neid lauljaid hüüti minnesänger'iteks.

XIII sajandil tekkis Prantsusmaal vastukaaluks peenitsevale rüütlike kirjandusele linnakodanlike eluvaadet kajastav kirjandus, nn. roosi- ja rebaseromaanid. Need pilkavad isandate ja munkade laiskust, peenutsemist ja piitustavad kibedalt loomajuttude kujul elu pahelisi külgi. Rebaseromaanid levisid mitmesugusel kujul üle Euroopa. Ka meie „Reinuvader Rebane“ on seda algupära.

46. joonis. Romaani ja gooti stiili aknad.

47. joonis. Speieri kirik romaani stiilis. Näha keskmine lõöv.

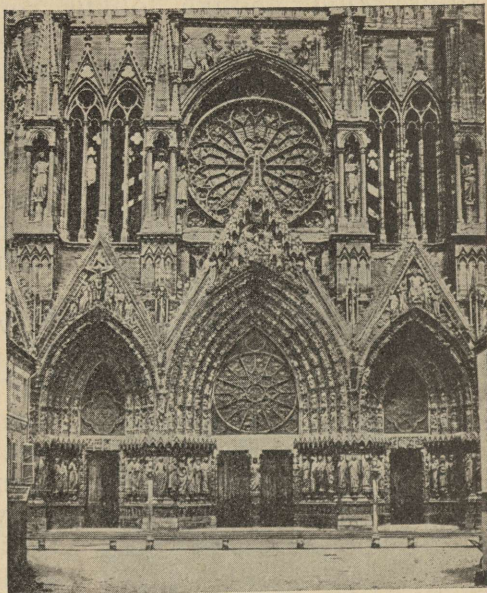
Suurimaks keskaja kirjanikuks on aga Dante Alighieri (1265—1321), kes kirjutas „Jumaliku komöödia“ („Divina Commedia“). Poemi sisuks on Dante nägemuslik rännak läbi põrgu, puhastustule ja paradiisi, mis mõistu-

piltlikult kujutab patuse teed lunastuseni. Ta on siia koon-
danud kõik keskaja tähtsamad ideed ning on andnud sellega
katoliku maailmavaate kokkuvõtte. Dante tähtsus seisab ka
veel selles, et ta oma teostega sai itaalia kirjakeele
loojaks; enne teda kirjutati kõik ladina keeles.

Ehituskunst. Romaani stiil. Kõige paremini võime
aga jälgida keskaja elutunnet ja usulisi püüdeid kiri-
kute ehituskunstiis.

Varakristlik kirik oli
pikk hoone lihtsa ja kar-
mi välimusega, mis vas-
tas täiesti tolle aja elu-
tundele: elumõnude eita-
misele.

Tähtsamaiks kesk-
aegseiks ehitusstiileks
Lääne-Euroopas olid ro-
maani ja gooti stiil. Ro-
maani stiil tekkis X
sajandil, Prantsusmaal ja
Saksamaal. Juba nime-
tus viitab sinna, et see
stiil tekkis ja levis en-
distest Rooma provintsi-
dest. Sellele stiilile on
tema tekkeaegne sõjakas
ja karm ajastu vajuta-
nud oma pitseri. Talle
on iseloomulik karmus
ja tüse raskus. Romaani

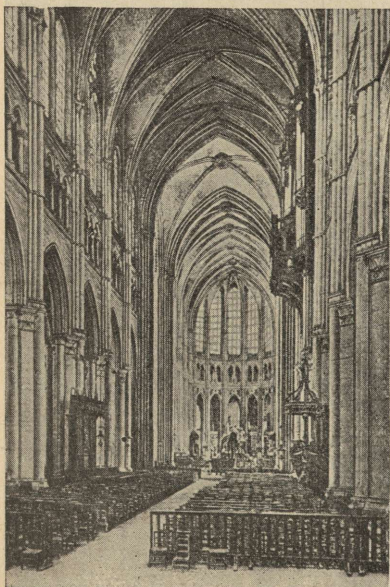
48. joon. Reimsi katedraali peafassaad
gooti stiilis.

stiilis kirikud näivad kui kindlused oma raskete müüri-
masside ja massiivsete tornidega, mis tunduvad kui maa
külge needitud. Kiriku põhiplaan omab ladina risti kuju.
Keskloovi müüre kandvad sambad on muutunud, võrreldes
varakristliku kirikuga, harvemaks, massiivsemaks, sambaid
ühendavad kaared pikemaks. Üldse on romaani stiili ise-
loomustavaks jooneks massiivne, pikk, ü m m a r k a a r. Vara-
kristliku kiriku lameda lae asemel on ruum kaetud kivist
ristvõlvidega. Romaani stiil valitses kuni XIII sajan-
dini, mil andis maad uuele kunstivoolule ehitusalal, nn.
gooti stiilile. Sel nimel pole midagi ühist gootidega,
vaid ta on päritud itaalia meistritelt, kes nimetasid põhja-

poolsete maade kunsti, kui neile võõrast, barbaarsete gootide kunstiks.

Gooti stiil. Selle uue stiili sünnimaa on Prantsusmaa. Prantsusmaa oli nii oma poliitilise kui ka kultuurilise arenguga juhtiv maa, kust lähtusid kõik suured liikumised, nii ristisõjad, uued mungaordud, vaimuvabaduse nõue jne.

Kiriku põhiplaan jäi gooti stiilis samaks kui romaani stiilis, kuid gootika lõhkus romaani katedraalide rasked

49. joonis. Gooti kiriku sisevaade.

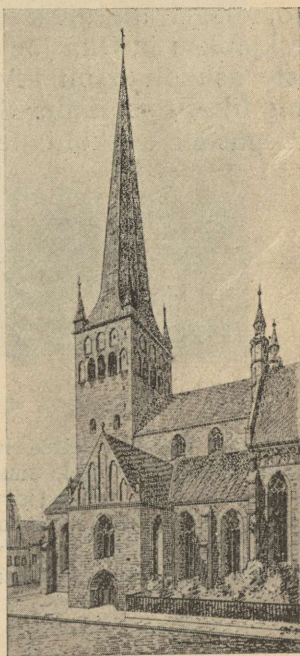
müürimassid, mis ei vastanud enam uuele, peenenenud elutundele, ehitas nad täis hiiglaknaid, millede kaudu voolas kõrgetesse kirikulöövidesse valgus. Ehitise massiivse raskuse asemele astub hoogus ülestung, raskete ümmarkarte asemele astusid kerged terravkaared. Tornid, sageli ka üks torn, tõusevad esiküljelt taevasse ja rõhutavad sellega ülespoole ihkavat, kõigest maisest lahti püüdvat usutunnet. Teine iseloomulik joon on vormide paljus ja mitmekesisus: katedraali esikülg (fassaad) näib kui suur pitsikangas oma kaartega, viiludega, tornikestega, raidkujudega jne. Kõiges selles toreduses avaldub linnade ja linna-

kodanluse jõukus ning uhkustunne. Katedraale ehitasid linnad võidu, üks tahtis teist oma katedraali suuruse ja toredusega ületada. Teatakse Sevilla linna otsusest, ehitada katedraal, mis pidi saama nii suur, et „järelopõlved oleksid öelnud, et hullumeelsed on teinud selle plaani“.

Tõepoolest arenes ka gootika Hispaanias ja Saksamaal ääretusse. Prantsusmaal jäi see mõistuspäraselt tasakaalukaks, — tornid on katedraalidel lõpetatud horisontaalselt või koguni jäetud lõpetamata; Saksamaal ja Hispaanias aga tõusevad nad teravalt lõpmatusse. Tuleb arvesse see, et ehitusmeistrid olid peamiselt mungad, kes püüdsid selliselt väljendada oma askeetlikku ja maailmapõlgavat elutunnet.

Meie kodumaal on gootika esindatud rikkalikult: Tallinnas Oleviste, Niguliste ja Toomkirik, Tartus Toomkirik ja Jaani kirik. Nad ei ole aga nii vormirikkad kui Lääne-Euroopa gooti kirikud. Meie kirikuil on põhjamaiselt karmim laad: müürimassid on tusedamad, ehitiste kõrgus väiksem.

Nii nägime, et keskaja kiriku sihiks oli kõigi eluavalduste valitsemine nii poliitilisel kui ka vaimsel alal. Katoliku kirik tahtis olla kõrgeim võim maailmas, millele pidi alluma igaüks. Maisel elul pole mingit väärtust, tema eest pole vaja hoolitseda; ta on ainult selleks, et end ette valmistada teise ja parema maailma jaoks, kus valitseb igavene õndsus. Inimene ei saa aga seda püüda üksi, vaid ainult koos, ühinedes kloostrites, kus teostati liha suretamist — asketismi — ja ainult Jumalale elamist. Seepärast oli munk katoliku kiriku seisukohalt inimese ideaalkuju.

50. joonis. Oleviste kirik Tallinnas.

1. Missugune oli keskajal usu vahe-
kord teaduste ja kunstidega? 2. Mis on
askees? 3. Kes rajas esimesi kloostreid
Lääne-Euroopas? Millal? 4. Mida nõuti
mungalt benediktlaste reegleis? 5. Mit-
mendal sajandil asutati tsisterlaste, mit-
mendal frantsisklaste ordu? 6. Mida teate
Assisi Franciscuse elust? 7. Mispoolest
olid kloostrid kasulikud keskaegseile ini-
mesile? 8. Mida õpiti keskaegseis kooli-
des? 9. Iseloomustage õpetuse sügavust ja
õppeviisi? 10. Mida mõista selle all, kui
õeldakse, et keskaeg-
ses ülikoolis usuti autoriteete? 11. Mispärast usuti keskajal enam
autoriteete kui vaatlust? Avaldage oma oletusi selle küsimuse kohta!
12. Mis oli skolastilise filosoofia ülesandeks? 13. Miks ei võinud loodus-
teadused keskajal edeneda? 14. Mida püüdsid alkeemikud saavutada?
15. Kuidas arstiti keskajal haigusi? 16. Mispärast nägid keskajal inimesed
kõikjal imesid? 17. Millest arenes keskaegne näitekunst? 18. Mispoolest
erines keskaegne rüütlikirjandus linnakodanluse omast? 19. Mispärast nime-
tatakse Dantet keskaja suurimaks kirjanikuks? 20. Võrrelge gooti ja
romaanii stiili kirikut! Missuguseid erinevaid jooni leiaste nende juures?
21. Milliseid erinevusi leiame saksa, prantsuse ja meie kodumaa gootikas?
22. Kuidas kajastab gooti stiil keskaegset maailmasuhtumist?

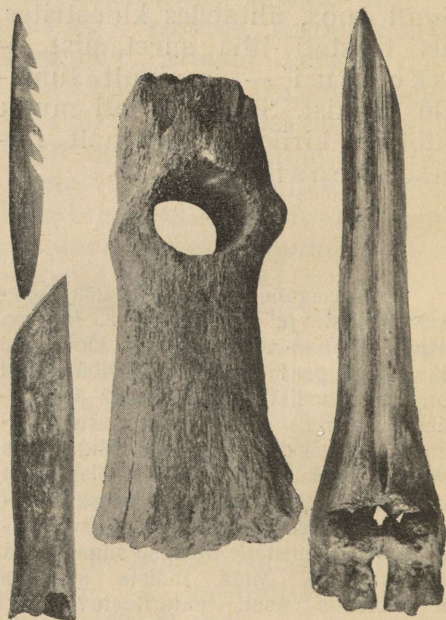
B. Eesti ajalugu.

I. Muistne eestlaste iseseisvusaeg.

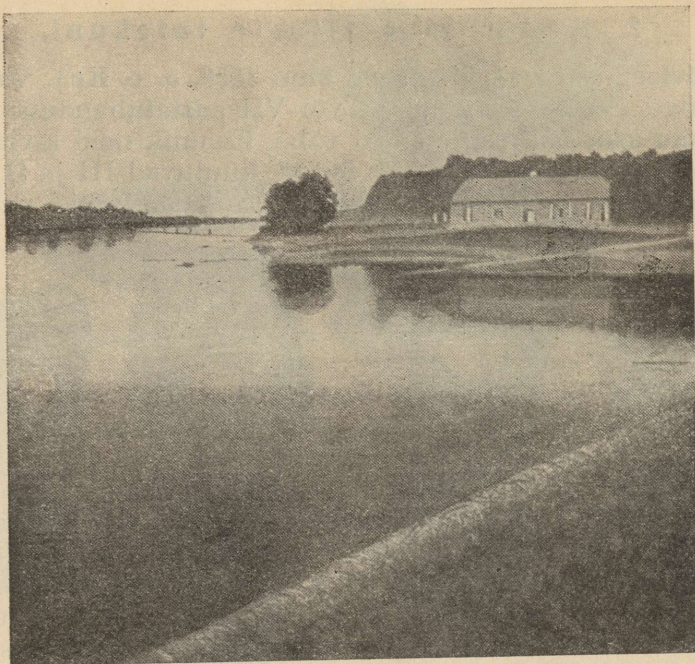
1. Soome-ugri rahvaste algkodu.

Esivanemate algkodu. Käesoleval ajal tõendatakse, et soome-ugri algrahvas on nooremal kiviajal elanud Volga keskjooksu ja Oka jõe mail. Ühtlasi arvatakse, et soome-ugri laste asukohad on kiviajal ulatunud Põhja- ja Kirde-Poola ning Ida-Preisi alale. Seega pole soome-ugri algrahvas tulnud praeguste asukohtadele idast (Aasiast), vaid on elanud roh-

51. joonis. Kundast leitud luu-
riistu: ahingiots (ülal), tuura-
ots (all vasemal), sarvest kirve-
pea, mille alumises otsas ole-
vasse õõnde käis kivist või
luust tera, ja odaots (paremal).

kem lääne pool ja siit siirdunud teistele aladele. Soome-ugri algrahva perre kuuluvad kõik need rahvad, kes on kõnelnud soome-ugri algkeelt. Viimasest põlvnevad eesti, liivi, soome, karjala-aunuse, vepsa, ungari ja veel paljud teised (mordva, tšeremissi, sūrjani, votjaki, ostjaki, lapi) keeled. Kõik need keeled moodustasid III aastatuhandel, nagu arvatakse, ühise

52. joonis. Reiu jõe suue. Kiviaja asustuspaik.

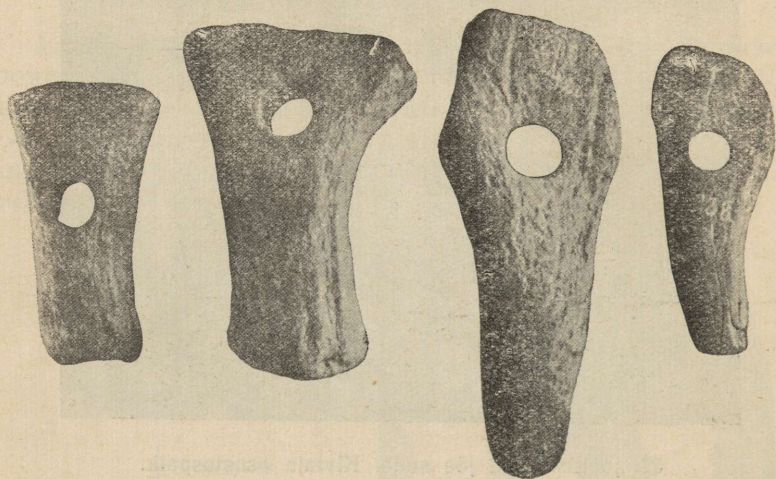
soome-ugri algkeele, millest hõimude lahku asudes arenesid iseseisvad soome-ugri keeled.

Soome-ugri rahvastest eraldus III aastatuhandel e. Kr. ugri hõim (ungarlased, ostjakid, vogulid), siis permi rahvad — sūrjanid ja votjakid. Neile järgnesid tšeremissid ja mordvalased (soome-volga aeg). Järgneval alg-eestisooe ajal püüsid lähemas kokkupuutes veel eestlased, liivlased, vepslased, karjalased, päris-soomlased ja vadjalased.

Liikumissuunad. Soome sugu rahvad on praegustele asukohtadele tulnud radasid mööda, kus asuvad praegugi soome-ugri keelkonda kuuluvad rahvad. Idapoolsemad neist, samojeedid, on jäänud peaaegu oma endisele asukohale. Samuti ka permlased, kes on nihkunud vahest ainult põhja poole. Kõige kaugemale algkodust lääne- ja lõunasuunas on liikunud ungarlased, kes 900. a. p. Kr. löid endile tugeva riigi. Mõned sajandid e. Kr. olid eestlased arvatavasti juba nüüdses asukohas. Soomlased asusid Soome lahest põhja poole, liivlased Liivi lahe äärde Väina jõest Salatsi jõeni ja kurelased Saaremaale ja Liivi (Riia) lahe äärde Kuramaale.

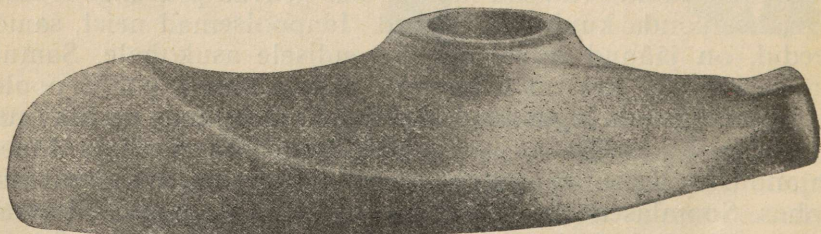
2. Kodumaa eestlaste tulekuni.

Kiviaeg (maa asustamisest kuni 1500. a. e. Kr.). Vanimad asustused Eestis kuuluvad VI või VII aastatuhandesse e. Kr. Nii vanu asustusi teame siiski vähe. Enamik neid kiviaegseid asju, mis meie päevil on üles leitud, kuuluvad III ja II aastatuhandesse e. Kr. Kiviaja inimese asupaigad olid enamasti

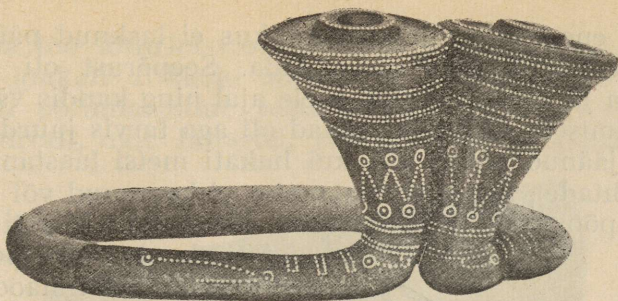

53. joonis. Kiviaja kirveid Eestist.

vete ääres, nii mujal kui ka meie kodumaal. Üks vanimaid asustusi meil oli väikese Kunda järve ääres, mis aga nüüd kuivaks jäänud. Sealt on leitud umbes 250 luust ja sarvest asja (ahingid, naasklid ja muud tarbeasjad). Üsna vana asustus on olnud ka Pärnumaal praeguse Reiu jõe suudme kohal. Jõgi on hiljemini muutnud oma voolusihiti ning asustusele kuulunud maa on sattunud vee alla. Reiu jõe põhjast on leitud kivist kirveid, saage, peitleid, luust tehtud naaskleid,

54. joonis. Venekujuline kirves.

55. joonis. Pronksvõru. $\frac{1}{2}$ loomulikust suurusest.

noole- ja odaotsi, õngekonksusid ja luust nikerdatud jumalakujuke. Ka hiljemini leidsid asustused peamiselt vete läheduses: Pärnu jõgikonnas, Võrtsjärve ääres, Emajõe ja Peipsi lähikonnas, samuti Põhja- ja Loode-Eesti rannikul ja saartel. Leiukohtade asend ja leitud asjad tõestavad meile, et kiviaja elanikud elatusid jahist ja kalapüügist.

Pronksiaeg (1500—500 e. Kr.). Pronksiajal muutus elu meie maal vähe. Tarvitati endist viisi edasi kivi- ja luuriistu. Pronksasju tuli vähe tarvitusele, sest meie maal ei leidunud vaske ja kaubandus teiste maadega polnud elav. Leidude asukohad asetsevad endiselt vete lähikonnas, mis tõestab, et rahvas elatus esijoones kalastusest. Seejuures kasvas ja süvenes aga põlluharimine.

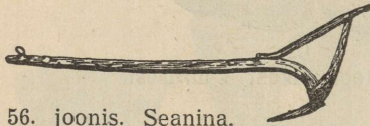
3. Esivanemate elu Eestis nooremal rauaajal.

Rahva töö.

Rauaaeg (500 e. Kr. — 1200 p. Kr.). Juba pronksiaja lõpul (500 a. e. Kr.), nagu seda arvata võib viimase aja leidude põhjal, olid muistsed eestlased oma praegustes asukohtades. Siin, mereäärse rahvana ja teiste läänepoolsete rahvastega kokku puutudes toimus eesti rahva arenemine hoogsamalt. Kõige enam andmeid on teadlastel eestlaste elust rauaaja lõpposas, nn. nooremal rauaajal (800—1200 a. p. Kr.). Vaatame nüüd nende põhjal, milline oli muistsete eestlaste elu enne iseseisvuse kaotust.

Põllundus ja karjandus. Eestlaste elu rahuajal oli väga töörohke. Nad harisid suure usinuse ja hoolega põldu. Põlluharimine arenes esialgu aeglaselt. Igal pool võis näha suuri ja tihedaid põliseid metsi. Ka võtsid sood ja rabad suured

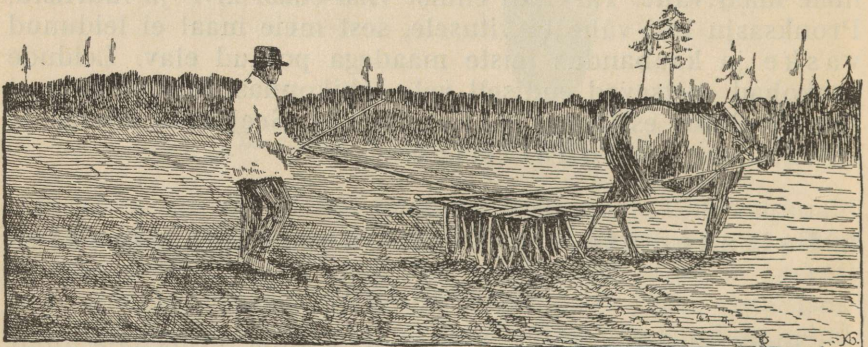
maa-alad enese alla. Metsade rohkus ei lasknud päikesekiiri maapinda küllaldaselt soojendada. Seepärast oli maapind niiskem ja külmem kui meie ajal ning kandis vähe vilja. Põlluharimiseks kõlblikku maad oli aga tarvis juurde muretseda. Ei jäänud muud üle, kui hakati metsi laastama. Tehti alet. Kohtadel, kus suuremat metsa ei kasvanud või kus asus sööt või põdsastik, tehti kütist. Maakamar lõigati lahti ja

56. joonis. Seanina.

laotati haokubude peale. Oli see tehtud, pisteti haod põlema ja sel teel saadud tuhk loobiti laiali. Järele jäid ainult kändud, mis siin ja seal põlenud maapinnast välja vahtisid. Kütise- ja aletegemisest võtsid osa nii mehed, naised kui ka lapsed.

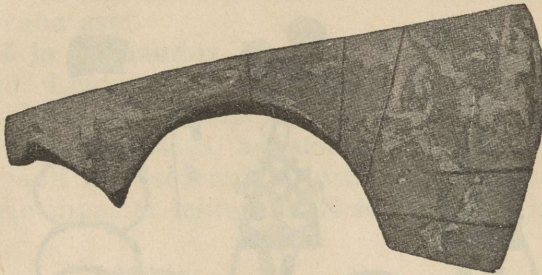
Ale ja kütis nõudis küll rohkesti aega, kuid tegi põllu palju viljakandvamaks. Kändude vahel vabaks saanud maa kisti seainaga üles, külvati seeme peale ja äestati karuäkkega üle. Karuäkkega oli hea äestada, sest ta ei jäänud

57. joonis. Karuäke.

kändude taha kinni. Pikad ja painduvad pulgad libisesid hõlpsasti kändudest ja kividest üle. Tol ajal külvati naerist, otra, rukist, kaera ja nisu. Kui suvi hakkas lõppema, algas vilja koristamine, mil tarvitati vikatit ja sirpi. Oli vili lõigatud, kuivatati see rehes. Vilja kuivatamist õppisid teised ümberkaudsed rahvad eestlastelt. Terad peksti vartadega peadest välja ja jahvatati käsikivil. See oli igavaim töö, sest jahvatamine läks väga aeglaselt. Osa vilja pandi hästivarjatud koobastesse, mis olid kaetud seestpoolt õlgede ja kase-tohuga. Seda tehti seks, et vili vaenlase kätte ei langeks.

Usina töö tõttu kasvasid põllumaad ja viljasaak ning rahvas elas jõukalt. Rikkaid inimesi oli eestlaste seas rohkesti. Üldse oli põlluharimine eestlastel enam arenenud kui naaberriikides, näit. lätlastel, venelastel ja ka germaanlastel.

58. joonis. Töökirves.

Meie esivanematel oli tähtsaks elu-ülalpidajaks veel karjandus. Laialised metsad ja karjamaad andsid loomadele rikkalikku toitu. Kasvatati sigu, lambaid, kitsi ja lehma. Saadud piima-

59. joonis. Sirp.

mast valmistati võid ja juustu. Kasvatati ka hobuseid. Need olid tarvilikud põlluharimiseks ja ka sõjakäikudel. Inimese

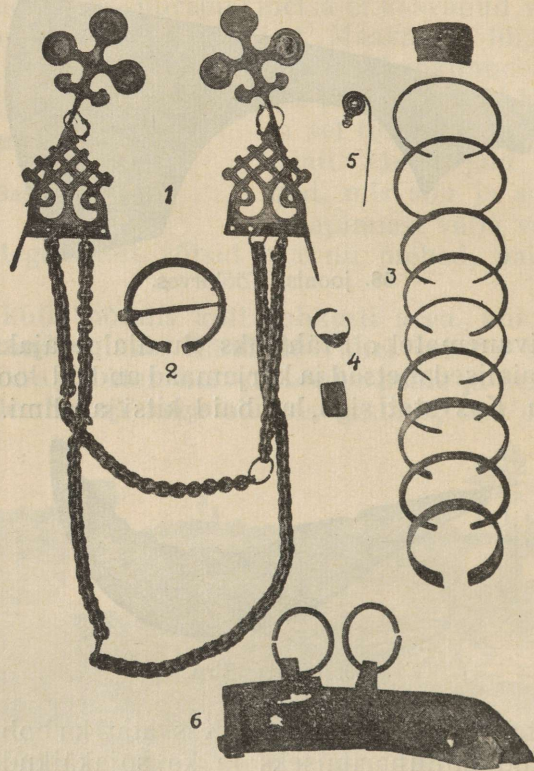

60. joonis. Pronkskauss ja savipotte Eestist rauaajalt (nooremalt).

esimese ja põlise seltsilisena võib loomadest nimetada koera.

Eestlastel oli karjandus hästi arenenud. Nende karjad olid väga suured. Üks tolle aja ajaloolane ütleb, et eestlastel olnud palju kariloomi ja määratu palju hobuseid.

Küttimine. Kalandus. Mesindus. Üheks armsamaks tolle aja eestlaste tegevuseks oli jaht. Põlised metsad kubisesid mitmesuguseist loomist. Seal elutses rohkel arvul põtru, jäneseid, karusid, rebaseid jt. Koguni metshärg elas tol

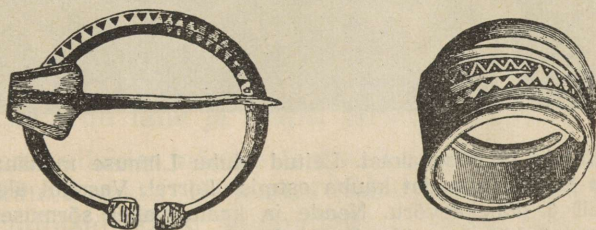
61. joonis. Eesti muistse vabadusaja naise ehteid (hauast Alatskivilt).
 1—prongsist rinnakee hõbetatud nõelapeade ja keekandjatega, 2—hobu-
 raud-sõlg, 3—rida käevõrusid, 4—kaks sõrmust, 5—nõel spiraalpeaga,
 6—katkine noatupp.

ajal veel meie metsades. Jahilkäijail tuli sageli võitlusi pidada tigidate metsloomadega. Nii mõnigi kaotas jahil oma elu või pidi haavatuna end laskma koju kanda. Metsloomade liha läks osalt toiduks, nahad aga kaubitsemiseks või ümbertõotatud kujul kehakatteks. Samuti andsid rikkalikku saaki jõed, järved ja meri. See oli tol ajal rikas heerin-

gaist. Kalu püüti näit. võrgu ja mõrraga. Saak oli enamasti hea, sest kalu oli tolle aja vetes palju, püüdjaid aga vähe. Nii olid meie esivanemad usinad kalurid.

Ka mesindus oli arenenud. Mesi läks toiduks ja maitseva joogi valmistamiseks, kuna vaha ära müüdi. Ka täitis vaha tihti raha aset.

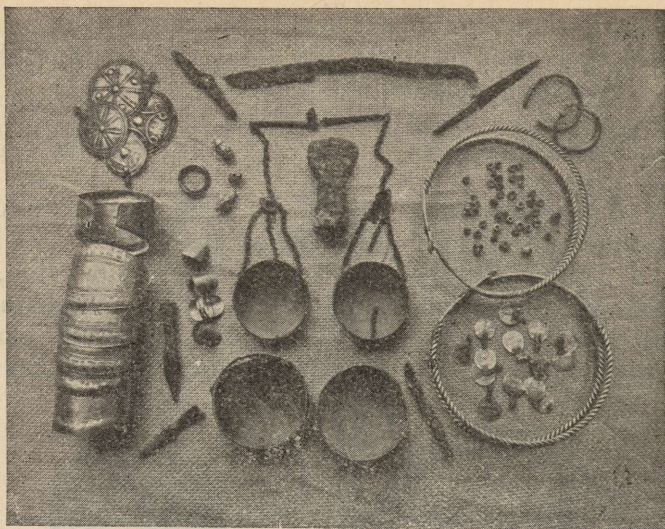
Käsitöö ja kaubandus. Meie aja elukutselisi käsitöölisi sel ajal polnud. Leidus küll sageli väga osavaid käsitöötajaid. Inimesed valmistasid kõik tarvilikud asjad, nagu maja-, töö- ja sõjariistad, kehakatted, vaibad, ehteasjad jne. suuremalt jaolt ise. Iseäranis osavad olid eestlased sepi sees. Metalle meie maal ei leidunud. Neid saadi mujalt kas riisu-

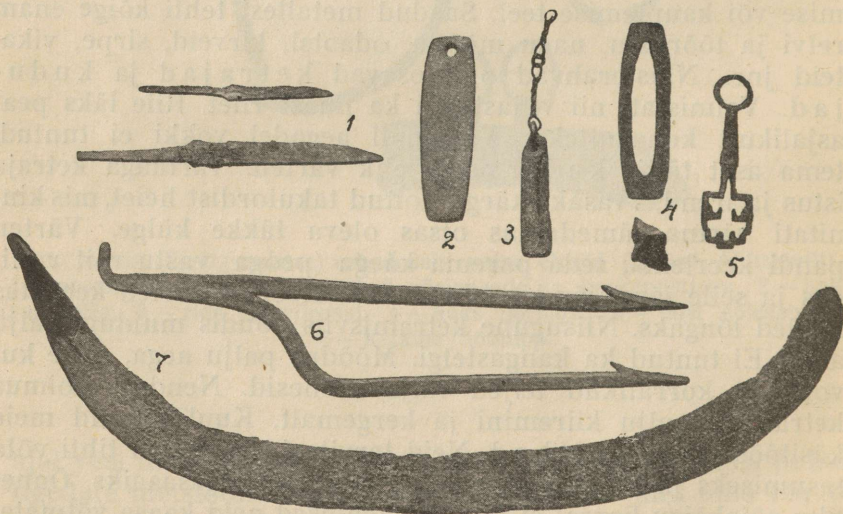
62. joonis. Sõlg ja sõrmus.

mise või kauplemise teel. Saadud metallest tehti kõige enam relvi ja tööriistu, nagu mõõku, odaotsi, kirveid, sirpe, vikaiteid jne. Naisterahvad olid osavad ketrajad ja kudujad. Valmistati nii villast kui ka linast riiet. Riie läks peasjalikult kehakatteks. Vanemal aegadel vokki ei tuntud, tema aset täitis kedervars ehk värten. Värtnaga ketraja istus ja arendas vasaku käega hoitud takutordist heiet, mis kinnitati värtna jämedamas otsas oléva tükke külge. Värten pandi keerlema, seda parema käega (peoga) vastu reit rullides ja selle järel järsku lahti lastes. Keerlev värten keerutas heided lõngaks. Niisugune ketramisviis nõudis muidugi palju aega. Ei tuntud ka kangastelgi. Mõõdus palju aega, enne kui vokki korralikud teljed välja arenesid. Nendega toimus ketramine palju kiiremini ja kergemalt. Kuulsad olid meie käsitöösaadust vaibad. Neid tarvitasid eestlased tihti võla tasumiseks ja kingituseks. Vaipu võeti ka sõjasaagiks. Õnneliku sõjakäigu korral ei jätnud vaenlased neid kaasa võtmata.

Rõivaid kaunistati mitmesuguste kirjadega ja ka metallist, näit. hõbedast valmistatud ehteasjadega. Tähtsamaiks ehteasjaks olid hõbedast rinnarahad, käe- ja kaelavõrud,

63. joonis. Ehteid ja hõbedakaal. Leitud Muhu Linnuse maalinnast. Keskel kaal, millega kaaluti hõbedat kauba ostmise korral. Vasakul üleval 4 hõberinnaraha, all 6 hõbekäevõru. Nende ja kaalu vahel sõrmuseid ja hõbeli. Paremalt 2 käevõru: ülemises helmed, alumises rahad aasadega kaelas kandmiseks. Ehted ja kaal maeti maapõue linna piiramise ajal 1227. a.

64. joonis. Töö- ja tarberiistu Eestist nooremalt rauaajalt. 1 — nuge, 2 — kõvasi (luisk), 3 — kõvasi varrasaheliku otsas, 4 — tule-
raud ja tulekivikild, 5 — võti, 6 — pool ahingit, 7 — vikat.

hõbehelmed, sõrmused ja rinnakeed. Juuste ehteks oli hõbedast punutud vahr.

Kaubeldi peasjalikult läänepoolsete naabritega. Eestlased sõitsid ise kaupa vahetama Skandinaaviasse ja Soome ning Skandinaavia kaupmehed tulid selleks Eestisse. Varjaagid, kes oma laevadega tahtsid purjetada Suurele Volga kaubateele, peatusid tihti Eesti sadamais, Saaremaa lahtedes, Matsalu, Haapsalu ja Tallinna lahes. Muidugi kasustati peatumisaega ka kauplemiseks. Mõned läänest tulnud kaupmehed, kes tahtsid pääseda Pihkvasse, sõitsid üles Koiva jõge pidi ning selle põhjapoolse käänu kohal laadisid oma kaubad laevadelt maha ja toimetasid maad mööda Otepää kaudu Irboskasse ning Pihkvasse. Samuti tarvitati ida poole pääsemiseks Pärnu, Navesti, Põltsamaa jõge, Võrtsjärve ja Suur-Emajõge. Sel ajal oli jõgede sügavus praegusest erinev ning seetõttu oli koguni veeühendus Pärnu lahe ja Peipsi järve vahel.

Kauplemisviisides näeme teatavat arengut. Esiialgu vahetati kaup kauba vastu. Hiljemini hakati müüma raha eest. Eestlased müüsid kalu, loomanahku, vaha, mett, vilja ja rasva; ostsid aga soola, metalle (peasjalikult rauda), riidet jne. Eesti vili leidis ostjaid Venemaal ja ka Rootsisis. Üldse olid vanad eestlased iseseisvuse ajal Läänemere mail elades üsna arenenud rahvas ja elasid jõukalt. Seda tõestab asjajolu, et läänepoolsed rahvad, kellega meie esivanemad kokku puutusid, imetlesid suuri loomakarju ja üldist jõukust. Hõbeda rohkusest räägivad meie aja rikkalikud leiud. Maapõuest on leitud hõberaha, hõbedast sõlgi, kõrvarõngaid, sõrmuseid ning muid ehtasju ja riistu.

Ehitised. Eestlased elasid tol ajal majades. Majad olid väga lihtsad, jämedaist tahumata palkidest ja tugevad. Tuba oli eeskojast rehega lahutatud. Eluruumide sissesead oli lihtne. Vanematel oli see parem kui teistel vabadel inimestel. Eestlased tarvitasid ka püstkode, kuid suve ajal, arvatavasti keetmiseks. Täiesti lahus eluruumest asus saun, mida hinnati väga kõrgelt vanade eestlaste juures. Seal käidi end mitte ainult pesemas, vaid ka arstimas. Juba tol ajal teati, et higistamine võib inimese terveks teha. Loomade jaoks oli laut. Vanad eestlased elasid tol ajal külades. Külad olid suured, ilusad ja rahvarikkad ning ehitised niivõrt tugevad, et nende varjus võis isegi julgesti vaenlasele vastu panna.

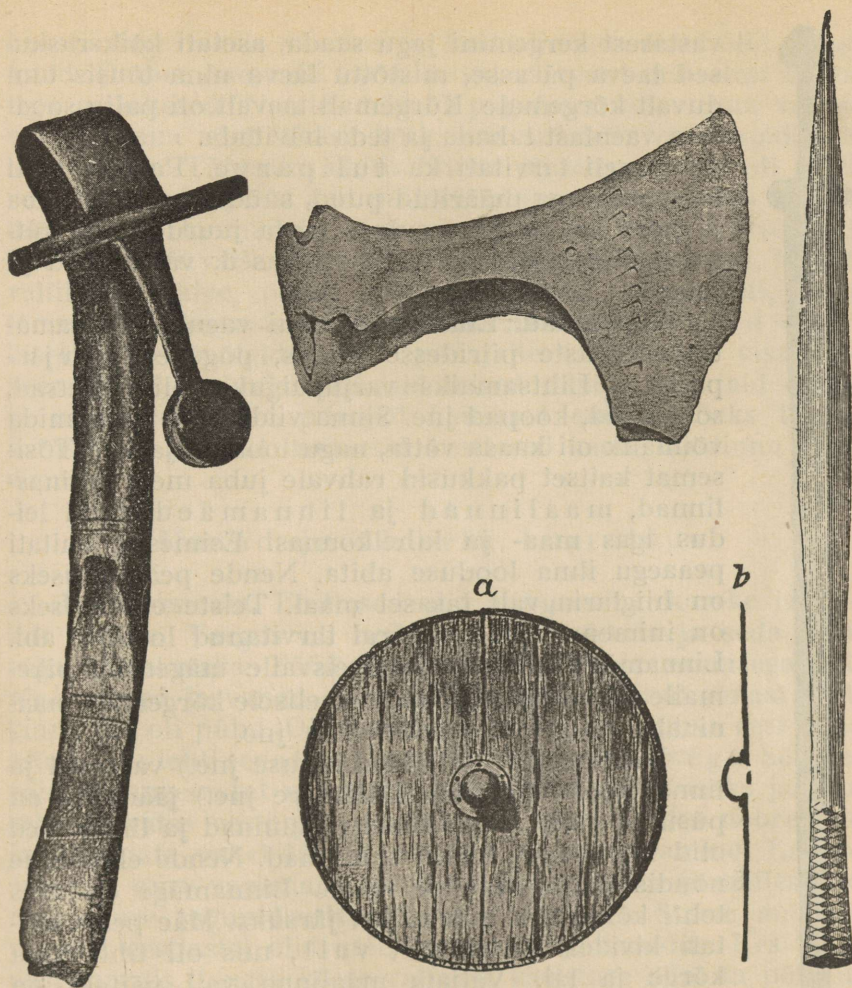
Relvad. Malev. Linna piiramine. Eestlased olid visad ja virgad oma töös, kuid ka julged ja vaprad sõjas. Lääne-meremail puutusid meie esivanemad paljude rahvastega kokku. Nendega peeti rahu-

65. joonis. Eesti muistne sõdur.

likku kaubavahetust, kuid tihti ka sõdu, mistõttu meie esivanemad, endised Ida-Euroopa metsade rahulikud elanikud, muutusid ka ise sõjakaks. Sõjariistuks olid eestlasil mõõgad, odad, taprid ehk kirved, ahingid, sõjanuiad, ammud ja nooled. Kaitseks oli rattakujuline kilp. Sõjakäik võeti ette harilikult talvel, mil maa külmunud ja hõlpsam igas suunas liikuda. Hea meelega tehti seda kevade poole talve, kui lumehulgad vähenenud ja külm kahanenud. Sõjasõnum anti edasi mitmel viisil. Saadeti välja käskjalad või tehti kõrge mäekünka otsa tuli. Seepeale kogunes sõjavägi ehk malev kindlaksmääratud kohta, mida kutsuti majaks. Siin peeti kõigepealt nõu. Oli sõda otsustatud, läks malev oma juhatajaga kiiresti teele. Malev koos-

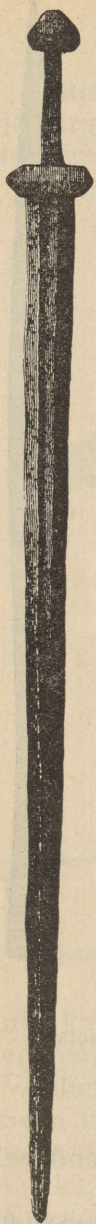
nes kahest osast: jala- ja ratsaväest. Malev astus lahingusse enamasti kolmes osas, et vaenlast hõlpsamini purustada. Võitlusse mindi suure käraga: taoti vastu kilpe, kisendati jne. Seda tehti selleks, et vaenlase ridades hirmu äratada ja end julgustada. Linna või kantsi piiramisel laoti puud valli taha kokku, pisteti tuli otsa ja püüti linn põlema panna. Kui kaitsejaid oli juba küllalt väsitatud, katsuti tormijooksuga linn ära võtta. Kui aga see ei õnnestunud, katsuti müürid alt õõnsaks kaevata, et need ise kokku langeksid ja tee linna vabastaksid. Vaenlane püüdis muidugi müüriõõnestajate tööd takistada, odasid, kive, palke, põlevaid rat-

66. joonis. Noorema rauaaja relvi: ratsaniku mõök, odaots, sõjakirves ja kilp.

taid ja muud alla veeretades. Kaevajad kaitsesid end selleks tehtud katustega.

Merisõda. Merisõjas olid võitlusviisid muidugi teissugused. Vaenlase laevu püüti raudhaakidega ligi tõmmata. Läks see korda, siis algas käsivõitlus laevalael. Muidu katsuti vaenlasi noolte ja odadega tabada ning nende laevu tulelontidega põlema süüdata. Seejuures tarvitati ka kavalust. Et

vastasest kergemini jagu saada, asetati kõik raskused laeva pärasse, mistõttu laeva nina tõusis tunduvalt kõrgemale. Kõrgemalt laevalt oli palju soodsam vaenlast tabada ja teda hävitada.

Sageli tarvitati ka tuliparve. Parvele laoti loomarasvaga määratud puud, süüdati need põlema ja parv ise juhiti vaenlase laeva juurde. Merivõitluses olid eestlased, eriti saarlased, väga visad ja julged.

Maalinnad. Linnamäed. Kui vaenlane ootamatult eestlaste piiridesse tungis, põgeneti varjupaika. Lihtsamaiks varjupaiguks olid metsad, soosaared, koopad jne. Sinna viidi ühes vara, mida võimalik oli kaasa võtta, nagu loomad ja vilid. Tõsisemat kaitset pakkusid rahvale juba meie muinaslinnad, maalinnad ja linnamäed. Neid leidis igas maa- ja kihelkonnas. Esimesed ehitati peaaegu ilma looduse abita. Nende peatunnuseks on hiiglaringvall tasasel maal. Teiste ehitamiseks on inimene suurel määral tarvitanud looduse abi. Linnamäed ehitati eraldiseisvatele mägedele, pike- maile seljandikele, jõgedevahelisele kõrgemale maaninale, kõrgemaile soosaarile jne.

Maalinnade (Valjala, Linnuse jne.) varemed ja linnamägede (Otepää, Lõhavere jne.) jäänused on püsinud meie ajani. Ühed maalinnad ja linnamäed olid väiksemad, teised suuremad. Nende ehitamine nõudis palju aega ja vaeva. Linnamäge ehitades tehti kõigepealt mäeküljed järsuks. Mäe peale ehitati kividest ja mullast vall, mis oli tihti üsna kõrgel ja lai. Valjala maalinna vall näiteks on 4—7 m kõrge, 20—30 m lai ja kaunis järsk. Kivide vahed täideti saviga, sest lubja tarvitamine oli veel tundmatu. Selles seisiski meie maalinnade ja linnamägede suurim puudus: vaenlasel oli kerge seesugust valli purustada ja linna ära võtta. Tihti olid vallid kahe- või kolmekordsed. Valli peale maalinnade juures ehitati ka palkidest püsttara. Kõik see ei pakkunud iga kord tõsist kaitset. Maalinnu ja linnamägesid piiras sageli sügav veega täidetud kraav, mis tegi linna piiramise tihti väga raskeks. Kõigele sellele vaatamata ei suutnud meie maalinnad kaua vastu panna sõja-

67. joonis.
Mõök.
(Keila
Saue
leid.)

kunstis tugevamale vaenlasele. Kaitselinnade õued olid prügitatud. Ümber õue valli ääres seisid väikesed mätastest katustega majakesed. Nendes leidsid pagulased ühes oma varaga varju. Linna võeti kaasa kõik, mis suudeti: väärtasjad, vili, loomad jne. Tähtsaim ehitis linnas oli kaev. Neid oli vahel rohkem kui üks, sest vett pidi küllaldaselt piisama nii inimestele kui ka loomadele. Vett oli tarvis ka linna kaitsemisel. Kui vaenlane valli alla oli jõudnud ja piiramist algas, heideti vallilt alla kive, palke, põlevaid rattaid, keeva vett, tulist tõrva jne. Isesuguste kaitseabinõudena esinesid siilid — kärbisekujulised palgid —, mis piirajaile vallilt peale visati või veeretati. Samal ajal püüdsid teised tabada piirajaid odade ja nooltega. Linna piirajad kaitsesid endid selleks tehtud katustega. Üldiselt kaitsesid eestlased oma maalinnu väga vapralt.

Usund ja ühiselu korraldus.

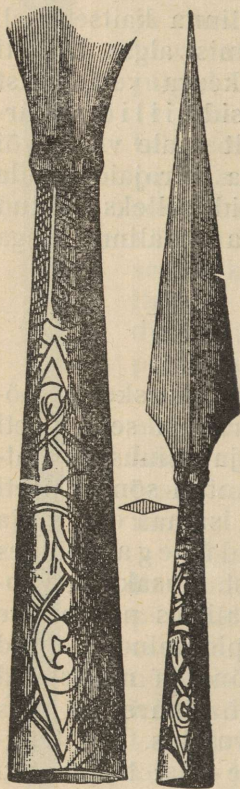
Perekonnaelu. Eestlased olid ausameelne, karske ja töökas rahvas. Vargus oli neile peaaegu võõras ja seda peeti väga häbistavaks. Tööd tegid suure hoole ja usinusega ühtviisi noored ja vanad, ülemad ja alamad. Antud sõnast peeti kinni, see oli püha. Oli tarvis oma rahva ja isamaa eest välja astuda, siis tehti seda täieliku kohuse truudusega. Sõdides näidati raugematut vahvust ja meelekindlust. Ausaks ja vapraks kasvatas eesti poegi perekond. Siin valitses nooremate ja vanemate vahel täielik usaldus ja lugupidamine. Lapsed austasid oma vanemaid, kuulasid nende sõna ja mälestasid neid suure lugupidamisega pärast surmaga. Suure au sees vanadel eestlastel olid abieluarmastus ja truudus. Kes truudust murdis, langes kõige valjema karistuse alla: ta põletati ära. Abiellumine toimus hoopis teisiti kui meie ajal. Naine omandati kas ostmise või tõmbamise teel, s. t. osteti vanemalt või rööviti vägivallaga. Tihti oli neiu kosijaga juba kokku rääkinud, mõnikord aga ei teadnud ta tõmbamisest midagi. Viimasel korral püüdis neiu muidugi rööviija juurest põgeneda. Seejuures olid temale abiks ka sugulased. Minki isegi relvadega röövitud neitut tagasi tooma. Tekkisid verised kokkupõrked neiu ja rööviija noormehe poolehoidjate vahel. Ühte-teist sääraseist kokkupõrkeist räägib rahvalaul, muinasjutt jne. Esines sageli juhtusid, mil kokkupõrge lõppes surma ja haavamistega. Et tõmbamine oli raske ja hädaohtlik, omandas jõukas noormees naise ostu teel.

Usund. Kui keegi perekonnast suri, maeti ta laip kas maa sisse hauda või põletatult või põletamata maapinnale kivikalmetesse. Surnute põrmule aeti kivid ja muld peale, mis moodustasid kalme. Tol ajal pandi surnule kaasa relvi, ehteasju ja koguni toitu. Arvati, et hing peale surma edasi elab oma keha läheduses, vahel isegi kehas endas.

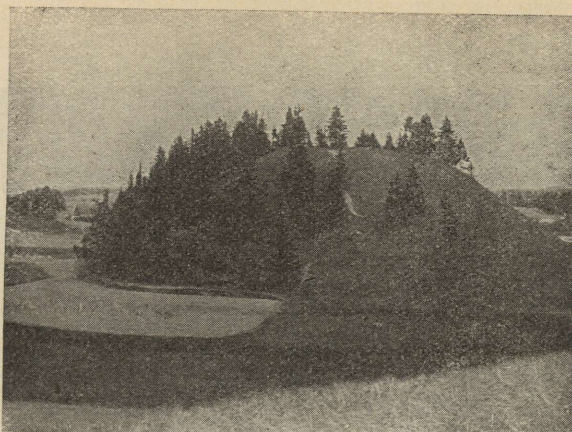
Kuidas tekkis arvamus, et inimesel on hing?

Kogu loodus oli inimesele täis saladusi ja arusaadamatusi. Nad nägid taevalaotusel liikuvaid pilvi, panid tähele, kuidas välk tulinoolena puid purustas ja inimesi surmas. See kõik oli arusaadamatu. Arusaadamatud olid paljud nähtused tol ajal inimesele ka tema enda kaaslaste juures. Teda imestas kõige enam inimese surm. Aja jooksul hakati siiski loodusnähtusi seletama, kuigi omamoodi. Surnu on elusa inimesega sarnane, ainult ta ei hinga. Temast ei voola enam sooja hingeõhku, temast on midagi lahkunud. Lahkunud on hing, mis sarnaneb sooja tuule või auruga. Hing võib ka ajutiselt kehast lahkuda. See sünnib siis, kui inimene magab. Unes näeb inimene teisi inimesi, räägib nendega, peab vaenlasega võitlust või teeb midagi muud. Tähen-dab, hing on mõneks ajaks keha maha jätnud ja rändab. Tuleb hing kehasse tagasi, virgub inimene. Ka näis surnud inimeste unes nägemine tõestavat nende edasielamist. Surnu hing ei pruukinud alati edasi elada sooja tuule või auru kujul, vahel esines ta varju ja viirastisena või unenäokujuna, mõnikord läks mõne linnu või looma kehasse, vahel ka mõnesse hiiepuusse. Teinekord viirastus surnu hing eemal oma matusekohast, aga tavaliselt elas hing laiba läheduses, olgu hauas maa all või maa peal kalme lähedal.

68. joonis. Odaots nooremast rauaajast.

Hauaküngas pidi olema surnule majaks, koduks. Sinna pandi surnu relvi, rõivaid, ehteasju, nõusid jne., — üldse kõike, mis surnu elusana tarvitas. Arvati, et surnu hing ehk

69. joonis. Otepää linnamägi.

vaim jätkab endist elu ja vajab kõike seda, mida ta maapeal-
ses elus tarvitas. Temale viidi ka toitu. See pandi kas kalmu-
künkale või teatavail päevil maja juurde välja.

Surnukeha kardeti väga, sest usuti, et teda on vallutanud
mingid võõrad jõud, kes võiksid teha halba ka elavaile. Nende
võõraste jõudude hävitamiseks põletatigi surnuid. Pärast
põletamist võis hing segamatult edasi elada põrmu juu-
res. Surnute eneste hingi eriti ei kardetud. Nende eest kanti
hoolt nagu elavate perekonnaliikmete ja külakondsetegi eest.
Hingede ajal, talvise pööripäeva aegu, arvati hingi kodus
käivat. Pereisa avas hingede ajal õhtuti toa- või saunaukse,
tervitas surnud „külalisi“ auväärselt ning palus nad tuppa
või sauna sööma. Vahel köeti isegi hingede jaoks sauna
ning pereisa kutsus nad vihtlema. Osalt koheldi vaimu nii
hästi sugulustunnete pärast, osalt aga ka kartes, et vaimud
muidu pahanduksid ja halba teeksid.

Surnute hingi teeniti harilikult hiites. Need olid leht-
metsasaljad. Seal pidi leiduma tingimata suuri käharaid
tammi või pärni. Hiis oli püha koht. Sinna astumine ja püha
puu külge puutumine oli keelatud. Isegi marju ei tohtinud
inimesed korjata maa-alalt, kuhu ulatus püha puu vari. Siiski
toimetati mõnikord teisiti, kui selleks mõni häda kaasa mõjus.
Püüti võtta püha puu lehti kas hambavalu või mõne haiguse
arstimiseks. Et loomad pühasse paika ei pääseks, ehitati sel-
lele aed ümber, mida kutsuti ohvriaiaks. Hiisi oli palju:
igal kihelkonnal, külal ja isegi taludel oli oma hiis. Siin tee-

70. joonis. Valjala maalinn seestpoolt.

niiti surnute hingi ja viidi neile ohvreid. Siin püüti mitmesuguste nõiatempude kaudu selgusele jõuda, mida esivanemad soovivad või elavate huvides soovivad teha. Mõned hiitest olid väga kuulsad ja suured. Seal käis kogu ümbruskond palumas ja ohvreid toomas. Ohvriks toodi mitmesuguseid asju, näit. osa uudseviljast, tapetud loomast jne. Uudsest toodi osa ohvriks, enne kui ise maitsema hakati. Seda tegid vanad eestlased usus, et ohver hoiab karja kiskjate loomade eest ja virgutab viljakasvu.

Ohverdamiseks olid teatavad tähtpäevad, kuid ohverdati ka siis, kui mõni haigus juhtus või kui midagi ette võeti

71. joonis. Kalme.

72. joonis. Hiietamm Muhumaal.

ja sooviti selle kordaminekut. Kõige kohasemaks ohverdamis-ajaks lugesid meie esivanemad neljapäeva õhtut¹. Ohvreid toodi surnutele ka kodus. Iga talu õues oli uku kivi ja iga talu aidas uku vakk ohvrite jaoks. Ukuks nimetati maja esiisa, perekonna kõige vanemat surnut, kes pidi eriti kaitsema vastavat talu.

Muistsed eestlased, nagu teisedki rahvad, uskusid, et kogu loodus on täis vaime ehk hingi. Loomadesse ja taimedesse suhtuti kui endasarnastesse olenditesse. Jahile või kalastama minnes tervitati aupaklikult metsa või jõge ning lahkudes tänati teda saagi eest. Loodusnähtuste hingi nimetati haldjateks. Haldjad liikusid vabalt ühest kohast teise. Et haldjaid meelitada, toodi neilegi ande, näit. linte, raha,

¹ Vanadel eestlastel oli neljapäev viimane nädalapäev (esmas-, teisi-, kolma- ja neljapäev).

73. joonis. Lohkudega ohvrikivid Kureveres Saaremaal.

naiste käsitöid, viljateri, meekärgi jne. Tähtsam neist oli siiski rahaohver. Viimast töid inimesed, nagu seda lubas nende jõukus. Ühed töid hõberaha või hõbepreesi, teised kaapisid aga preeside või kaelarahade küljest hõbevalget. Üsna suure austuse osaliseks sai äikesevihma haldjas, kes jagas põldudele kosutavat vihma. Kord nimetati teda Pikriks, — sellena saatis ta taevast alla tuliseid välgunooli. Vahel hüüti teda Kõueks, — sellena ta kärkis ja tõreles valjusti halba teinud inimestega. Hiljemini hakati teda kutsuma Taarak. Samuti austati väga taeva haldjat ehk jumalat, kes oli inimeste üldine kaitsevaim.

Ühiselu korraldused. Vanade eestlaste ühiseluline kord polnud niivõrt arenenud, nagu seda nõudis elu Läänemere kallastel, kus sageli tuli sõdida teiste rahvastega.

Rahvas jagunes kõigepealt perekondadeks. Võim perekonnas oli pereisa käes, kelle sõna kuulasid naine kui ka lapsed. Lapsed kuulusid pereisa võimusesse kuni perekonnast lahkumiseni. Täiskasvanud tütreid läksid mehele ja lahkusid nii perekonnast. Poegade seisukord ja tulevik oli teissugune. Nad jäid isa juurde ka peale naisevõtmist ja moodustasid sel teel ühise suurpere. Pojad perekonnasadena olid küll vabamad ja iseseisvamad, kuid jäid siiski pereisa käsualusteks. Üksteisele lähedal elavad perekonnad moodustasid küla. Igal külakonnal olid oma maad. Neid hariti kas ühiselt või jagati perekondade vahel ära. Külad kokku moodustasid kihelkonna, kihelkonnad maakonna. Kihelkonda valitses rahva valitud vanem. Maa-

konnavanemad valiti enamasti sõjaajal. Vanemate ülesanne oli alal hoida korda ja rahu maakonnas, kohut mõista ja maa- või kihelkonda vaenlaste eest kaitseda ja naabritega lepinguid teha. Hästikorraldatud riiki tol ajal eestlastel veel polnud. Maakonnad mõnikord küll ühinesid, kuid harva. Seda juhtus ainult suuremate sõjakäikude ajal või kui maad oli tarvis kaitseda tugevama vaenlase vastu. Vapraim ja osavaim vanemaist juhatas sõja korral sõjaväge.

Eesti rahvas oli vaba ja vabadusearmastaja. Eestlastel oli oma kõrgem seisus, kuhu kuulusid vanemad, nende sugulased ja ka kaaslased. Nemed etendasid juhtivat osa ja neil oli ka enam maid kasustada. Ka orjad polnud eestlastele võõrad. Neiks said sõjavangid. Sõjavangeks võeti mitte täiskasvanud mehi, vaid lapsi ja naisi. Need pandi osalt tööle, osalt müüdi ära, sest sel ajal oli viisiks inimesi müüa ja osta.

1. Kus elasid meie esivanemad kiviajal? 2. Miks hakkasid nad rändama? 3. Märkige kontuurkaardil umbkaudu soome-ugrilaste algkodu, rändamisteed, peatus- ja lõppasukohad! 4. Jutustage lühidalt, kuidas toimus rändamine! 5. Millal saabusid meie esivanemad Läänemerele? 6. Kuidas kutsusid end eestlased ise, kuidas nende läänepoolsed naabrid? 7. Kui vana on asustus meie kodumaal? 8. Missuguseid kohti valisid kiviaja elanikud endile eluasemeks? Misjaoks just neid? 9. Kaua kestis meil kiviaeg, pronksiaeg, rauaaeg? 10. Kuidas hankisid muistsed eestlased endale uut põllumaad? 11. Mispärast oli vanadel eestlastel karjandus hästi arenenud? 12. Missuguseid koduloomi omasid muistsed eestlased? 13. Missuguseid majandusalasid viljelesid eestlased peale karjanduse ja põllunduse? 14. Mispoollest oli selleaegne Eesti loomariik rikkam praegusest? 15. Missugused eesti naiskäsitöö saadused olid kuulsad? 16. Kellega kauplesid meie esivanemad? 17. Mida nad ostsid, mida müüsid? 18. Missugused kauba- teed läbisid meie kodumaad? Märkige need umbkaudu kodumaa kaart- visandil! 19. Missugused nähtused tõestavad meie esivanemate jõukust? 20. Millest võis tulla teie arvates meie esivanemate jõukus? 21. Missugune meeste käsitöö oli eriti lugupeetud? miks? 22. Missugusel ajal mindi meil harilikult sõjakäigule ning mispärast just siis? 23. Mida nimetati „majaks“? 24. Loendage eestlaste relvi! 25. Mida teate eestlaste lahingutaktikast ning kantsipiiramisviisist? 26. Missuguseid võitlusvõtteid tarvitasid eestlased merilahingus? 27. Missuguseid varjupaiku omasid vanad eestlased sõja puhuks? 28. Mispoollest erineb maalinn linnamäest? 29. Loendage neid takistusi, mis tuli ületada maalinna tungijal! 30. Missuguseid kaitsevõtteid tarvitasid maalinnuses olijad piiramise korral? 31. Mida mõeldakse eest- laste viikingiaja all? 32. Missuguseid häid või halbu iseloomujooni omasid muistsed eestlased? 33. Missuguseil teil toimus abiellumine muistsetel eest- lastel? 34. Kuidas toimus muistsetel eestlastel surnumatmine? 35. Kui- das kujutlesid esivanemad hinge elu pärast surma? 36. Millal käisid hinged kodus? Millisel viisil võeti neid vastu? 37. Miks põletati surnuid? 38. Kes olid haldjad? 39. Kes oli Kõu ehk Pikker? 40. Keda nimetati jumalaks? 41. Kuidas suhtus muistne eestlane loodusesse? 42. Kus ja millal ohverdati hingedele ja haldjatele? Mida ohverdati? 43. Missugune oli

muistses Eestis perekonnaliikmete vahel? 44. Milliseid ühiskondlikke koondisi omasid vanad eestlased? 45. Kas oli muistsete eestlaste juures ka seisuslikke erinevusi? Kui jaa, siis milles nad seisid? 46. Missugused olid vanemate ülesanded sõja- ja rahuajal?

II. Eestlaste vabadusvõitluse aeg.

1. Eestlaste kokkupuuteid skandinaavlastega.

Eestlastel oli kokkupuuteid mitte ainult otseste naabri- tega, vaid ka meile tuntud viikingite ehk normanni- dega, keda õhutas rändama peatoiduse muretsemine, tung avaruse järele, saagi- ja rännuhimu ning kirk vallutada võõ- raid maid ja alistada võõraid rahvaid. Nii Rootsi kui ka Taani viikingid tegid siia rüüsteretki ning võtsid vahel ära mõne linnusegi. Nii olla taanlased tunginud Rotala (Ridala) linna kallale ja selle vallutanud. Hiljemini, s. t. umbes a. 600 p. Kr. olla eesti alale (Matsalu lahe ümbrus) tunginud Rootsi kuningas Ingvar. Sageli tulid võõrad siia ka ainult kauplemiseks. Kaubitsemise ajaks tehti kohapealsete elanikkudega vaherahu. Mõnikord juhtus nii, et viikingid vaherahu möödumisel röövisid ostjailt nende kaubad ning purjetasid kiires korras minema. Samuti kui skandinaav- lased siia, teostasid ka eestlased omalt poolt rüüsteretki Rootsi ja Taanimaale. Kui skandinaavlaste vastu võtsid ning oma senise sõjakuse kaotasid, muutusid eestlaste rüüsteretked neile eriti kardetavaks. Kogu XII sajandi kim- butasid eesti merimehed Taani ja Rootsi randa. 1187. a. hävitasid nad näiteks suure ja tähtsa Rootsi linna Sigtuna, kus asus paarkümmend kirikut. Eestlaste julgetest retke- dest XIII s. alguses räägib ka Läti Henriku kroonika. Nimelt käinud eestlased (saarlased) 16 laevaga Taanis, kus nad põletanud ühe kiriku, võtnud inimesi vangi, laastanud maad ja viinud kirikukellad ära. Jumalakartmatute meriröövlite hävitusretkede vastu palutud sageli kirikutes abi Jumalalt. See oli eestlaste kuulus viikingiaeg, mis kestis XI—XIII sajandini.

2. Sakslaste tung itta.

Põhjusi. Mõned sajandid pärast viikingite sõitude lõppu alustasid sakslased omakorda tungi ida suunas. Selleks oli mitmesuguseid põhjusi. Rahvaarvu kasvamise tõttu tuli saksa

talupoegadel kätte maapuudus, mis kihutas neid välja rändama. Saksa kaupmehed püüdsid leida uusi ostu- ja müügivõimalusi ning kirikumehed tahtsid levitada paganaate keskel ristiusku.

Tung itta mandri ja mere kaudu. Eriti hoogsaks muutus sakslaste väljarändamine XII ja XIII sajandil, nimelt slaavlaste maadesse Läänemere lõunaranniku piirkonnas. Slaavi vürstid, kellele maal asus rahvast hõredasti, ei takistanudki sageli sakslaste asumist oma riikidesse. Kuid peagi ei leppinud sakslased ainult asustamisloaga, vaid aitasid kaasa selleks, et slaavlaste maad läheksid Saksa vürstide valitsuse alla. Võitlushimulised Saksa vürstid ja rüütlid asusid talupoegade abiga vallutama slaavlaste maid. Slaavlastest põllumehed sunniti nüüd kehvematesse kohtadesse elama asuma ning parem osa maast läks saksa asunikude kätte. Aja jooksul segunesid slaavlaste vallutajatega, kaotasid oma keele ning saksa astusid täiesti.

Palju kaugemale itta kui talupojad sõitsid saksa kaupmehed. Häid võimalusi kaubitsemiseks idapoolsete riikidega pakkus sakslastele Läänemeri, mille lõunaranniku nad tükk-tükkilt slaavlastelt vallutasid. Travejõe ääres asutati siin 1143. a. tähtis Lüübeki kaubalinn. Lüübeki kaupmehed arendasid elavat kaubavahetust Venemaaga. Esi- algu sõitsid saksa laevurid Venemaale Läänemere, Soome lahe ja Neeva jõe kaudu. Tähtsamaks peatuspunktiks sel teel oli Ojamaa saar kuulsas Visby linnaga. Kuid see tee oli liiga pikk; kaubanduse soodustamiseks vajati aga lühemat, mis leitiigi.

Niisuguseks teeks oli kohane Liivi (Riia) laht ja Väina jõgi, mida varemini tundsid ka normannid. Arvatakse, et sakslased algasid siin kaubitsemist XII sajandi teisel poolel. Nad ilmusid tihti liivlaste juurde kaupa müüma ning ostma. Liivlased ostsid neilt soola, relvi, riidet ja ehteasju, müüsid nahku, mett, vaha ja ka vilja.

74. joonis. Kaupmees XII sajandil.

3. Sakslased alustavad Vana-Liivimaa ristiusustamist ja vallutamist.

Esimesed piiskopid. Kaupmeestele järgnesid varsti vaimulikud Rooma paavsti ja Saksamaa kõrgemate vaimulikude toetusel. Üksikuid ristiusu kuulutajaid oli juba XI ja XII s. keskpaiku viibinud Vana-Liivimaal, kuid nende töö oli jäänud tulemusteta. Nüüd katsus katoliku kirik uuesti õnne. Breemeni linna peapiiskop saatis kaupmeestega kaasa munk Meinhardi, kes siin ristiusku pidi kuulutama. See sündis umbes 1180. aastal. Meinhard ostis Ükskülas tüki maad ja ehitas sinna kiriku, hiljemini ka kivikantsi. Tema tööol oli esialgu edu. Mitmed liivlased võtsid ristiusu vastu, nende hulgas ka vanem Kaupo. Oma eduka töö eest ülendati Meinhard liivlaste piiskopiks.

Kuid liivlaste hea vahekord uue usu kuulutajatega ei kestnud kaua. Esialgu arvasid liivlased, et ristiusu Jumalat võib austada koos teiste haldjate ja vaimudega. Kui aga sai selgeks, et ristiusk lubab austada ainult ühte Jumalat, siis pahandusid liivlased. Nad ei tahtnud loobuda oma esiisade usundist, et mitte pahandada haldjaid. Sellest kardeti küll katku, küll vihma, küll üleujutuste kahju. Nähes, et liivlasi ei saa rahulikul teel pöörata ristiusku, pidi Meinhard pöörduma Rooma paavsti poole ja temalt abi paluma, mida ka lubati. Paavst lubas kõigile neile patud andeks anda, kes Liivimaa paganate vastu ristiusu võtta lähevad. Enne kui ristiusudijad jõudsid Läänemeremaile, suri aga Meinhard (1196). Tema järeltulijal Bertholdil oli veel vähem õnne. Ta tuli Liivimaale ristiusudijatega, kuid langes varsti lahingus ühe liivlase käe läbi.

Piiskop Albert. Mõõgavendade ordu. Liivlased alistuvad. Kolmandaks Liivimaa piiskopiks sai Albert. Ta oli osav ja kaval mees, raudse tahtejõuga ja kindla iseloomuga. Alberti ei rahuldanud rahulik ja aeganõudev misjonitöö. Tema peapüüdeks oli kiiresti ja sõjaliste jõudude abil sihile jõuda. Tema oligi see, kes liivlastele, eestlastele ja lätlastele ristiusu peale sundis ning oma leidliku poliitikaga aluse pani sakslaste võimule meie maal. Aastal 1200 ilmus Albert ristiusudijatega ja vaprate ning osavate rüütlitaga Väina jõe suudmesse. Liivlased aimasid paha ning olid nende vastu täis umbusaldust ja väga vaenlikud.

Liivlaste vaenlikkus sundis sakslasi kindlat toetuspunkti ehitama. Aastal 1201 asutas Albert Väina jõe kaldale Riia

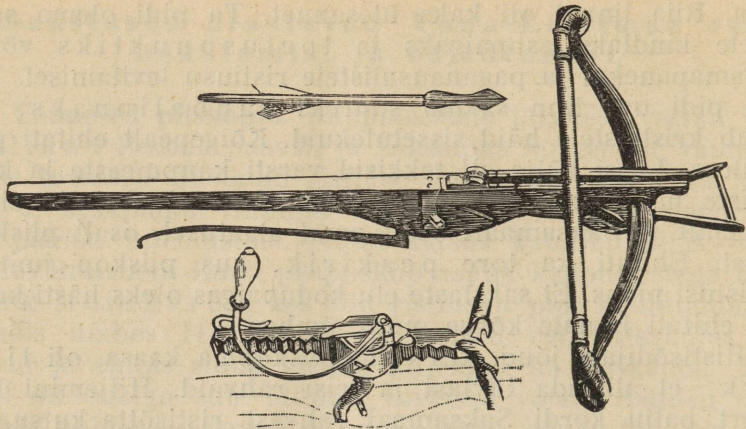
linna. Riia linnal oli kaks ülesannet. Ta pidi olema sakslastele kindlaks asupaigaks ja toetuspunktiks võimu maksmapanekul ja paganausulistele ristiusu levitamisel. Teiseks pidi uus linn saama suureks kaubalinnaks, mis annab kristlastele häid sissetulekuid. Kõigepealt ehitati piiskopiloss. Lossi külje all tekkisid varsti kaupmeeste ja käsitööliste majakesed. Kaupmehed ja käsitöölised tulid sinna Ojamaalt ja Saksamaalt osalt omal algatusel, osalt piiskopi kutsel. Ehitati ka tore peakirik, kus piiskop jumalateenistusi pidas. Et sakslaste elu kodupaigas oleks hästi kaitsitud, ehitati linnale kõrge müür ümber.

Ristisõdijate jõud, kes tulid piiskopiga kaasa, oli liiga nõrk, et alistada liivlasi ja teisi rahvaid. Hiljemini käis Albert palju kordi Saksamaal rahvast ristisõtta kutsumas. Kuid ristisõdijail oli viisiks ainult üürikest aega siin viibida. Nad olid harilikult ühe suve ja pöördusid seejärel kodumaale tagasi. Piiskop Albert taipas, et peab moodustama alatise sõjaväe, kes aitaks kindlustada sakslaste võimu Liivimaal. Ta asutaski 1202. a. sõjameeste ühingu Mõõgavendade ordu nime all.

Orduvennad polnud harilikud, vaid vaimulikud rüütlid. Nad kandsid valget mantlit, mille õla kohale õmmeldi punane rist ning selle alla mõök. Nende rüütlite välistunnuste pärast hüütigi ordut Mõõgavendade orduks.

Ordurüütlite ja ristisõdijate abil algaski piiskop Albert järjekindlat võitlust kõigepealt liivlaste ja lätlastega. Ristisõdijaist ja ordurüütleist polnud puudu. Nende seas oli küllalt ausaid inimesi, sest sel ajal peeti paganate vastu võitlemist ja nende ristiusku pööramist väga õilsaks teoks, mille eest pärast surma pääseb taevasse. Liivisse tuli ka palju kahtlast elementi, s. t. neid, kes ei viitsinud teha korralikku tööd, nagu igasugused õnneotsijad, sageli ka kurjategijad (tulesüütajad, mõrtsukad ja muud). Nad vabastati karistusest, kui lubasid minna paganate vastu võitlema. Paganate vastu võideldes ja nende vara riisudes oli kerge üleöö rikkaks saada.

Võrdlemisi ruttu vallutati liivlaste maa. Lätlased alistasid peaaegu ilma võitluseta. Lätlased olid palju kannatanud ümberkaudsete rahvaste (liivlaste, leedulaste, eestlaste, venelaste) rüüsteretkede all. Neil ei olnud selliseid häid looduslikke piire nagu eestlastel, nende maale oli kerge sisse tungida. Sakslaste ülemvõimule alistasid nad lootuses, et rüütlid aitavad kaitseda nende maad naabrite vastu.

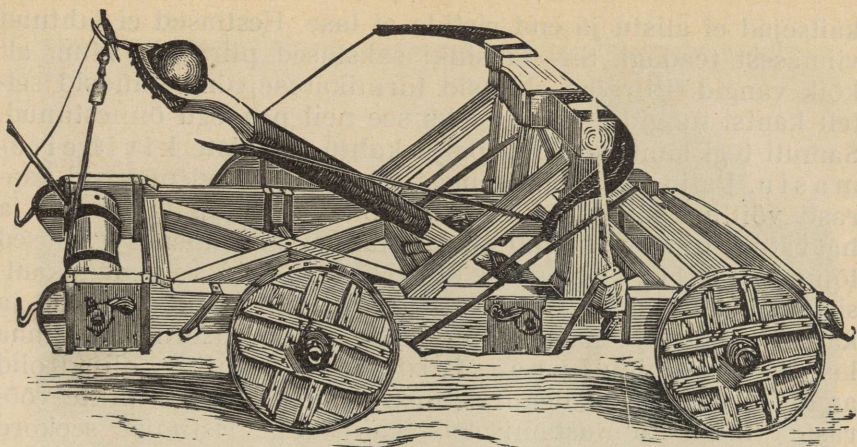
75. joonis. Amb ja nool.

4. Eestlaste vabadusvõitlus.

Otepää maalinna hävitamine. Eestlaste alistamine nõudis palju aega, sest nad olid naabritest vapramad ja sõjakamad. Sõdades eestlastega tuli sakslastele suureks kasuks riikliku ühtluse puudumine eestlaste juures. Seetõttu nad ei pruukinud sõdida kogu rahvaga korraga, vaid ainult üksiku maakonna elanikkudega. Kõigepealt püüdsid sakslased vallutada Ugandit. Ugandi vallutamine oli seepärast tähtis, et Otepää kaudu läks kaubatee Pihkvasse.

Võitlus algas 1208. a. (?), mil sakslased tungisid maalinna kallale. Kants oli ehitatud kõrgele mäekünkale. Kividest ja mullast vall, millele oli ehitatud veel palkidest püsttara, andis nii mõnigi kord head kaitset seesolijale. Sakslastel oli aga tarvitada rida sõjariistu, nagu müüri lõhkumis- ja kiviheitmasinad ja piiramistornid, mida eestlased tol ajal veel ei tundnud. Hõlpsa vaevaga võeti eestlaste kants ära ja pisteti põlema. Seejärel rüüstati ümbruskonda ja mindi riisitud varaga ja sõjavangidega tagasi. Sellele sõjakäigule järgnesid teised. Eestlased ei jäänud kätte tasumata. Eestlaste olukorda raskendas asjaolu, et peale sakslaste korraldasid venelasedki meie maale rüüsteretki.

Ümera lahing. A. 1210 asusid eestlased suure väega teele ja piirasid Võnnu kantsi ümber. Veeti hulk puid kantsi ette kokku ja pisteti need põlema, püüdes tuld ja suitsu kantsi juhtida, et sundida seesolijaid alistuma. Puud metsas kisti juurtega välja, seati need kantsi juurde püsti ja kinnitati tugevasti üksteise külge, et nende varjus kantsi kaitsejaid

76. joonis. Kiviheitemasin.

nooltega tabada. Kui juba mitu päeva piiramistööd oli tehtud ja kants langemas, ilmusid ordurüütlid, lätlased ja Kaupo liivlastega. Eestlased taganesid, arvatavasti teadlikult. Nad liikusid üle Koiva Ümera jõe suunas. Seal saatsid vaenlased salakuulajad välja, et nad järele vaataksid, kus eestlased on ja mis nad teevad. Luuresalk teatas, et eestlased põgenevat üle Ümera. Nüüd tõttasid rüütlid ühes teistega Ümera poole, ilma et oleksid teadnud, kus asub eestlaste malev. Eestlased olid metsa peitunud ja tungisid siit vaenlastele ootamatult peale. Varsti langesid mitmed rüütlid ja Kaupo poeg, kuna teistest said paljud haavata. Kui liivlased seda nägid, pöördusid nad kohe põgenema ja jätsid sakslased üksinda. Ka need pidid taganema. Eestlased ajasid ratsa nii sakslastele kui ka lätlastele järele, löid neist paljud maha ning võtsid vange. Sõjavangidele raiuti ristiusu pilkeks ristid selga. Nii lõppes Ümera lahing eestlaste täieliku võiduga. Nad tulid võidurõõmsalt tagasi ja töötasid ühiselt kui „üks süda ja üks hing“ vaenlase vastu sõdida.

Vastastikused rööv- ja sõjaretked kestsid edasi, riisuti karju ja rööviti muud varandust. Neil sõjakäigel osutasid iseäranis suurt julgust sakalased ja ugandlased.

Viljandi langemine. Pinnuks silmas oli sakslastele vaprate sakalaste kants Viljandi. Selle vastu algatataksegi 1211. a. suurem sõjakäik. Kants oli hästi kindlustatud ja sakslased piirasid seda mitu päeva. Piiramisest võtsid osa ka liivlased ja lätlased. Ümberkaudselt maalt olid sakslased võtnud hulga vange. Nad ähvardasid need tappa, kui kantsi

kaitsejad ei alistu ja end ristida ei lase. Eestlased ei tahtnud viimastest teadagi. Siis tapsidki sakslased piiratute silma all kõik vangid. Piirajad ehtasid tormikatuse ning püüdsid sellelt kantsi tungida. Kord oleks see neil peaaegu õnnestunud. Samuti tegi kantsisolijaile palju kahju piirajate kiviheitemasin. Palju kaitsejaid langes, aga ellujäänud püüdsid vaprasti võitlust jätkata. Et kantsis oli aga palju langenuid ja haavatuid ning veest tuli suur puudus, siis lubasid eestlased lõppeks ristiusu vastu võtta. Nüüd läksid vanemad kantsist välja ja lasksid preestrid linna tulla, kes kõik majad ja kantsi, mehed ja naised pühitsetud veega piserdasid. Linna lasti võõraist ainult preestrid. Viljandi kantsis olid andnud ainult nõusoleku ristiusu vastuvõtmiseks, mitte võõraste võimu tunnustamiseks. Kuid isegi ristimist seekord kantsis ei toimetatud. Sakslased kartsid väga Lembitu vägede tulekut ning pöördusid kiiresti koju.

Lembitu. Kolme maleva manööver. Nii lubasid sakalased ainult häda sunnil ristiusu vastu võtta. See ei võinud aga tähendada tõsist rahu. Varsti läksid eestlased kuulsa Sakalamaa vanema Lembitu juhatusel sakslastele ja nende abilistele kätte maksma. Lembitu oli mees, kes oli jõudnud kindlale otsusele, et ühes ristiusu vastuvõtmisega kaotab rahvas vabaduse ning langeb võõra vaenliku rahva ikke alla. Vaenlastele vastu astumiseks püüdis Lembitu organiseerida mitme maakonna koostööd. Seni olid sakslaste vastu võidelnud sakalased ja ugandlased. Nüüd haarasid ka saarlased ja ridalased¹ relvad maaletungijate võitmiseks. Samal, 1211. a. liiguvad eestlaste väed lõuna poole. Sellest sõjaretkest võtsid osa sakalased ja ugandlased, ridalased ja saarlased.

Jõudnud üle praeguse Säde jõe, hävitasid sakalased ühes ugandlastega seal asetseva ristiusu-kiriku. See rahaldas eestlasi vähe. Seejärel käisid nad külast külla ja viisid kaasa hulga kariloomi, hobuseid ja muud vara. Naised ja lapsed võeti vangi, mehed aga surmati. Nii olid toimunud korduvalt ka sakslased ja lätlased. Saarlased ja ridalased kimbutasid liivlasi, kelledele sakslased ei suutnud seekord abi anda. Saarlased ilmusid oma laevadega Koiva jõe kaudu liivlaste vanema Kaupo kantsi Toreida alla, maad mööda tulid sinna ridalased. Pealetungijad laastasid seal ümbruskonda, võttes kaasa hulga sõjasaaki ja viies vangi naisi ja lapsi.

---

¹ Ridala maakond oli praegusel Läänemaal.

77. joonis. Koiva jõgi Toreida lähedal. Vasemal metsa taga asetses liivlaste linnus. Siia olid sageli suunatud eestlaste retked.

Vähestel õnnestus põgeneda Riiga. Nii said sakslaste abilised hirmsasti lüüa. Eestlaste edukas sõjategevus ei saanud aga kesta kuigi kaua, sest varsti ilmusid vaenlastele suured abi-
væed Saksamaalt ning purustasid saarlaste ja ridalaste väed.

Toreida vaherahu 1212. a. Kaotusest Koiva jõe ääres olid saarlased ja ridalased väga masendatud ega julgenud nii pea uuesti peale tungida. Ugandlased ja sakalased olid aga väsinud vaenlaste sagedate röövretkede pärast. Palju vapraid mehi oli sõjas langenud, paljude vara olid ahned võõrad kaasa viinud. Lõuna-eestlaste olukorra tegi veel raskemaks maal puhkev katk ning näljahäda. Seepärast vajasisid nad väga rahu. Rahu ihkasid samuti sakslased, kes olid palju kannatanud eestlaste rüüsteretkede all. 1212. a. sõlmitigi Toreidas kolmeks aastaks vaherahu. Sakalased kuni Paala jõeni lubasid end ristida lasta.

Leole linnuse langemine. Teine kolme maleva manööver (1215. a.). Juba enne rahuaja lõppu alustasid sakslased sõjaretki. Muuseas tungisid nad Sakalasse ja piirasid Lembitu linnuse Leole ümber. Viimane asetses keset sood ja oli kül-

laldaselt tugev. Kahjuks oli seekord Leole linnuses vähe kaitseväge. Piirajad vedasid valli juurde suure hulga puid ja süütasid need põlema. Tuli ulatus juba üle valli. Seisund oli äärmiselt raske, ja Lembitu ühes teistega lubas end ristida lasta. Seejärel tungisid sakslased ühes oma abiliste lätlastega linnusesse, võtsid kõik kaitsejate vara ja rikkuse kaasa ning jagasid saagi omavahel.

Sündmus pani eestlased kihama. Peeti nõu, mida teha. Arvati kõige kohasemaks suurem sõjakäik ette võtta ja kolme maleväga korruga peale tungida, et vaenlast hävitada. Kevadel 1215. a. liikusid kolm eestlaste malevat lõuna poole: saarlased pidid Riia ümber piirama ja Väina sadama kinni panema, ridalased Toreida liivlastele ja sakalased ühes ugandlastega lätlastele peale tungima. Sõjakäik oli küll väga hästi kavatsatud, kuid vaenlast siiski hävitada ei jõutud. Saarlased pidid Riia alt, kus nad kividega täidetud laevu, paate ja kaste jõesuudme sulgemiseks põhja lasksid, kiiresti lahkuma, sest uued ristisõdijate salgad jõudsid kohale ja sundisid nad põgenema. Ridalased, kes sõdisid liivlastega ja nende maad laastasid, pöördusid saarlaste põgenemisest teada saades tagasi omale maale. Kõige enam said kannatada lätlased ja nende maa. Püüti kõik paha, mis lätlased kunagi teinud, kätte maksta. Vaenlased ei jäänud vastust võlgu. Nad teostasid rea rööv- ja sõjaretki, et eestlasi nõrgestada ja nende maad alla heita. Eriti raskesti kannatasid röövkäikude all Ugandi ja Sakala, mis asusid vaenlastele kõige lähemal. Ugandisse tehti 1215. a. tervelt üheksa sõjakäiku vaenlaste poolt. Lõpuks väsisid ugandlased ning alistusid 1216. a. sakslastele. Sedasama tegid ka järvakad.

Eestlaste ja venelaste ühine võidurikas pealetung 1217. a.

Nähes, et Eesti maakonnad üksteise järel hakkavad langema sakslaste kätte, kutsusid eestlased endile abiks novgorodlased ja pihkvalased. Koos venelastega võitsid eestlased 1217. a. kevadel Otepää linnuse tagasi ning vabastasid Järvamaa ja Ugandi võõraste võimu alt. Sakslaste suured väed kihutati maalt täiesti välja.

Madisepäeva lahing (1217. a.). Eestlased tahtsid kasustada vaenlaste nõrgenemist lüüasaamise tagajärjel ning lüüa sakslasi isegi Väina jõe ääres.

Asja etteotsa astus Lembitu. Ta sõitis maakonnast maakonda ja kutsus kogu rahvast otsustavale võitlusele sakslastega. Võidu kindlustamiseks paluti abi venelastelt ja saadeti neile suuri kingitusi. Venelaste abi jäi aga hiljaks.

Eestlaste malev, 6000 meest suur, kogunes Viljandi lähedusse. Sakslaste olukord oli väga raske. Ristisõitjate juurdevool Saksamaalt oli jäänud väikeseks, venelased aga võisid anda eestlastele suuri abivägesid. Piiskop Albert palus abi Taani kuningalt Valdemar II-elt. Viimane saatiski oma vasalli, Orlamünde krahvi Alberti, paljude rüütlitega Riiga.

Nüüd võisid sakslased eestlastele julgemini vastu astuda. Nad kogusid suure hoolega sõjaväge ja saatsid välja oma osavaimad pealikud. Neil oli ligi 3000 meest ratsaväge, keda toetasid suured lätlaste ja liivlaste väesalgad. Vaenlased ei jäänudki ootama eestlaste pealetungi, vaid tungisid ise Eestisse. Umbes praeguse Karula juures, Viljandi läheduses, kohtusid 21. septembril 1217. a. mõlemad malevad. Vaenlastel asusid keskpaigas rüütlid, paremal tiival liivlased ja vasemal lätlased. Samuti oli ka Lembitu oma mehed jaotanud: paremad keskpaika, teised tiibadele. Kui oli paras aeg lahingut alata, ilmusid lahinguvalmis eestlased äkki metsadest, ja võitlus puhkes.

Eestlased võitlesid vapralt. See kõik aga ei aidanud. Sakslaste parem sõjakunst murdis nende jõu. Pealegi langes keset ägedat lahingut Lembitu, eestlaste osavaim väejuht ja rahvavanem. Langesid ka mitu teist eesti vanemat ning liivlaste vanem Kaupo. Oma vanemate, eriti aga Lembitu langemist nähes kaotasid eestlased julguse. Nad taganesid, jättes lahinguväljale ligi 1000 surnukeha. Vaenlaste kätte langes umbes 2000 hobust, palju sõjariistu ja muud saaki. Kõik röövitud vara jagati võitjate vahel. Paar päeva hiljemini, kui võitjad olid tublisti rüüstanud ja põletanud, palusid eestlased rahu. Sakala ja Järvamaa alistusid võõrastele. Nii lõppes kuulus Madisepäeva lahing 21. sept. 1217. a. eestlaste suure kaotusega. Eestlaste võim polnud sellega aga veel murtud.

Taanlaste ilmumine. Tallinna asutamine (1219. a.). Valutatud maakonnad ootasid head juhust võõra võimu kukutamiseks, sest Ugandi, Saare- ja Virumaa ning teised olid veel alistamata. Piiskop Albert teadis väga hästi, et ta ei suuda oma jõududega eestlasi alistada. Ainult Taani kuninga toetusel võiks ta neist jagu saada. Kuningas Valdemar II oligi lubanud abi anda, nõudes aga, et kõik taanlaste poolt siin võidetud maad jäävad Taani riigile. Piiskop Albert pidi nõustuma selle nõudmisega, sest abi oli tingimata tarvis. 1219. a. tuli Taani kuningas suure sõjalaevastikuga „Kalevi kalmu“, maalinn Lindanisa kohal Eesti randa ja asus maa-

linna piiramisele. Harjulaste ja reevellaste pealikud läksid taanlaste leeri, lasksid endid ristida ja pidasid sõbralikke läbirääkimisi. Samal ajal aga kogusid eestlased suure sõjaväe kokku ning tungisid äkki viiest kohast korraga taanlaste laagrisse. Alguses näis, nagu kaotaksid taanlased lahingu, kuid hiljemini võitnud nad siiski. Üks vana taani jutt kõneleb, et kui taanlaste lahingulipud olnud juba langenud eestlaste kätte, hakanud üks piiskop ülestõstetud käsi paluma taevast abi. Selle palve peale langenudki taevast punane valge ristiga lipp, mille all võideldes taanlased võitsid. Praegugi veel omab Taani riigilipp punasel pinnal valget risti.

„Kogu Eesti ristitakse“ (1220). Vana Eesti maalinna Lindanisa asemele asutasid võitjad „Taanlinna“, Tallinna (1219). Uus linn oli taanlastele kindlaks toetuspunktiks, kust nad püüdsid oma võimu eestlaste üle kehtima panna. Taanlased pörkasid aga seejuures sakslastega kokku, kes tungisid põhja poole. Nii tekkis taanlaste ja sakslaste vahel äge tüli. Viimaks jõudsid taanlased siiski niikaugele, et neile sai Tallinn ühes Harju- ja Virumaaga.

Üksteise võidu püüdsid taanlased ja sakslased mandri eestlasi ristida, olles arvamusel, et kõik need kohad, kus rahvas ristitud, kuuluvad nende võimusesse. Seepärast ruttasid nii taanlased kui ka sakslased ristimisega. Mõnes külas ristsid preestrid ainult tähtsamaid elanikke ning panid siis külasse ristimise tunnuseks püsti suure puuristi. Vahel juhtus ka, et võitlevate poolte preestrid sattusid ühte külla samal ajal ning hakkasid seal ristimise eesõiguse pärast sõnelema.

Rootslaste ilmumine ja nende vägede hävitamine. Viimaks ilmusid ka rootslased Läänemaad võitma ja rahvast ristima. Vabad ja julged saarlased, kes said sellest kuulda, tulid 1220. a. suure sõjaväega ja purustasid rootslaste väesalga täielikult. See sündmus julgustas ka teisi eestlasi. Järgmisel aastal läksid saarlased, harjulased ja virulased Tallinna alla ning piirasid seda ligi 2 nädalat. Kantsi vallutamiseks ei jätkunud neil siiski jõudu. 1222. a. teostab Taani kuningas sõjakäigu Saaremaale, et saarlastele kätte maksta. Ta laskis siia kindluse ehitada. Selle lõhkusid aga saarlased mõne kuu pärast maha, kusjuures ei jäetud kivi kivi peale. Kantsi ründamisel tarvitasid saarlased juba kiviheite- ja muid masinaid. Neid õppisid nad tundma varbolastelt. Kui kindlus oli hävitatud ja orjastajad maalt välja aetud, saatsid saarlased sellest teate üle kogu Eesti. Nad julgustasid eestlasi kõigis maakondades taanlaste iket ära heitma ja seletasid,

et Tallinna võidavat hõlpsasti vallutada. Nad õpetasid teisi eestlasi ka kiviheite- ja muid masinaid ning sõjariistu tarvitama.

Eestlased vabastavad oma maa võõra võimu alt (1223). Saarlaste julgus ja õpetus ei jäänud tagajärjeta. Algas üldine mäss. Püüti nii sakslasi kui ka taanlasi kodumaa pinnalt minema kihutada. Peaaegu kõik maakonnad võtsid mässust osa. Kõigepealt astusid rõhujate vastu välja mandril Harju- ja Läänemaa mehed. Mõlemad maakonnad tehti taanlastest puhtaks. Ainult Tallinn jäi veel nende kätte. Sakalased võtsid 1223. a. orduvendade käes oleva Viljandi lossi. Kõik sakslased lossis ja kirikus, kus parajasti jumalateenistust peeti, võeti kinni ja surmati. Nende raha, hobused ja muu vara jagati omavahel. Samal päeval saatsid sakalased teate sündmusest Otepääle ja soovitasid seal samuti teha. Nad saatsid võidutähena oma verised mõõgad tartlastele, et neidki julgustada võitlusele. Võidusõnumid võeti Tartus ja kogu Ugandis suure rõõmuga vastu. Algas orjastajate hävitamine. Nad surmati või seoti kinni, raha ja muu vara aga jagati omavahel. Kes orduvendadest, preestritest ja muist vaimulikest ning kaupmeestest ellu jäid, põgenesid. Nii oli kogu eestlaste maa jälle vaba ja igal pool pandi endised olud kehtima. Võitjad pesid endid, oma maju ning kantse veega ning küürisid luuaga, et ristiusust jälgegi järele ei jääks. Ka kaevasid nad omaste surnukehad, mis kirikuaedadesse olid maetud, haudadest välja ja põletasid need oma endise paganliku kombe järgi. Saadikute kaudu teatati sakslastele Riias, et eestlased ristiusku enam vastu ei võta ja seni vastu panevad, „kuni nende maal veel ainuski aastavanune või küünrapikkune poisike järele on jäänud“.

Vabadusvõitluse lõpp. Viljandi ja Tartu langemine. Eestlaste võidurõõm ja vabadus ei kestnud kaua. Sakslased valmistasid uut sõjakäiku. Ka eestlased tegid ettevalmistusi ja kutsusid venelasi appi. Neile saadeti osa sakslastelt saadud saagist. Appitunud venelased ja väed paigutati Tartu, Otepääle ja Viljandisse. Kindlustati hoolega kantse ja õpiti usinasti tarvitama kiviheitemasinaid ja muid sõjariistu. Neid olid eestlased ordurüütlitelt palju saagiks saanud. Ka tehti uusi juurde.

Suureks abiks oli sakslastele tugev ristisõdijate parv, mis 1223. a. meie maale jõudis. Sakslastega võitlesid kaasa ka lätlased ja liivlased. Nii oli sakslaste sõjajõud eestlaste omast palju tugevam. Eestlastele olid abiks küll venelased, kuid neid oli vähe. Kõigepealt tungisid sakslased Sakalamaale. Nende suur sõjavägi ilmus 1223. a. augustikuus Vil-

ja n di kantsi alla. Algas selle piiramine. Sakalased panid ligi kaks nädalat vapralt vastu, siis aga rauges jõud. Nälg ja haigused võtsid maad, ning kantsi kaitsejaist surid paljud. Vastu panna polnud enam mõtet. Nii pidid julged sakalased oma kantsi sakslastele andma ja ristiusu vastu võtma. Alles nüüd ilmusid suuremad venelaste väed, kuid oli hilja. Pealegi ei alanud nad võitlust otseteed sakslastega, vaid asusid ühes saarlaste, järvalaste ja virulastega Tallinna piirama. Viimane oli hästi kindlustatud ning tema vallutamine äpardus. Olles siin-seal ümbrust rüüstanud, pöördusid vene väed koju tagasi. Ainult Tartut jäi 200-meheline väesalk kaitsema.

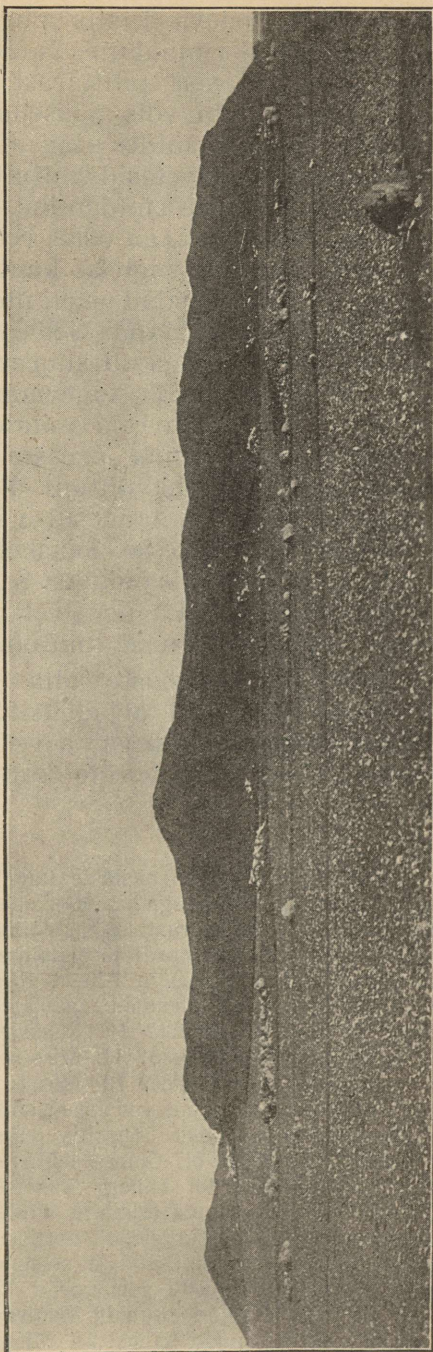
Niipea kui vene väed lahkusid, tungisid sakslased Ugandisse ja asusid 15. augustil 1224. a. Tartu piiramisele. Nad olid selleks ajaks Saksamaalt veel uut ristiväge juurde saanud. Tartu tagasivõtmine nõudis sakslastelt palju vaeva. Kants oli hästi kindlustatud ja asetseis kõrgel Taara mäel. Kaitsejad panid mehiselt vastu. Siia olid kogunenud tervest Eestist ellujäänud vapramad mehed, et „viimse vere tilgani“ kaitseda oma ainustki ülejäänud vabaduspaika. Pealegi oli loota suuremate vene vägede tulekut. Vene abi jäi ka seekord hiljaks. Sakslased võtsid tarvitusele kõik paremad piiramisabinõud: piiramistorni, siilid, ammud jne. Kantsikraav täideti ja siis hakati torni üle kraavi linnamäele lähemale nihutama. Piirajad kaevasid ööd ja päevad, et osa mäge kõrvaldada ja torni linnamüüri ni lükata. Samal ajal töötasid kiviheite- ja muud masinad ning viskasid linna tulist rauda ja tulekatlaid, mis olid täidetud põlevate ainetega. Usinasti töötasid ka linna kaitsejad. Nad valmistasid samuti kiviheite- ja muid masinaid ning sõjariistu. Eesti kütid surmasid ambude ja vibupüssidega palju sakslasi. Viimaks süütasid eestlased kantsi suure tule ja tegid augu kindlusemüüri. Selle kaudu veeretasiid nad tulega täidetud rattaid alla, et nii torni põlema süüdata. Sakslased aga ajasid tule laiali, löid rattad puruks ja päästsid torni sel teel leekidest. Nii sõditi järgemööda hulk päevi. Viimaks otsustasid sakslased tormi joosta, lubades suurt tasu vallile ronijaile. Tormijooks algas. Eestlaste ja venelaste mehisest vastupanekust hoolimata pääsesid siiski mõned ordurüütlid mööda tormiredelit vallile. Teised tungisid aga kantsi läbi augu, mille kaudu kaitsejad olid tulirattaid alla veeretanud. Kui sakslasi juba küllalt kantsi oli tulnud, järgnesid neile lätlased ja liivlased, kes ka siin kaasa võitlesid. Nüüd algas verine võitlus. Ligi 1000 eestlast ja 200 venelast tapeti

maha. Ei antud armu ka naistele ega lastele. Linn ise riisuti paljaks ja pisteti viimaks põlema. Ainult ühele venelasele jäeti elu. Temale anti tubli hobune ja sõjamünder ning saadeti oma vürstlele sündmusest teatama.

Tartu vallangemisega läks Eesti mandril võim täiesti sakslaste kätte. Linnad ja külad olid rusuhunnikuiks tehtud ning kogu maa laastatud. Maa oli rahvast lage ja vastuhakkamist polnud enam karta.

Saarlaste alistamine.

Vabad olid veel ainult saarlased. Neid lahutas meri mandrist ning sakslastel polnud hõlpus sinna tungida. Pealegi olid saarlased julged sõja- ja merimehed. Siiski tuli järg ka nende kätte. Tarvis oli ka saarlaste võim murda ja kaubitsemise merel täielikult enese kätte saada. 1227. a. jaanuarikuus, mil kare külm kattis väina paksu jääga, liikus suur saksa sõjavägi Pärnu alt üle mere. Sellest sõjakäigust võtsid osa peale sakslaste ka lätlased, liivlased ja osalt koguni mandri eestlased. Kõigepealt mindi Muhumaale Linnuse maalinna alla ja asuti seda

78. joonis. Muhu linnuse üldvaade.

piirama. Kuus päeva kestis piiramine, siis asusid sakslased otsustavale rünnakule. Raudkonksudega kiskusid nad linnuse vallil asuvast pihhtarast palke välja ja tegid nii avause, mille kaudu võis pääseda linnusesse. Palvetades ja vaimulikke laule lauldes läksid kristlased tormijooksule. Kantsi kaitsejad palvetasid valjult, kuid mitte Jeesuse, vaid Taara poole. Linnuse ründamine oli kaunis raske, sest tema kivivall oli jäätunud. Aga osalt redelite abil, osalt kätele toetudes, osalt „Jumala ingleist kantuina“, nagu jutustab vana kroonika, jõudsid piirajad siiski üles. Linnuse kaitsejad tapeti. Linnus ise põletati maha. Seda kuulnud, andsid saarlased alla ka Valjalas, mis oli suuremaid Eesti maalinnu. Tunti selgesti, et mitu korda tugevamale vaenlasele vastupanek on asjatu ja palju ohvreid nõudev. Nüüd algas suur saarlaste ristimine. Kuus preestrit olevat rahvast ristitud mitu päeva hommikust õhtuni. Peale seda lahkus sakslaste sõjavägi saartelt. Nii langesid viimsed vabad eestlased sakslaste võimusesse. Sakslased said maa ja mere pere-meesteks ning rahva isandaiks. Saksa kaubalaevad võisid siitpeale julgesti Läänemerel liigelda. Polnud enam vabu saarlasti, kes oleksid neid kimbutanud.

Kogu Eesti sakslaste alla sattumisega ei muutunud meie esivanemad veel orjadeks. Sakslased jätsid isegi suured õigused endistele maavanematele, kes, nagu ennegi, mõistsid külaelanikkude üle kohut ning korraldasid kohalike asju.

1. Millest oli tingitud sakslaste tung itta? 2. Millal algas saksa kaupmeeste läbikäimine liivlastega? 3. Kes oli esimene edukam ristiusukuulutaja Vana-Liivimaal? 4. Mispärast kõikusid liivlased ristiusu vastuvõtmise küsimuses? 5. Kes olid Meinhardi järeletulijad? 6. Millal ilmus piiskop Albert Liivimaale? 7. Milleks asutas Albert Riia linna ja Mõõgavendade ordu? 8. Missugused rahvad alistusid sakslastele varsti? 9. Millal algas sõda sakslaste ja eestlaste vahel? 10. Mišsugustesse tähtsamatesse järkudesse võiks jagada vabadusvõitluse? 11. Missuguste rahvastega tuli eestlasil võidelda vabadusvõitluse kestel? 12. Mis te arvate, millega on seletatav, et vabadusvõitluse algusaastail venelased sõdisid eestlaste vastu, hiljemini aga sakslaste vastu? 13. Miks õnnestus sakslastel kergesti Otepää maalinna vallutamise? 14. Millal oli Ümera lahing? 15. Milline oli selle mõju eestlaste võitlustahtesse? 16. Millega vastasid eestlased Viljandi langemisele 1211. a.? 17. Kuidas toimus esimene, kuidas teine kolme maleva manööver? Millal nad olid? 18. Missugune oli eestlaste ja sakslaste vahekord a. 1212—1215? 19. Millest nähtub eestlaste seisukorra raskus 1216. a.? 20. Milline välisabi parandas eestlaste seisukorda 1217. a.? 21. Kellelt palus Albert 1217. a. abi? 22. Millal oli kuulus Madisepäeva lahing? 23. Kirjeldage lühidalt Madisepäeva lahingu käiku! 24. Missugused maakonnad alistusid saks-

lastele Madisepäeva lahingu tagajärjel? 25. Millal asus Valdemar II meie kodumaad vallutama? 26. Jutustage Taani riigilipu saamislugu! 27. Kui vana on praegu Tallinn? 28. Kas väärrib eestlaste ristimine 1220. a. nimetamist selle sõnaga? Põhjendage oma arvamust! 29. Millal tegid rootslased katset vallutada Läänemaad? Kuidas lõppes see üritus? 30. Millal toimus vabadusvõitluses viimne suur vastuhakkamine võõrastele? 31. Nimetage ajalises järjekorras selle vabadusvõitluse ajajärgu tähtsamaid sündmusi? 32. Millal vallutati Saaremaa? 33. Loendage põhjusi, mispärast teie arvates eestlased kaotasid vabadusvõitluse!

III. Vana-Liivimaa konföderatsiooniajastu.

1. Maa lõplik jagamine.

Tülid võimu pärast. Ordu ja Riia piiskopi vahel puudus juba algusest peale sõprus ning rahu, sest nad tulit- sesid maade pärast. Ordu nõudis enesele (1207) tasuks oma töö eest $\frac{1}{3}$ võidetud ja võidetavaist maist. See nõudmine oli Riia piiskopile üsna vastumeelt. Siiski pidi ta ordule järele andma ja $\frac{1}{3}$ võidetud maast lubama. Võitmata maade kohta ei andnud ta aga mingisuguseid lubadusi. Ordu ihkas aga enesele võimalikult rohkem maid. Ta jõudiski eestlaste vaba- dusvõitluse alguses (1210) niikaugemale, et ei tarvitsenud enam võidetud maade pärast Riia piiskopile aru anda. Võrdlemisi suur osa Liivimaast läkski ordu kätte. Teine osa jäi vaimulikele. Harju- ja Virumaa said taanlastele. Ükski kolmest võimust polnud saavutatud maadega rahul. Nii piis- kop, ordu kui ka taanlased ihkasid endale suuremat maa- ala. Omavahel maa pärast sõdima hakata võõrad võimud siiski ei tahtnud. Sõja korral oleks ju olnud karta päris- elanikkude vastuhakkamist. Seepärast palus piiskop Albert paavsti, et see saadaks oma esindaja Liivimaale tüli- küsimusi lahendama. Paavst läkitas selleks Modena piiskopi Wilhelmi, kes 1225. a. kevadel maabus Riias paljude preestrite ja ristiõitjatega. Modena Wilhelm reisis palju Vana- Liivimaal, käies kahel korral ka eestlaste alal. Siin seletas ta lihtsalt ja sõbralikult eestlastele ristiuskust ning noomis sakslasi, kui need olid kohelnud eestlasi halvasti. Paavstil oli kavatsus võtta kogu Vana-Liivimaa otseselt oma võimu alla. Modena Wilhelm astuski selleks esimesi samme. Ta otsustas Viru-, Järva- ja Läänemaa suhtes, et need maad ei kuulu ei taanlastele, ordule ega piiskopile, vaid otseselt paavstile. Eestlaste suhtes oli paavsti saadik üsna hea-

tahtlik. Ta nõudis nende pantvangidki taanlaste käest kirikuvande ähvardusel välja. Kohalikkude asjade otsustamine ning kohtumõistmine jäi eesti vanemate hooleks. Arvatavasti oleks Wilhelm jätnud kogu maa-ala valitsemise eesti vanemate hooleks, kui ta poleks kartnud, et sel korral leiavad naabrid kergesti ettekäändeid sõja alustamiseks.

Varsti pärast Modena Wilhelmi ärasõitu tungisid taanlased paavsti alale. Neile järgnesid ordurüütlid, kellele kätte läks peagi kogu paavsti ala ning isegi taanlastele jäänud Harjumaa ühes Tallinnaga.

1230-dail aastail püüdis paavst uuesti siin üles ehitada oma kavatsetud riiki. Päriselanikkude esindajad võtsid isegi ette pika teekonna Rooma, et pääseda paavsti jutule. Kuid kohale nad ei jõudnud, sest ordumeister sai saadikute minekust teada ning laskis nad teel Hollandis kinni võtta. Lõpuks mõistis paavst, et nii kaugel Roomast on raske asutada otsest paavstile alluvat ilmlikku riiki, ning loobus sellest plaanist. Maakonnad, milledest Põhja-Eestis taheti luua paavstile alluvat maa-ala, jäid esialgu ordu kätte.

Nii laienesid orduriigi piirid, kuid kindel ei olnud ordu võim kaugeltki mitte. Orduliikmete arv oli liiga väike suure maa-ala valitsemiseks ja kaitsemiseks. Ühel sõjakäigul leedulaste vastu muutus Mõõgavendade ordu nii nõrgaks, et oli sunnitud ühinema Saksa orduga (1237). Saksa ordu osana kutsuti endist Mõõgavendade ordu nüüd Liivimaa orduks. Ka saksa ordurüütlid kandsid valget mantlit, kuid mantlile õmmeldud rist polnud punane, vaid must ja mõõk risti juures puudus.

Maa jagunemine. Aasta pärast ordude ühinemist pidid sakslased Harju- ja Virumaa tagasi andma Taanile (Stenby rahu; 1238). Taani kuningas Valdemar II ähvardas muidu suuremate vägedega sõtta tulla ordu vastu. Ka nõudis paavst maade tagasiandmist taanlastele. Eestlaste ala jagunes nüüd järgmiste võimude vahel: Harju- ja Virumaa kuulusid Taanile, Järvamaa ja Sakala ning viimasest lääne poole asuvad alad kuni Pärnu ja Liivi laheni kuulusid ordule. Hiljemini omandas ordu ka suure osa Hiiu saarest, Muhumaa ning Saaremaal Põide ja Kihelkonna kihelkonnad. Suurem osa Saaremaast jäi aga Saare-Lääne piiskopile, kellele kuulus ka Läänemaa. Ugandi ja tema väikesed põhjapoolsed naabermaakonnad allusid Tartu piiskopi valitsusele. Eestlaste alal asus veel kolmas piiskop, nimelt Tallinnas, kuid temal ei olnud ilmlikku võimu. Riia piiskopil, kes nime-

tati XIII s. peapiiskopiks, ei olnud eestlaste alal maid, küll aga liivlaste ja lätlaste juures.

Võitlusi idanaabritega. Eestlaste osa võitluis välisvaenlastega. Pärast Stenby kokkulepetki ei saanud Liivimaale täielikke rahuaegu. Ikka ja jälle oli liivimaalastel sõjalisi kokkupuuteid oma idanaabritega: venelastega ja eriti leedulastega. Venelaste ja leedulaste vastu võitlemiseks ei piisanud kaugeltki paarisajast ordurüütlist, vaid nad pidid abiks kutsuma eestlasi, liivlasi ja lätlasi. Liivimaa päriselanikke oli sõjaväes harilikult palju tuhandeid ning nende keskele otsekuul sulasid ära mõniseda sakslast. Kuigi eestlased polnud nüüd sõjaväljal enam nii vahvad kui oma vabadust kaitsedes, olid nad siiski küllalt vaprad. Tihti saatsid sakslased eestlasi sinna, kus hädaoht oli kõige suurem. Eestlased, kellede hobused ei kandnud rasket soomuskatet, suutsid lahingus ruttu ühest kohast teise liikuda ning seepärast etendasid nad väga tähtsat osa võitluses leedulastega, kes ka olid väga väledad ratsutajad.

2. Mõisade tekkimine.

Läänide andmine. Nagu nägime, peale ordu said Liivimaal palju maad ka piiskopid. Piiskopid ei suutnud aga ise oma suuri maid valitseda ja kasustada¹. Nad andsid need suuremate või väiksemate tükkidena lääniviisi sakslastele eluajaks tarvitada. Sedasama tegi Taani valitsus ka Põhja-Eestis. Maad anti ühes nendel elavate talupoegadega, kelledelt vasall võis nõuda valitsemise ja kohtupidamise eest mõnesuguseid maksu. Nii hakkas meie maal, nagu mujalgi, kehtima lääniolu ehk feodalism. Et läänimees pidi olema ka sõjamees, siis anti maid lääniks peaaesjalikult Saksa maalt tulnud rüütlitele. Meie maale tulnud rüütlite hulgast võis leida koguni krahve ja teisi suurtsugu inimesi, sest nende kodumaal tuli maast juba puudus. Nii tekkis eestlastele uus isandateliik.

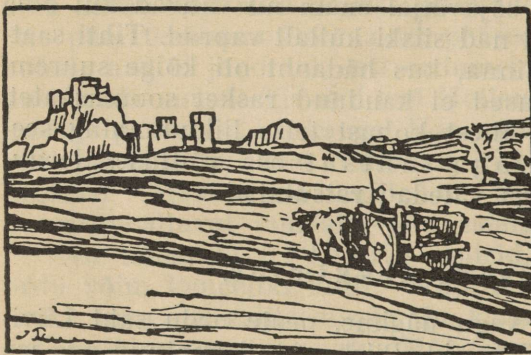
Vahel anti ka eestlastele, peamiselt vanemaile, maid lääniks. Nii saanud näit. Lüganuses jõukas eestlane Hinke Maydell suuremaid maid lääniks. Siit tekkinudki parun Maydellide suguvõsa. Sõna „maidel“ tähendab teatavat väikest kala ning selliseid kalu on parun Maydelli vapis kolm.

¹ Ka ordu jagas maid lääniks, kuid kaugelt väiksemal määral nii kohtade arvult kui ka pindalalt.

Eestlastele maade läänistamine näitab, et sakslased kartsid üksikuid eesti rahvajuhte ning püüdsid nendega hästi läbi saada.

Esiialgu anti maid lääniks ainult eluajaks. Aegamööda läks läänimeestel korda oma õigusi laiendada. Nad hakkasid läänihärra loaga läänimõisu oma järeletulijaile edasi pärandama¹.

Mõisade asutamine. Läänimehed ei saanud otseteed külladesse elama asuda, sest seal polnud kohaseid hooneid. Nende esialgne tegevus seisis ainult selles, et rahvalt m a k s e nõuda ja ka k o h u t mõista. Ei möödunud kuigi palju aega, eriti Harjus ja Virus, kui nad hakkasid endile mõisu asutama.

79. joonis. Mõisatööl keskajal.

Viljakasvatamisest ja tema väljavedamisest Lääne-Euroopasse loodeti tõhusat tulu. Ka ordu asutas mõisu, et saada vilja müügiks välismaile. Mõisade asutamisel võeti eestlastelt osa maid ära. Kõigepealt tunnistati mõisamaadeks need, millele omanikud surma saanud sõjas või näljahädade ja katku tagajärjel hukkunud. Et sõdu oli palju ning katk ja näljahädad esinesid keskajal väga raskel kujul, siis oli päris palju tühje talusid. Vahel osteti maid talupoegadelt või võeti võlgade eest mõisale, mõnikord isegi sunniti taluomanik peksu ja muu vägivalda abil oma kohast lahkuma ja talumaad ühendati mõisaga. Väljatõrjutud talupoeg pidi muidugi kuski metsamaile enesele uue elukoha looma või peremeeste juurde sulaseks minema.

Teotegemine. Mõisnikul põllutöölisi ei olnud. Seega jäi mõisa põldude harimine talupoegade hooleks. Teotegemine, mis seisis mõisa põldude harimises, polnud XIII sajandil ränk, sest teopäevi nõuti võrdlemisi vähe. Ei julgetud järsku rasket teokoormat rahvale peale panna. Pealegi polnud mõisamaad esiotsa kuigi suured ja mõisuendid lei-

¹ Läänimehed omandasid maa pärandamisõiguse kõigepealt Taani Eestis.

dus ainult Harjus ja Virus. Mõisas teotegemise kõrval pidid talupojad töötama teede ja kantside ehitamisel, nii nagu nad vanasti olid töötanud oma maalinnade ehitamisel. Kõigea kokku oli talupoegade tegu XIII s. siiski üsna väike, enamasti ainult mõned päevad aastas.

Maksud. Talurahva seisukorda halvendasid veel maksud. Esialgu nõudsid piiskopid ja ordu enestele ühe kümnen-diku kõigist põllusaadustest. See oli kümne maks. Igal sügisel mõõdeti peremeeste viljasaak üle ja võeti kümnes osa ära. Peale selle võeti veel hulk teisi makse.

3. Suur eestlaste vabadusvõitlus 1343—44.

Vastuhakkamise põhjused. Eestlased olid oma iseseis-vuse ja poliitilise vabaduse kaotanud. Kuid isiklikult jäid nad võõrastele alistudes esialgu vabaks ja oma varan-duse peremeheks. Kuid aja jooksul muutusid võõrad eestlaste vastu ülekohtusemaks, hakkasid võõrandama nende varandust ning neid oma kasuks tööle sundima. Üldiselt oli Taanile alluvais mais eestlaste seisukord kõige raskem. Taani kuningas, nagu piiskopidki, andis oma maad lääniks. Läänimaad olid aga siin palju väiksemad ja kehvemad kui Lõuna-Eestis. Mõisnikud, enamasti sakslased, püüdsid sel-lele vaatamata oma seisuse kohaselt laialt elada. See tegi talurahva seisukorra siin viletsamaks kui mujal. Pealegi toi-metasid siin mõisnikud julgemalt kui piiskopi mais. Taani kuningas valitses Harju- ja Virumaal selleks määratud ase-valitseja kaudu. Kaugelt mere tagant ei suutnud Taani riigi nõrk keskvoim end soovitatavalt kehtima panna. Seda tundsid mõisnikud, läänimehed, väga hästi. Nad läksid vii-maks niikaugemale, et ei täitnud enam kuninglikke määrusi. Taani mõisnikud hoidusid sealjuures enam Liivi ordu kui oma kuninga poole. Nad tegid isegi lepingu orduga, et ühiselt end vaenlaste vastu kaitseda. Nimetatud asjaoludel talitasid mõisnikud siin omavolilisemalt kui kuski mujal. Siit kuulduv eriti sageli, et mõisnikud talupoegi nende maadelt minema kihutanud vägivalla ja ähvardustega. Kohtu kaudu oli talupojal raske mõisniku vastu leida õigust, sest lääniisandatele ju kuuluski kohtuvõim. Seepärast polnud mõisnikkude omavolil piiri. Eestlased kaebasid ordumeist-rile, et neid pekstavat, vara ja maa ära võetavat ja neid kui orje koheldavat. Ka Taani kuningale saatsid nad kaebuskirja, et see neid kaitseks suure rõhumise vastu, sest

nad tahtvat ennemini surra, kui seesuguses ikkes elada. Üks saksajaraamatukirjutaja ütleb eestlaste kohta, et koertega käiakse paremini ümber kui nende inimestega.

Vabadusvõitluse algus. Viletsast seisundist, millesse rahvas oli langemas, hakati väljapääsuteed otsima. Ainukeseks väljapääsuteeks osutus mäss, mis puhkes 1343. a. Eestlased palusid abi rootslastelt ja venelastelt-pihkvalastelt. Nad kavatsesid kogu maa rõhujatest vabastada ja Rootsi ülemvalitsuse alla anda, sest Rootsis valitsesid vabamad olud.

Mäss pidi algama 1. mail, kuid algas millegi pärast 8 päeva varem¹, s. o. jüripäeva ööl, 23. aprillil. Mässu varajane puhkemine ajas nähtavasti mässuplaanid segi ja tõi kaotuse. Liikumine algas Harjumaal, millele järgnesid Viru- ja Läänemaa. Kõrge mäekünka otsa tehti tuli, mis kuulutas kõigile, et mäss on alanud. Nii toimisid esivanemad, nii tehti ka nüüd. Kogu Põhja-Eesti löi kihama. Eestlaste vabadusvõitlejate salgad tungisid nüüd mõisadesse, et hävitada oma põliseid vaenlasi ja rõhujaid. Kogu maa käidi risti-rästi läbi ning surmati sakslased ja muud rõhujad, kes kätte saadi. Mõisad põletati maha. Kõik pidid surema. Mõisnikkude vägivald ja rasked orjused olid rahva hinges tekitanud ääretu viha. Kel korda läks põgeneda, need surid soodes ja rabades näljasurma või hävitati mässusalkade poolt. Mõnedel siiski õnnestus eluga Tallinna pääseda. Ka Padise klooster võeti ära, pisteti põlema ja mungad hukati. Nii oli maa jälle sakslastest vaba.

Nüüd asuti Tallinna piiramisele. Valiti neli juhti ehk kuningat. Neile pandi kirjud kuued selga, kuldvööd võõle, kuld kannused jalga ja kullatud kroonid pähe. Juhtide käsutada oli üsna suur sõjavägi. Eesti malev läks Tallinna alla ja asus linna piiramisele. Võidu kindlustamiseks oli Rootsi valitsuse all olevast Soomest abi palutud. Sealt lubai suur sõjavägi appi saata, ja eestlased jäid seda ootama. Abi aga viibis, sest mäss algas varemini.

Paide läbirääkimised. Kuningate surmamine. Eestlaste mässust teada saanud, ruttas Liivi ordumeister Paidesse, et mässu vaigistada, kuigi Põhja-Eesti ei kuulunud tema võimusesse. Ta kutsus eestlaste juhid-kuningad enda juurde läbirääkimisele. Kuningad ilmusidki paha aimamata kolme sulase saatel ordumeistri juurde, sest saadiku isik

¹ Käesolev küsimus, nagu palju teisigi Eesti ajaloo alalt, on veel lah-tine. Ajaraamatud ei räägi siin ühte keelt.

oli seni olnud ikka puutumatu. Pealegi ootasid eestlased abivägesid. Algasid läbirääkimised. Ordumeister küsinud, miks nad kõik sakslased surnuks löönud. Seepeale vastanud üks kuringaist: „Me oleme sulle kaevanud oma häda ja raskusi ja ülekohut, mida me oleme kannatanud rüütlite ja aadli poolt, ning ennemini tahame tõesti surra, kui niiviisi end lasta hävitada, ning tõusime kättemaksuks, — mida aga iialgi poleks sündinud, kui meile vähegi õigust oleks lastud osaks saada.“ Selle asemel, et eestlaste kuningatega antud ausõna kohaselt kui omaväärsetega ümber käia, andis ordumeister käsu neid vangistada. Seda kuuldes said kuningad vihaseks ja nõudsid, et neid vabastataks ning lastaks oma sõjaväe juurde. Ordumeister ei mõelnudki kuningate soovi täita. Nad hukati ühes oma kaaslastega. Arvatavasti piinati neid enne, et nad avaldaksid sõjasaladused. Nii langesid eestlaste kuningad valelikkuse ja inetu sõnamurdmise ohvriks, ning eesti malev jäi juhatajateta. Sakslased seda õieti ihkasidki: juhatajateta eestlaste sõjaväest polnud raske jagu saada.

Mässu lõpp. Samal ajal viibis eestlaste peavägi Tallinna all ja piiras linna. Sinna liikusidki nüüd ordumeistri väed. Tugeva vaenlase üle teateid saanud, löid eestlased kartma. Rootsi abiväed, kes olid tulemas, polnud ka veel pärale jõudnud. Nii ei võinud eestlaste malev võidu peale lootagi. Lahing lõppes eestlaste kaotusega. Nad kaotasid mitu tuhat meest. Paljudel läks korda põgeneda. Alles nüüd ilmusid Rootsi laevad sõjaväega Tallinna alla. Sündmusest kuulda saanud, pöördusid rootslased tagasi. Asetleidnud kaotuse tõttu polnud mingit kasu ka venelaste abist. Lahingu kaotusega Tallinna all lõppeski eestlaste vabadusvõitlus, millele pandi alguses suuri lootusi.

Vabadusvõitlust alustasid ka saarlased, kuid tagajärjetult. Peale suuri kaotusi langes rahvas veel raskemasse seisukorda. Peagi kustusid vabaduse lootused jäädavalt. Arvatakse, et kogu mässu ajal on eestlased kaotanud 30—40 tuhat meest.

Taani kuningas, kel oli raske Põhja-Eestit valitseda, müüs selle 1346. a. ordule. Nii lõppes Taani valitsus Eestis.

4. Eestlaste pärisorjastamise algus.

Mõisade arvu ja teokohustuste kasvamine. XIII s. leidis meie maal ainult üksikuid mõisu, peaaesjalikult Harju- ja Virumaal. Mujal hakkasid nad tekkima alles tunduvalt hil-

jem, XIV ja XV sajandil. Ühenduses mõisade arvu kasvamisega ja maade suurenemisega hakkasid läänimehed nõudma talupoegadelt enam ja enam tegu. 1343. a. vabadusvõitluse äpardumine tegi mõisnikud aina jultunumaks eestlaste vastu. Nende nõuded kaotasid igasuguse piiri. Ikka ja ikka jälle lisandasid mõisnikud talupoegadele teopäevi. XV s. lõpul nõudsid läänimehed, et keskmine talu saadaks igal nädalapäeval ühe teolise mõisa. Maahärrade, ordu ja piiskopi päralt olevates mõisades oli aga teopäevade arv palju väiksem, umbes 20 või 30 päeva aastas. Peale hariliku teotegemise olid talupojad kohustatud veel voooris käima, sõjaväeteenistusest osa võtma ja mõisa ka käsitöölisi saatma.

Maksud muutuvad raskemaks. Aina suuremaks kasvas ka maksude arv. Maksud läksid kirikule ja mõisnikule. Viimasele maksude maksmine toimus vakuste kaupa, kusjuures tarvitati vakuraamatuid, kuhu nõutavad maksud üles tähendati. Üleskirjutamise eest olid talupojad kohustatud maksma erilist tasu (kirjutusraha). Vakuraamatutest on näha, et talupoeg maksis mõisnikule makse nii rahas kui ka loonus. Vakuseks nimetati teatavat talude, vahel ka külade kogu, mis maksis oma maksud mõisnikule koos. Maksudekoguja, mõisnik, vahel ka ordu või piiskopi ametnik, sõitis paar korda aastas kõik vakused läbi, et makse vastu võtta. Maksudekoguja tuleku puhul korraldasid vakuse talupojad uhke vakusepeo. Selleks pandi kokku raha, toodi hiiglahulgad leiba, õlut, soola, võid, rasva, palju tapetud härgi ja lehma, vasikaid, lambaid, hanesid, kanu, jäneseid, kalu jne. Maksude üleandmine teostatud, hakkas kokkutulnud rahvas sööma ja pidutsema. Puukaussidest, mis olid nii suured, et neis võis vannitada lapsi, jõid vanemad mehed õlut kuni purjujäämiseni. Nooremad katsusid oma jõudu, võisteldes küll rüütlike, küll talupoegade viisil.

Talupojad muutuvad sunnismaiseks. Raske teo ja maksude tõttu muutus talupoegade majanduslik olukord aina viletsamaks. Talupoja kitsikust kasvatasid sagedased viljaikaldused ja nälja-aastad. Ta hakkas nüüd mõisniku käest kord vilja, kord loomi laenama. Seetõttu langes ta ikka suuremasse sõltuvusse mõisnikust, kes ei lubanud teda teisale elama asuda enne võla tasumist. Talupoegade põgenemine muutus sagedamaks. Hea meelega põgeneti suurematesse linnadesse (Tallinna, Riiga), sest seal oli põgenikke raske kätte saada. Kord kirjutanud üks piiskop:

„Linnaelanikud tulevad maale kaupa müüma ning kalu püüdma ja meelitavad meie talupoegi linna, eriti aga võlgnikke. Kui meie hakkame neid tagasi nõudma, siis nõutakse meilt igasuguseid tõendeid ja andmeid. Meie ei tea, kuidas peame vastama, sest meie kirju ja sõnu ei usuta.“ Talupojad põgenesid ka teistesse mõisadesse, kus paremad elutingimused. Mõisnikud jõudsid varsti otsusele, et niimoodi jäävad nad talupoegadest ilma. Talupojad aga olid ainukesed mõisamaade harijad ja mõisniku toitjad. Põgenemise vältimiseks leppisid mõisnikud viimaks kokku ja lubasid jooksikuid talupoegi tagasi nõuda. Nii kinnistati talupoeg maa külge ja kaotati täielikult tema liikumisvabadus. Seega sai talupoeg sunnismaiseks.

Mõisnikkude kohtuvõimgi kasvas. Nad omandasid enesele koguni õiguse otsustada talupoja elu ja surma üle. Kõige sellega käis kaasas kurikuulus rauaproov. Kaebealune pidi tulise raua kätte võtma ja selle tüki maad edasi viima. Jäi paljas käsi rauast kõrvetamata, oli kaebealune süütu. Paavstide keelust hoolimata pidasid isandad rauaproovist, koledast inimeste piinamisest, ikkagi kinni.

Eestlaste elu-olu halvenemine. Uutes oludes muutus rahva elu kitsaks, õieti talumatuks. Orjused ja maksud käisid üle jõu. Nälg tungis majja. Üks loss, kirik ja klooster ehitati teise järel. Mõisa põllud laienesid alatasa. Talupoeg pidi leppima metsa- või madalate soomadega. Orjus võttis rahvalt aja ja jõu. Iseseisvusajal eestlased puudust ja nälga ei tundnud, nüüd said nad seda tihti tunda.

Sakslaste meie maale tulek ei tõstnud kuigivõrra eestlaste haridust. Rängas pärispõlves elava rahva edenemine jäi seisma. Pealegi olid rahva ja maa vallutajad sakslased ise vähese haridusega, eriti ordurüütlid ja lääni-mehed. Neilt polnud midagi õppida. Rohkem haritud olid küll vaimulikud, kuid ka need hoolisid rahvast vähe. Rahva keelt nad ei tundnud ega tahtnudki seda õppida. Nii jäi usuõpetus rahvale päris võõraks ja paganausu kombesid püsisid edasi. Paganausu jumalaid, pühi hiisi, puid jne. austati nüüd salaja. Eestlased õppisid sakslastelt küll üht ja teist, kuid sellest polnud tegelikult mingit kasu. Nad tegid telliskive, õppisid seinu müürima, nägid, kuidas suuremaid maju ehitati jne., kuid enesele paremaid elamuid ehitada nad ei suutnud. Kõik tarbeasjad tehti endiselt puust. Kui iseseisvusajal olid eestlastele Lääne-Euroopa kaubad kättesaadavad, siis nüüd mitte. Oma vaesuse pärast ei jõudnud nad neid osta.

Tõsiselt õppida võisid eestlased ainult munkadelt. Nende juures nägid nad paremat põlluharimist, õppisid kasvatama aed- ja puuvilja ning tegema mõningaid käsitöid. Linnakodanikelt õppisid nad samuti vähe, sest nendega puututi vähe kokku. Ei olnud midagi müüa, ei suudetud ka midagi osta.

1. Mispärast tülitseisid endivahel ordu, piiskopid ja taanlased? 2. Mispärast lõppes õnnetult paavsti katse asutada Vana-Liivimaal otseselt talle alluvat riiki? 3. Mispärast ühendati Mõõgavendade ordu Saksa orduga? millal? 4. Kuidas jagunes Vana-Liivimaa riiklikult Stenby lepingu põhjal? 5. Mispärast tekkis meie kodumaal feodalism? 6. Mis rahvusest olid läänimehed? 7. Kuidas said läänimehed maaomanikeks? 8. Missugused olid talupoegade kohustused läänimeeste vastu? 9. Missugused olid Jüriöö vabadusvõitluse põhjused? 10. Missugused olid Jüriöö vabadusvõitluse mitteõnnestumise põhjused teie arvates? 11. Millal ja mispärast müüs Taani kuningas Põhja-Eesti? kellele? 12. Kuidas mõjus 1343. a. vastuhakkamise nurjumine mõisnikkude ja eestlaste vahekorrasse? 13. Kui suurt tegu nõudsid läänimehed XV s. lõpul keskmiselt taluti? 14. Mispärast olid teie arvates teomäärad läänimeeste maadel palju suuremad kui maahärrade maadel? 15. Mispärast muudeti talupojad sunnismaiseks? 16. Kas ja millisel määral aitas sakslaste valitsus kaasa eestlaste elujärje ja hariduse tõstmisele?

5. Võõrad võimud omavahel.

Ordu võitlus Riiga. Vana-Liivimaal valitsesid vastuolud mitte ainult maa päriselanikkude ja sakslaste vahel, vaid ka võõrad võimud elasid üksteisega riius. Eriti sagedasti tülitseis ordu Riia linna ja piiskopiga. Piiskop Alberti asutatud Riia oli ruttu kasvanud jõukaks ja elanikkuderikkaks kaubalinnaks. Riia iseseisvust ja vägevust kadestas ordu. Samuti ei meeldinud talle peapiiskopi suur võim. Ordu oleks tahtnud mängida ainust peremeest Vana-Liivimaal. Tema saadikud püüdsid mõjustada nii paavste kui ka Saksa keisreid, et need annaksid ordule aina suuremaid õigusi. XIII s. teisel poolel võttiski paavst peapiiskopilt õiguse ordut kirikupõlu alla panna. Saksa kuningas aga andis ordule õiguse kohut mõista Riia linna elanikkude üle. See ei meeldinud riialastele sugugi. Pealegi pahandas ordu riialasi seega, et ta ise saatis välismaale vilja ning ei müünud seda linna kaupmeeste läbi.

1297. a. puhkes ordu ja linna vahel verine sõda. Riia kodanikud olid ehitanud Riia jõe keskelt lahtikäiva silla. Ordu kartis, et riialased hakkavad selle silla abil takistama tema kaubavedu jõgepidi: nad ei lase läbi ordu laevu või hak-

kavad neilt võtma tolli. Seepärast nõudis ordu silla lõhkumist. Kui riialased seda ei teinud, pidasid orduvennad kinni ordu alal viibivate Riia kaupmeeste kaubad. Ka ei lubanud nad talupoegadel vilja ega muud moona linna tuua ning linnlastel ordu veskis jahvatada. Isegi üle Riia jõe ehitatud silla laskis ordu maha lõhkuda. Riialaste pahameel ordu vastu kasvas nüüd ülisuureks. Mihkclipäeva ööl 1297. a. tungisid kodanikud Riias asuvasse ordu kantsi, kusjuures orduvennad said rängalt kannatada ning kants ja ordukirik lõhuti. Algasid kauakestvad sõjad. Ordu sõlmis liidu Taani ala vasallidega ning Tartu ja Lääne-Saare piiskoppidega. Riia linn, keda toetas peapiiskop oma vasallidega, astus koguni leedulastega ordu vastu liitu. Mõlemad pooled ainult ei sõdinud teineteisega, vaid kaebasid ka paavsti juures teineteise peale. Ordu ning Riia linn laimasid teineteist kõige hirksamal kombel, lisades tõelega hästi palju valet juurde. Peale selle andsid ühe kui ka teise saadikud paavstile ja tema nõuandjatele meelega. Paavsti otsused kõikusid, — kord olid nad ühe, kord teise poole kasuks.

Võitlused katkesid kauemaks ajaks alles 1330. a. Sel aastal piiras ordumeister Riia linna ümber ning kodanikud pidid nälja tõttu alistuma. Riialased lubasid nüüd uuesti üles ehitada ordu kantsi Riia linnas, töötasid ordu sõjaväes teenida ning ordule kohtumakse maksta. Kuid jäävat rahu ei saanud nüüdki linna ja ordu vahele.

Rõivastustüli. Üks pikemaid tülisid ordu ja peapiiskopi vahel oli nn. rõivastustüli. Peapiiskopid tahtsid muuta toomkapiitli¹ liikmete rõivastist hästi erinevaks ordu omast. Kaua aega olid toomhärрад kandnud valget rüüd, mis oma värvuselt tuletas meelde ordurüütlike oma. 1373. a. aga andis paavst ühe peapiiskopi palvel bulla, millega toomhärerade rõivad muudeti mustaks. Ordu ei jäänud sellega rahule. Ta hakkas vallutama peapiiskopkonna losse ning peapiiskop oma tähtsamate poolehoidjatega pidi maalt põgenema. Peapiiskopi palvel pani paavst ordu tüli ajal küll kirikupõlu alla, kuid ordu oskas enda varsti põlu alt vabastada seega, et ta maksis paavstile suure summa raha. Raha eest andis paavst XIV s. lõpul isegi bulla, milles öeldi, et tulevikus ainult orduvend võib saada Riia peapiiskopiks ning toomkapiitel peab tulevikus koosnema orduliikmeist.

¹ Toomkapiitel — piiskopikiriku juures ametis olevate vaimulikkude koondis. Etendas tähtsat osa piiskopi valimisel.

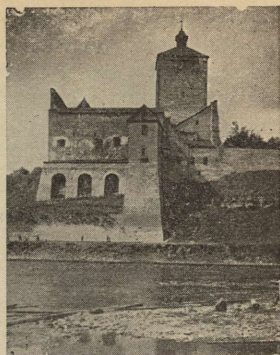
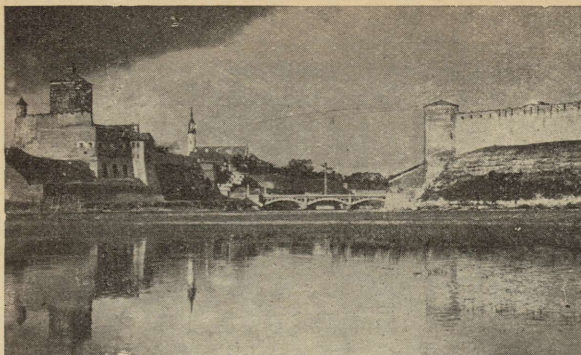
Kuid ordu võit peapiiskopkonna üle polnud kuigi kindel. Isegi orduliikmed muutusid piiskopiks saades ordule vaenlikuks, sest peapiiskopi ja ordu huvid olid väga erinevad. XV s. teisel veerandil võeti peapiiskop Henning von Scharfenbergi korraldusel toomkapiitlis uuesti tarvitusele mustad rõivad. XV s. teisel poolel tekkis koguni sõda ordu ning piiskopi ja Riia linna vahel, mis kestis üsna kaua aega ning lõppes alles 1491. a. ordu võiduga.

Vasallide võimu kasvamine. Peapiiskopi ja ordu vahelistes tüldes püüdsid mõlemad pooled kindlustada endile vasalkondade poolehoidu. Vana-Liivimaa vasallid ei olnud kaugeltki alati truud oma senjööridele. 1397. a. andis ordu kõrgemeister Konrad von Jungingen Harju-Viru vasallidele uue läänioiguse, mille järgi ka vasalli naissoost järeltulijad said õiguse pärida lääne. Seni olid seda võinud ainult mehed. XV s. keskel andsid ka Liivimaa piiskopid oma vasallidele sellised õigused, et kindlustada nende truudust ja abi sõja korral.

Maapäevad. Hädaoht, mis ähvardas sakslasi Vana-Liivimaal nii maa päriselanikkude kui ka välisnaabrite, leedulaste ja venelaste, poolt, ei lubanud uusi võime kogu oma jõudu kulutada omavahelisteks sisesõdadeks. Tülidele tuli otsida lahendusi rahulikumal teel. Selleks läks XV sajandil moodi kokku kutsuda maapäevi, kes otsustasid kogu Liivimaa seisukohalt tähtsaid küsimusi. Maapäev jagunes nelja seisusse: 1) peapiiskop ja piiskopid, 2) ordumeister rüütlite ja käskijatega, 3) vasallid, 4) linnad. Küsimusi arutati esmalt seisuste kaupa eraldi, hiljemini tehti ühine lõppotsus.

6. Välisähdaohu suurenemine. Wolter von Plettenbergi võidud.

Saksa ordu kaotused Poolale XV s. XV sajandil nõrgenes Saksa ordu võim sõdade tõttu, mida tal tuli pidada Poola ja Leeduga. Esimeses Thorni rahu 1411. a. kaotas ordu Leedule Samogitia, poliitiliselt tähtsa maa-ala, mis võimaldas Preisi- ja Liivimaa vahel maa kaudu ühendust pidada. Teises Thorni rahu 1466. a. ei kaotanud ordu ainult lääne Preisimaal, mis läksid Poolale, vaid minetas koguni oma iseseisvuse. Ordumeister muutus Poola kuninga vasalliks. Ordu Liivimaa ala jäi küll poliitiliselt iseseisvaks, kuid tal ei olnud enam hädaohu korral Preisimaalt tõsist abi loota.

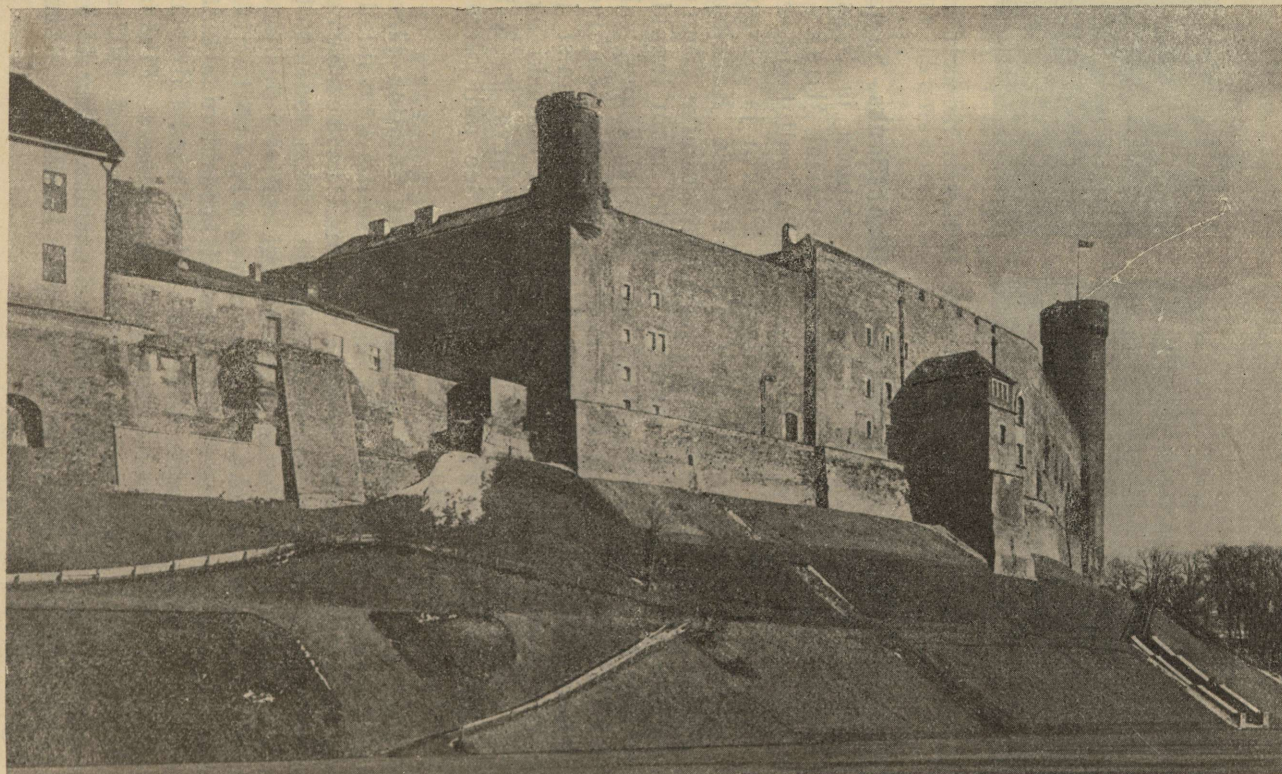

80. joonis. Vaade Hermannilinnusele ja Jaanilinnale.

81. joon. Hermannilinnus.

Venelased muutuvad Liivimaale hädaohlikuks. Samal ajal, kui Liivimaal sisetülid ei tahtnud vaibuda ja Saksa ordu aina jõuetumaks muutus, kasvas Venemaal Moskva suurvürstiriik tugevaks. Moskva valitsejad vallutasid rea teisi väikesi Vene riike, nende hulgas ka Pihkva ja Novgorodi. Viimased asusid ordumaade naabruses. Kaheksakümnendail aastail tegid venelased julma rüüsteretke Lõuna-Eestisse. Kuid venelased ei tahtnud hoopiski enam leppida ainult Vana-Liivimaa rüüstamisega, nad ihkasid koguni vallutada seda maad. Seega oleks ju Moskva riik välja jõudnud Läänemere äärde, mis soodustaks kergemat suhtlemist ja kauplemist läänepoolsete rahvastega. Seepärast ehitaski üks Moskva suurvürstidest, Joann III, 1492. a. Narva jõe kaldale ordulossi vastu Ivangorodi kantsi. See pidi olema heaks toetuspunktiks sõja korral orduga.

Wolter von Plettenberg võidab venelasi Smolina järve juures. Venemaa poolt läheneva hädaohu suutis kõrvaldada mõneks ajaks ordumeister Wolter von Plettenberg. Tema vaigistas Liivimaa seisuste tülid ja laskis maa kaitseks rea kindlustisi ehitada. Plettenbergi mõjul nõustusid Liivimaa seisused makse maksma palgasõdurite palkamiseks ning peapiiskop ja piiskopid lubasid maa kaitseks oma sõjamehed välja saata. Kui Vene väed Liivimaa piiresse tungisid, löödi nad orduvägede poolt tagasi. Pihkva ligidal Smolina järve kaldal kaotasid Vene väed 1502. a. otsustava lahingu. Rahu tehti esialgu 6 aastaks, mida hiljemini pikendati mitu korda. Nii algas Liivimaal pikem rahuaeg.

82. joonis. Tallinna Toompea loss, endine ordulinnus.

1. Mispärast oli ordu ja Riia linna vahekord halb? 2. Millest tekkis rõivastustüli? 3. Kes said maahärrade omavahelist tülist kõige rohkem kasu? Mille näol? 4. Mispärast muutusid Vana-Liivimaal maapäevad vajalikuks? Kes olid neil esindatud? 5. Kuidas vähenes Saksa ordu võim I ja II Thorni rahu tagajärjel? 6. Mispärast muutusid venelased XV s. lõpul jälle hädaohlikuks Vana-Liivimaale? 7. Kuidas kõrvaldas Plettenberg venelaste poolt ähvardava hädaohu? 8. Millal oli Smolina lahing?

7. Elu Vana-Liivimaa linnades.

Linnade tekkimine ja kasvamine. Maad vallutades ehitasid võõrad meie maale hulga losse. Ühed neist olid suuremad, teised väiksemad. Mõnede, eriti tähtsate losside ümber kujunesid aegamööda linnad.

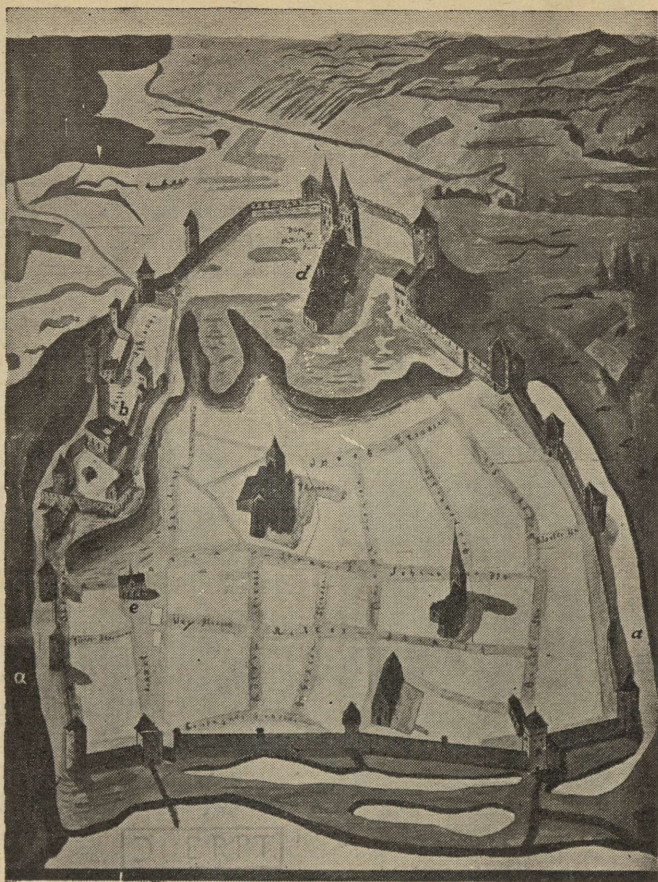
Kõigepealt asusid lossi ümber elama saksa kaupmehed, käsitöölised ja teised, kes elatusid enamasti juhuslikust tööst. Ordurüütlid ja piiskopid ise hoolitsesid selle eest, et meie kodumaale tuleks rohkem mitmesuguseid ametmehi-sakslasi. Kuid ka palju eestlasi asus linnadesse. Liivimaa konföderatsiooniajastu (riikidelüüdu) alguses oli neid seal rohkem kui sakslasi. Saksa kaupmehi ja käsitöölisi oli esialgu Vana-Liivimaal nii vähe, et nad üksi poleks kuidagi toime tulnud linnade kindlustamise ja kaitsemise raskete ülesannetega. Seepärast nähti päris heal meelel eestlaste linnaasumist. Oli lossi ümber ehitatud majadest kujunenud juba alev, ehitati ka sellele müür ümber. Nii saigi lossist ja tema ümber olevast alevist linn. Tallinn, Viljandi, Pärnu, Kuressaare ja veel mõned teised linnad on ordulossi, Tartu ja Haapsalu aga piiskopilossi ümber tekkinud. Linna ehitamisel hoiti ruumi väga kokku. Majad ehitati ligistikku (näit. Tallinnas), mitmekordsed ja nende pealmised korrad tihti laiema alumistest. Tänavad tehti kitsad ja kõverad, turuplatsid väikesed.

Kõik see tehti selleks, et linnamüür saaks võimalikult lühem. Linnamüüri ehitamine oli kallis ja võttis palju aega. Pealegi oli linna seda kergem kaitseda vaenlaste vastu, mida lühem oli müür. Sisepoole müüri jäeti üsna avar ruum ringtänavaks. Seda mööda saadeti kaitsejad ruttu sinna, kus hädaohk kõige suurem. Niisugune ringtänav osa on näit. veel praegu Tallinnas näha, kus ta kannab Müüri-vahe tänav nime. Nii lossid kui ka linnad ühendati isekeskis teedega, millel oli nii sõjaline kui ka kaubanduslik tähtsus. Neid mööda liikusid kaubavoored linnast linna. Kõige suuremaks kasvasid need linnad, mis olid mere

83. joonis. Keskajal Eestis löödud münte.

I r e a s (ülal) Tartu piiskoppide münte: 1 — Theodor Hake brakteaat (ühe poolega münt, XV saj.), 2 — Bartholomeus Savijerve brakteaat (XV saj.), 3—4 — Johannes Blankenfeidi artig'id (XVI saj.). II rida: 1—4 — Tallinnas münditud artig'id mitmelt ajajärgult. III rida: 1—Tartu piiskopi Johannes Vifhuseni šilling (XIV saj.), 2 — Tartu piiskopi Johannes Bey šilling (XVI saj.), 3 — ordumeister Plettenbergi veering, münditud Tallinnas (XVI saj.), 4 — ordum. von der Recke šilling, münd. Tallinnas (XVI saj.). IV rida: 1 — ordum. Fürstenbergi veering, münd. Tallinnas (XVI saj.), 2 — ordum. Kettleri veering, münd. Tallinnas (XVI saj.), 3 — sama mündi teine pool. V rida: 1 — ordum. Galeni veering, münd. Tallinnas (XVI saj.), 2 — otstarve täpsemalt teadmata, võib-olla abimündina käibel olnud, münd. Tallinnas (XVI saj.), 3 — Tartu piiskopi Hermann Wesseli pooltaaler (XVI saj.). Artigid, veeringid, šillingid ja pooltaaler hõbedast.

84. joonis. Tartu plaan. Plaanil on näha (all) jõgi. Linna piirab vall ja kaks veega täidetud kraavi (a — üks paremalt, teine vasemalt poolt). Piiskopiloss (b) ühes teiste ehitistega asub vasemal pool ja on valliga all-linnast eraldatud. Pildi ülemisel poolel on näha suur toomkirik (d). Raekoda (e).

või käidavamate teede ääres, näit. Tallinn, Pärnu, Tartu, Narva ja Viljandi.

Elanikke ei olnud meie kodumaa tähtsamais linnus kuigi palju. Suurimas neist, Tallinnas, oli umbes 10 000 elanikku, Tartus pisut vähem. Kuid oma aja kohta võis neid linnu pidada päris suurteks.

Linnade sisemine korraldus. Linna valitsemine oli kõige jõukama kihi — kaupmeeste — käes. Nende hulgast valiti

rachärrad ja pürjermeistrid. Raehärrad moodustasid linna raekogu, mille juhatajaks olid pürjermeistrid.

Raekogu valitseski linna, ajades selle jooksvaid asju. Ta valvas korra järele, hoolitses linna tervishoiu ja hariduse eest, juhtis linna majapidamist ja mõistis kohut. Et raekogu oli ülemaks kohtuks, siis nimetati teda ka raekohtuks. Sel ajal oli vajalik, et linnaelanikud pidid olema mingi ühingu liikmed. Iga ühing kaitses oma liikmete huvisid. Kaupmehed

85. joonis. Müürivahe tänav Tallinnas.

ühinesid suureks, käsitöölised väikeseks gildiks. Suurel gildil oli õigus osa võtta ka linna valitsemisest. Ta pidi kaitsema ka väikese gildi huvisid. Käsitöölistel oli veel hulk teisi ühinguid, tsunfte ehk ametiühinguid. Nagu mujal, nii elasid meiegi suurimais linnus ühe ala käsitöölised ligistikku. Tallinnas asusid näit. kingsepade töökojad ja poed turu nurgal praeguses Kinga tänavas. Vana-Liivimaa väiksemais linnus olid aga ametiühingud välja kujunemata. Kodanikkude tähtsaks elatusalaks oli neis põllutöö.

Kaubandus. Linnakodanikkude elu oli hoopis teissugune kui ordurüütlite

ja vaimulikkude seisusel. Viimased elasid teiste tööst ja vaevast: alistatud rahvas pidi neid toitma. Muidugi võttis seetõttu laiskus ja kõlvatus nende keskel maad. Linnakodanikel polnud võimuga kelleltki midagi nõuda, nagu rüütliid ja vaimulikud võisid teha talupoegadega. Kodanikud olid vabad ja iseseisvad inimesed. Neil polnud puudu ettevõtlikkusest ja julgusest. Nad tegid usinasti tööd, sest ainult töö võis neid toita. Ühed kauplesid, teised tegid käsitööd. Eriti rikastas meie linnu kauplemine. Vana-Liivimaa linnad mängisid vahetalitaja osa Venemaa ning Lääne-Euroopa vahel. Nad ostsid kaupu läänepoolsete maade kaupmeestelt ning müüsid edasi venelastele, kord otseselt, kord Hansa kaubakontori kaudu Novgorodis. Tallinn oli väga tähtis

86. joonis. Karja kiriku siseskulptuur.
Skulptuurgrupp võidukaare lõunapiidal. Esiplaanil P. Nikolaus katoliku
piiskopi rõivastises.

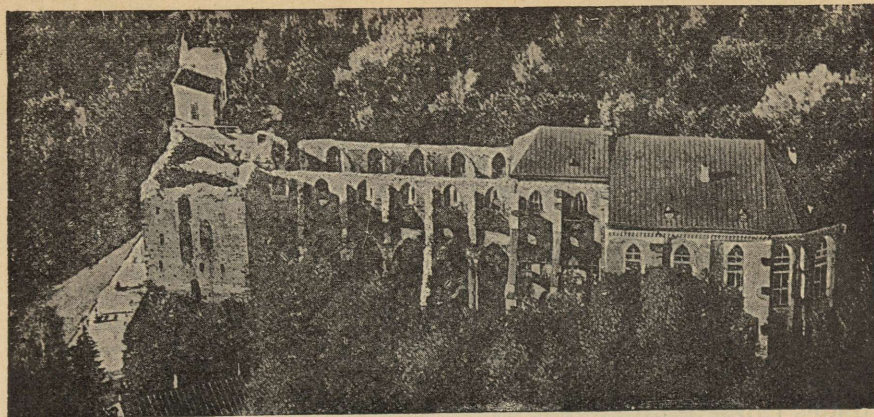
soolakaubanduse poolest. Siinsetest suurtest soolaladudest ei varustatud ainult meie kodumaad, vaid ka Soomet ja Venet. Tartu oli tähtis Vene ja kodumaa vahel edasitoimetaja Lääne-Euroopasse. Transiitkaubanduse juures ei teeninud muidugi ainult kaupmehed, vaid ka ladujad ja voorimehed.

Eestlased linnades. Suuremad linnad, nagu Riia, Tartu ja Tallinn, olid kaunis iseseisvad ega arvestanud palju ordu ja vasallide soove. Nad andsid kaitset ka talurahvale. Kui talupojal läks korda üle ühe aasta linnas elada, siis ei antud teda tema valjule isandale enam välja. Öeldi: „Linna õhk teeb inimese vabaks.“ Alguses kolisid talupojad avalikult linna elama, pärast sunnismisuse tekkimist põgenesid nad sinna salaja. Eestlased elatasid end linnades mitmesuguse tööga. Paljud neist olid majateenijad, paljud laevaladid, õllekandjad, kalurid, kiviraiujad, kingsepad, pagarid, puusepad, vasesepad jne. Üldiselt olid nad enamasti vähem tulutoovais ametis. Tulutoovamad ametid püüdsid saksalased endi käes pidada ning seepärast takistasid eestlasile pääsu teatud tsunftidesse. Kaubanduse alal teotsesid paljud eestlased väikekaupmeestena. Paljud eesti naised pidasid poode, kust müüdi talurahvale ehteid, mis olid valmistatud maa-eestlaste maitsele vastavalt.

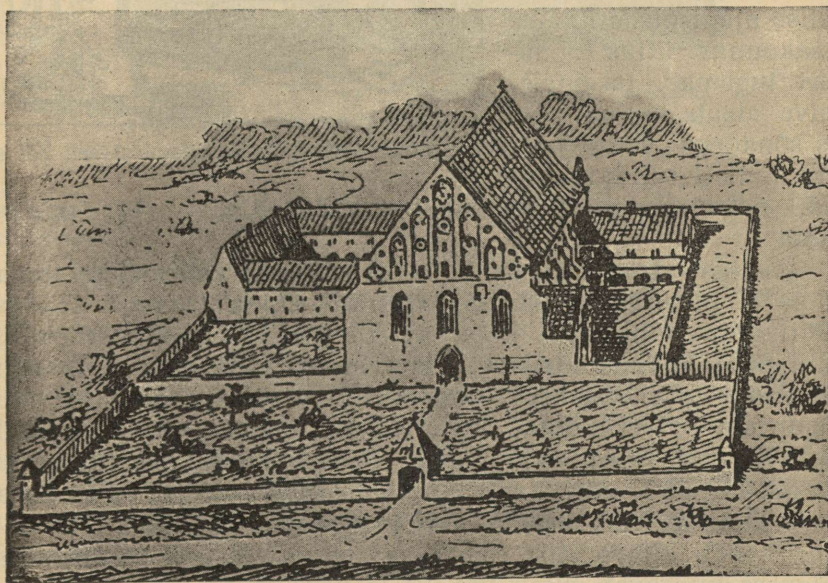
8. Kirik ja vaimuelu.

Vaimulik seisus. Tähtsamaks vaimulikuks Vana-Liivi maal oli Riia peapiiskop, kes elas, nagu kõik piiskopid, hästikindlustatud lossis. Peale tema kuulusid vaimulikku seisusse veel teised piiskopid ja muud vaimulikud, nagu preestrid, mungad, kloostriülemad jne. Igal piiskopil oli peaehk toomkirik. Siin pidas ta koos toomhärradega jumalateenistusi. Toomhärradeks nimetati peakiriku vaimulikke. Neilt küsis piiskop oma piiskopkonda valitsedes nõu ja enamasti valisid nad ka uue piiskopi endise surma puhul. Kõige ilusam ja suurem toomkirikuist oli XIII sajandil ehitatud Tartu toomkirik, mida mitu korda ümber ehitati ja täiendati. Selle varemed asetsevad veel praegugi kõrgel Toomemäel.

Peale preestrite ja piiskoppide leidis meie maal ka munki ja nunni, kes elasid teistest eraldatud kloostrites. Suuremad ja tähtsamad kloostrid olid Padisel ja Pirital Harjumaal ning Kärknas Tartumaal. Mungad harisid meil peajaslikult põldu ja tegid aiatööd, aga kloostreis ei

87. joonis. Tartu toomkiriku varemed praegusel kujul. Katusega kaetud osas asetseb ülikooli raamatukogu.

88. joonis. Pirita klooster (rekonstruktsioon).

põlatud ka käsitööd; seal valmistati mitmesuguseid raudtarbeasju ja -riistu, puunõusid, kooti villast ja linast riidet jne. Tööd tehti suure usinuse ja hoolega. Kloostri põldudel kasvatatud vilja ja töökodades tehtud asju saadeti tihti müügile. Selleks peeti kloostrite juures isegi turgu. Mungad olid ainukesed, kellelt eestlased võisid midagi õppida.

Jumalateenistus ja usuolu. Jumalateenistust peeti igal pool rahvale võõras ladina keeles. Seepärast jäigi ristiusk eestlastele üsna tumedaks. Mõned palved ja pühakirjatükid olevat küll ka eesti keelde tõlgitud, kuid neist olnud vähe tulu. See ongi arusaadav.

Preestrid, kes kihelkondades rahvale jumalateenistusi pidasid, olid ise harimata ega viitsinud eesti keelt õppida. Pealegi nõuti rahvalt vähe: issameie-palve mõistmisest oli küllalt. Sedagi palvet ei nõutud kõigilt, vaid ainult abiellujailt. Hilise ajani püsis mõnes maakonnas ütlus „paadert lugema“. Issameie-palve algab ladina keeles sõnadega „Pater noster“. Sellest tulidki ütlused, nagu „paadert lugema“, „paaderdama“ ja „paterdama“.

89. joonis. Mungad. Karistamisstseen XV s.

Ristiusu Jumalast teadis rahvas väga vähe ning tema poole ei julgetud seepärast palju pöörduda palvega. Hädas hüüti appi pühi mehi ja neitsi Maarjat. Kummardati pühi pilte. Mõnda kirikusse, kus leidus pühakute jäänuseid või muid pühi esemeid, mindi eriti meelsasti palvele. Nii kogunesid palverändajad Riia toomkirikusse, kus alal hoiti Kristuse vere tükki, Tartu toomkirikusse, kus oli püha Blasiuse¹ pöial, või Pärnu Niguliste kirikusse ja Vastseliina lossikabelisse, kus asusid imettegevad ristid. Vastseliina kabeli altariristist räägiti, et ta mõnel ööl salapärases valguses kiirgavat, kuna kabelit täitvat õrnad muusikahelid, mis tulevat ei tea kust. Pühadelt esemetelt lootsid haiged abi

¹ Veisekarja kaitseja ning abimees kurguhaiguste puhul.

90. joonis. „Vaikija“, nikerdis Tallinna raekojas. Kujutades mehe pead, kelle avatud suus puudub keel, pidi ta linnaisasid manitsema vaikimisele.

ning paljud olevatki nende poole palvetades vabanenud oma hädadest.

Uue kristliku ebausku kõrval püsis vana paganlik ebausku. Paljud eestlased kummardasid veel äikest, madusid ja pühi puid ning matsid oma surnuid hiitesse, kuigi see kõik oli kõvasti keelatud. Oli aga ka eestlasi, kes tahtsid olla kõigiti kristlaste Jumalale meelepärased oma vagade tegudega. Paljud talupojad Põhja-Eestis astusid selleks Roosi-krantsi vennastusse, mille liikmed püüdsid lugeda hästi palju palveid. Üksikud eestlased läksid kloostritesse või pääsesid muudesse kirikuameteisse. Isegi eestlasist toomhärراسid on olnud.

Üldiselt ei vähenenud Liivi konföderatsiooniajastul eestlaste eausku, vaid aina suurenes. Eriti hakkas rahvas enam kui varemini uskuma kurje vaimu. Sunnismäisuse tekkimine ja elujärje halvenemine ei lasknud eestlasi vaimselt

küllaldaselt areneda. Üksikuisse koolesse meie kodumaal pääsesid eestlased üsna harva. Võõrad võitjad takistasid rahva vaba arenemist, selle asemel, et anda talle võimalusi rakendada lääne-euroopa kultuuri saavutisi.

1. Kuhu tekkisid meie kodumaal linnad? 2. Miks tehti tänavad orduaegseis linnades kitsad? 3. Missugused linnad kasvasid meil eriti suureks? 4. Kes valitsesid linna? 5. Mispärast teie arvates ei arenenud tsunftiasjandus kodumaa väiksemas linnades? 6. Mispoolest erines linnakodanikkude elu vaimulikkude ja mõisnikkude omast? 7. Missugust osa mängis Vana-Liivimaa keskaegses maailmakaubanduses? Mis oli tähtsamaks Tallinna kaubaartiklik? 8. Kas oli eestlasil kasu linnadest? kuidas? 9. Missuguseid vaimulikke leidis meie maal? 10. Mispärast jäi eestlastele ristiusk väga kauaks võõraks? 11. Mis te arvate, kas oleksid eestlased iseseisvaks jäädes edenenud kultuuriliselt enam või vähem, kui sakslaste valitsuse alla sattudes? Katsuge oma oletusi põhjendada! 12. Valmistage võrdlev kronoloogiline tabel kodumaa ja üldajaloo kohta, alates muistsest iseseisvusajast, lõpetades Smolina lahinguga!

91. joonis. Ajalookirjutaja keskajal.

Tähtsamad aastaarvud.

A. ÜLDAJALUGU.

I. Rahvaid ja riike esimestel sajanditel peale Lääne-Rooma riigi langemist.

- 375 p. Kr. — Hunnide tulek Euroopasse.
IV ja V s. — Rooma provintssidesse asunud germaanlased ristiusustatakse.
IV ja V s. — Rooma piiskoppide tähtsuse tunduv tõus.
415 — Läänegootide riik Lõuna-Gallias.
V s. — Mitmesugused teised germaanlaste riigid Lääne-Rooma r. maa-alal.
451 — Attila kaotab Katalaunia lahingu.
476 — Lääne-Rooma riigi langemine.
481—511 — Chlodovech, Frangi riigi ühendaja.
527—565 — Justinianus Suur. Katsed taastada suurt Rooma riiki.
568 — Langobardide tulek Itaaliasse.
570 — Muhamedi sünniaasta.
622 — Hedžra.
VII s. — Iiri mungad misjonitööl Kesk-Euroopas.
711 — Araablased võidavad läänegoote.
VIII s. — Anglosaksi misjonärid Kesk-Euroopas. Bonifatius.
VIII ja IX s. — Pilditüli Bütsantsis.
732 — Poitiers' lahing.
751 — Pippin Lühike Frangi kuningaks.
754 — Kirikuriigi loomine.
768—814 — Karl Suur.
800 — Karl Suur kroonitakse keisriks.
843 — Verdun'i leping. Frangi riigi jagunemine.

II. Feodaalkorra ja paavsti suurvõimu ajastu.

- IX—XI s. — Normannide retked ja vallutused Lääne-Euroopas.
IX s. — Saratseenid rüüstavad Lõuna-Euroopas.
IX s. lõpp — Ungari riigi tekkimine.
911 — Viimne Karoling Saksamaal sureb.
955 — Otto I võit Lechi ääres. Ungarlaste retked soikuvad.
962 — Otto I kroonitakse keisriks.
X s. — Cluny reformiliikumine.
X s. lõpp — Ungari ristiusustamine.
XI s. algupool — Normannide valitsuse algus Lõuna-Itaalias.
1077 — Heinrich IV Canóssas Gregorius VII juures.
1096—1099 — I ristsõda.
1122 — Wormsi konkordaat.
1138—1254 — Hohenstaufenid Saksamaal.
1147—1149 — II ristsõda (ajend: Edessa langemine).
1152—1190 — Friedrich I Barbarossa.

- 1189—1192 — III ristsõda (ajend: Jeruusalemma langemine).
 1196—1216 — Innocentius III.
 1202—1204 — IV ristsõda.

III. Rahvusriikide tekkimine.

- VII s.** — Idaslaavlastel asuvad Dnepri orgu.
IX s. — Egbert ühendab Inglismaa.
IX—X s. — Skandinaavia riikide tekkimine.
 862 — Varjaagi vürstid panevad aluse Vene riigile.
IX—XI s. — Taani viikingite sõdu Inglismaaga.
 911 — Normandia Prantsuse kuninga lääniks.
 987—1328 — Kapetingid Prantsusmaal.
 988 — Vladimir Püha ristiusustab Venemaal.
 992—1025 — Boleslaw I Chrobry ajal Poola suurvõimaks. Pärast teda riigi killunemine.
XI s. I pool — Knut Suur valitseb Taani-, Inglis- ja Norramaad.
 1066 — Hastingsi lahing.
XI—XII s. — Skandinaavia ristiusustamine.
XI s. viimne veerand — Ladislaus Püha laiendab Ungari piire.
XI s. lõpp — Linnade hoogus kasvamine algab.
XI ja eriti XII s. — Sisetülid Kiievi riigis.
XII s. algupool — Kuningavõimu kasvamine Prantsusmaal.
XII s. keskpaik — Eerik Püha Rootsis.
XII s. „ — Vladimir muutub suurvürstiriigiks.
 1154 — Henri Anjou inglise kuningaks. Kuningavõimu nõrgenemine Prantsusmaal.
 1180—1223 — Philippe II Auguste. Prantsuse kuningavõimu toibumine.
 1202—1241 — Valdemar II. Taani suurvõimuna.
XIII s. algupool — Ladina keisririik Bütsantsis.
 1215 — Magna Charta Libertatum.
 1222 — Kuldbulla Ungaris.
 1226—1270 — Louis IX Püha. Prantsuse kohtureformid.
 1240 (umbes) — Tatarlased vallutavad Venemaa.
 1240 — Aleksander Nevski võit Neeval.
 1242 — Aleksander Nevski võit Peipsi jääl.
 1254—1273 — Interregnum Saksamaal.
XIII s. keskpaik — Birger Jarl Rootsis.
 1258 — „Oxfordi nõudmised“ kuningale.
 1265 — I parlament Inglismaal.
 1273—1308 — Habsburgid Saksamaal.
 1291 — Šveitsi igavene liit.
 1301 — Anjou dünastia algus Ungaris.
 1302 — „Kannustelahing“.
 1302 — Esimene états généraux.
 1303 — Bonifatiuse vangistamine.
 1305—1377 — Paavstide Paabeli vangipõlv.
 1306 — Poola ühendatakse uuesti.
 1308—1437 — Peamiselt Luxemburgi soost keisrid Saksamaal.
 1315 — Morgarteni lahing.
 1316—1341 — Gedimin Suure Leedu-Vene riigi kujunemine.
 1323 — Pähkinäsaare rahu.
XIV s. algupool — Moskva muutub suurvürstiriigiks.
 1328 — Valois'de trooniletulek.

- 1339—1453 — 100-aastane sõda.
 1346 — Crecy lahing.
XIV s. keskpaik — Serbia suurvõim Stefan Dušani ajal.
XIV s. „ — „Must surm“ Euroopas. Inglise talupoegade seisundi halvenemine.
 1356 — Poitiers' lahing.
 1356 — Nõudlikud generaalstaadid Pariisis.
 1357 — Türglased tungivad Euroopasse. Jacquerie.
 1360 — Bretigny rahu.
 1370 — Ludvig Anjou omandab ka Poola krooni. Ungari oma võimsuse tipul.
 1381 — Wat Tyleri mäss.
 1386 — Sempachi lahing. Poola-Leedu unioon.
 1397 — Kalmari unioon.
 1415 — Azincourti lahing.
 1429 — Jeanne d'Arc vabastab Orléans'i.
 1439 — Lääne- ja ida-katoliku kiriku ajutine unioon.
 1444 — Varna lahing.
 1453 — Konstantinoopoli langemine. 100-aastase sõja lõpp.
 1458—1490 — Matthias Corvinus Ungaris tugev ja kultuuritahteline valitseja.
XV s. II pool — Louis XI ühendab Prantsusmaad.
 1478 — Novgorod alistub Moskvale (Joann III Venemaa kogujana).

IV. Keskaja vaimuelu.

- IV s.** — Ristiusk saab Roomas riigiusuks.
VI s. — Mungaordude tekkimine algab.
 529 — Benedictus rajab Monte Cassino kloostrit.
X s. — Cluny reformiliikumine. Romaani stiili sünn.
 1054 — Lõhe kirikute vahel.
 1098 — Tsistertslaste ordu asutamine.
XII/XIII s. — Keskaegse kultuuri iseloomulikum aeg.
XII s. — Rüütliüle õitseng.
 1180 — Pariisi ülikooli asutamise ürik kuningalt.
XIII s. algus — Kerjasmunkade ordud kinnitatakse paavsti poolt.
XIII s. — Roosi- ja rebaseromaanid. Gooti stiili võidukäik.
 1251 — Esimene kloostrikool Eestis (Pärnus).
 1265—1321 — Dante Alighieri.

B. EESTI AJALUGU.

I. Muistne eestlaste iseseisvusaeg.

- VII või VI** aastatuhandel e. Kr. — Esimesi asustusi meie kodumaal.
III ja II a.-t. e. Kr. — Enamik kiviaja leide Eestist.
 Umbes 1500 e. Kr. — Kiviaja lõpp.
 Umb. 1500—500 e. Kr. — Pronksiaeg.
 Umb. 800—1200 p. Kr. — Noorem rauaaeg.
XI—XIII s. — Eestlaste viikingiaeg.
 1187 — Sigtuna hävitamine.

II. Eestlaste vabadusvõitluse aeg.

- XI s.** — Esimesi misjonäre Eesti alal.
XII—XIII s. — Sakslaste hoogus kolonisatsioon slaavlaste maadel.
 1143 — Lüübeki asutamine.

- XII s. II pool** — Saksa kaupmehed ilmuvad Väina suudmesse.
Umb. 1180—1196 — Piiskop Meinhard Ükskülas.
 1200 — Piiskop Albert tuleb Liivimaale.
 1201 — Riia asutamine.
 1202 — Mõõgavendade ordu asutamine.
 1207 — Ordude lubatakse $\frac{1}{3}$ võidetud maadest.
1208—1227 — Eestlaste vabadusvõitlus.
 1208 — Otepää maalinna hävitamine.
 1210 — Ümera lahing.
 1211 — Viljandi alistumine.
 1211 — I kolme maleva manööver.
 1212 — Toreida vaheerahu.
 1215 — Leole langemine. II kolme maleva manööver.
 1216 — Ugandlased ja järvakad alistuvad sakslasile.
1217. a. kevad — Eestlased ja venelased puhastavad kodumaa sakslasist.
1217. a. 21. sept. — Madisepäeva lahing.
 1219 — Taanlaste tulek ja Tallinna asutamine.
 1220 — Mandri-Eesti ristitakse.
 1220 — Rootslaste tulemusteta katse Läänemaad vallutada.
1222—1223 — Eestlased puhastavad peaaegu kogu maa võõrastest.
 1224 — Sakslased vallutavad Tartu.
 1225 — Modena Wilhelm paavsti legaadina Riias.
 1227 — Saaremaa vallutamine.
1230-ndad aastad — Katsed Vana-Liivimaal paavstiriiki luua.
 1237 — Ordude ühinemine.
 1238 — Stenby rahu. Maa lõplik jagamine.
XIII s. — Talupoegade maksud ja tegu väikesed. Vähe mõisu.
XIII s. — Vanim ja suurim toomkirik ehitatakse Eestis, Tartus.
XIII s. lõpp ja XIV algupool — Talupoegade olukorra halvenemine Taani alal.
 1297—1330 — Sõda Riia linna ja ordu vahel.
 1343—1344 — Eestlaste suur vabadusvõitlus (Jüriöö mäss).
XIV ja XV s. — Maksude ja teo suurenemine. Mõisade hoogus asutamine.
 1373 — Rõivastustüli algus.
 1411 — I Thorni rahu.
XV s. II veerand — Henning von Scharfenberg.
 1466 — II Thorni rahu.
XV s. II pool — Sõda Riia ja ordu vahel.
XV s. II pool — Talupojad hakkavad tegema enamasti kogu aasta teopäevi.
 1492 — Ivangorodi asutamine.
 1502 — Smolina lahing.

Järelsõna.

Käesoleva õpperaamatu kolmas trükk tahab rahuldada progümnaasiumi II klassi nõudeid nii üld- kui ka kodumaa ajaloo alal. Ta on kirjutatud vastavalt II klassi ajaloo õppekava põhinõuetele. Aine käsitlusel on lähtunud samust põhimõttest, mis leidsid rõhutamist esimese klassi õpperaamatu saatesõnas. Seejuures on püütud õpilasi tutvustada evolutsiooni-ideega, püüdes arvestada 6. õppeaasta õpilaste vanust ja ajalookursuse esimese kontsentri põhinõudeid. Ühtlasi juhin tähelepanu minu „Ajaloo lugemikule“, mis ilmub vihkudena (à 16—32 lk.) ja sisaldab peamiselt kultuuriajaloo alalt üksikteemade käsitlusi, viies õpilasi lähemale käsiteldava ajastu mõistmisele. Lugemik on mõeldud õpilasile lektüüriks ning ka ise-seisvaks läbitöötamiseks kodus ja klassis.

Ainestiku iga suurema osa lõppu õpperaamatus on paigutatud juhtivaid ja kordamisküsimusi ning ülesandeid, mis tohiks kaasa aidata kursusse kuuluva materjali läbitöötamiseks ja omandamiseks. Käesolevas, kolmandas trükis ilmuvas õpperaamatus puuduvad kaardid, sest õpilastel on kasustada ajalooatlas, mis koostatud vastavalt meie keskkooli ja gümnaasiumi ajaloo õppekavade põhinõuetele.

J. Adamson.

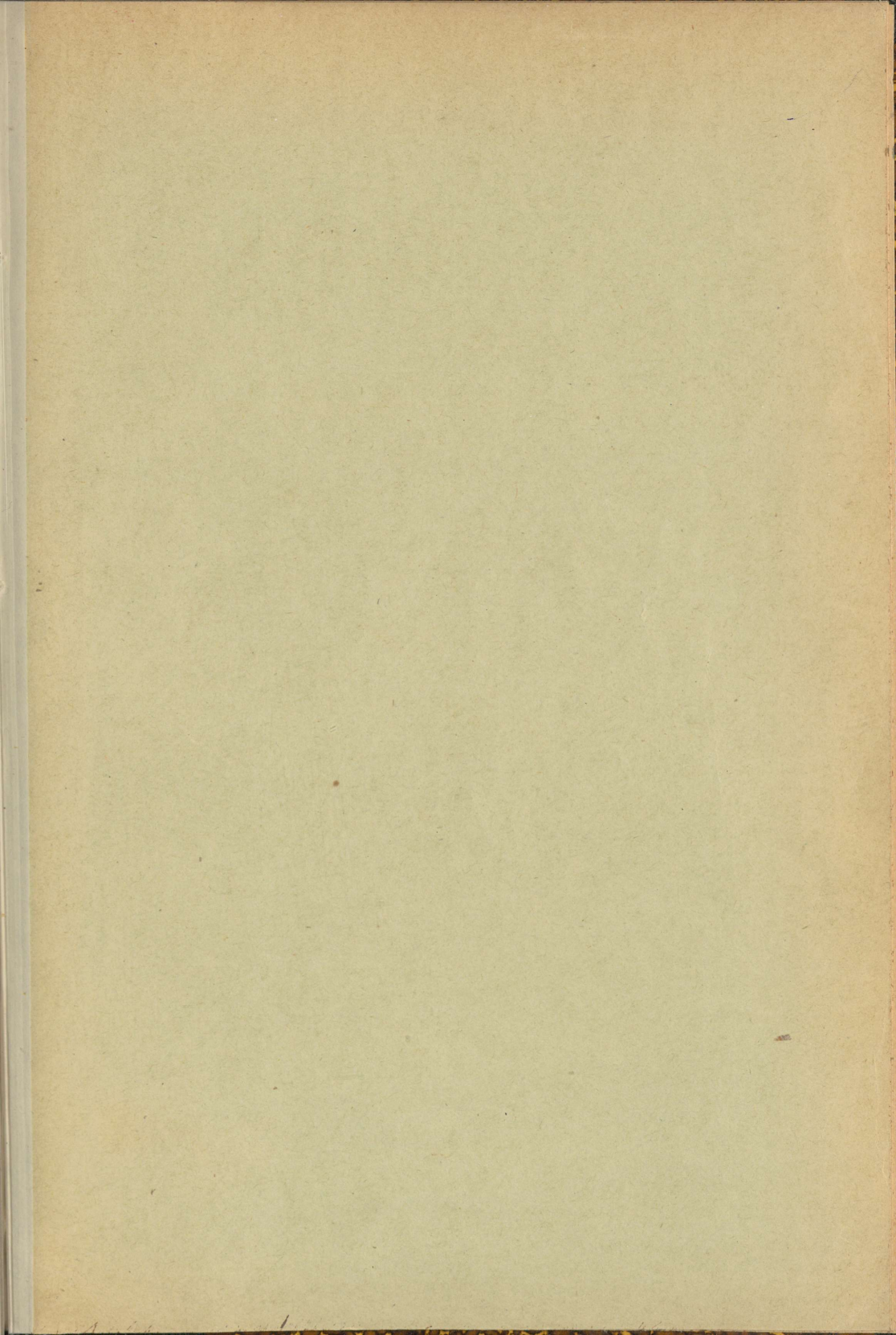
Sisukord.

A. ÜLDAJALUGU.

I. Rahvaist ja riigest esimestel sajanditel peale Lääne-Rooma riigi hävingut	3— 30
1. Germaanlased jagavad Lääne-Rooma riigi	3— 9
2. Frangi riik (486—843)	9— 17
3. Bütsants ja araablaste riigid — varase keskaja kultuurmaad	17— 29
II. Feodaalkorra ja paavsti suurvõimu ajastu	30— 55
1. Läänindus ja keskaegsed seisused	30— 43
2. Saksa rahva Püha Rooma riik. Paavsti võitlus keisriga	43— 50
3. Ristisõjad	50— 55
III. Rahvusriikide kujunemine	55—100
1. Keskaegne linnaelu	55— 61
2. Keskaegne kaubandus	61— 65
3. Prantsusmaa	65— 74
4. Inglismaa	75— 81
5. Saksamaa hilisel keskajal. Šveitsi vabanemine	81— 85
6. Jooni Põhjamaade ajaloost	85— 88
7. Ida-Euroopa	88— 97
8. Ungari. Bütsantsi riigi langus	97—100
IV. Keskaja vaimuelu	100—111

B. EESTI AJALUGU.

I. Muistne eestlaste iseseisvusaeg	112—132
1. Soome-ugri rahvaste rändamine	112—113
2. Kodumaa eestlaste tulekuni	114—115
3. Esivanemate elu Eestis kuni vabadusvõitluseni	115—132
II. Eestlaste vabadusvõitluse aeg	132—147
1. Eestlaste kokkupuuteid skandinaavlastega	132
2. Sakslaste tung itta	132—133
3. Sakslased alustavad Vana-Liivimaa ristiusustamist ja valutamist	134—135
4. Eestlaste vabadusvõitlus	136—147
III. Vana-Liivimaa konföderatsiooniajastu	147—166
1. Maa lõplik jagamine	147—149
2. Mõisade tekkimine	149—151
3. Suur eestlaste vabadusvõitlus 1343—44	151—153
4. Eestlaste pärisorjastamise algus	153—156
5. Võõrad võimud omavahel	156—158
6. Välisähdaohu suurenemine. Wolter von Plettenbergi võidud	158—161
7. Elu Vana-Liivimaa linnades	161—166
8. Kirik ja vaimuelu	166—170
Tähtsamad aastaarvud	171—174

HIND 1 KR. 30 SENTI